

Mediævalia

Transilvanica

Tom II, 1998, nr. 1

Mediaevalia Transilvanica

Tom II, nr. 1.

SATU MARE

1998

Comitetul de redacție:

Marius Diaconescu (redactor – coordonator)

Ioan Drăgan

Engel Pál

Ioan-Aurel Pop

Adrian Andrei Rusu

Sipos Gábor

Revistă cu apariție semestrială editată de Muzeul Județean Satu Mare cu sprijinul Ministerului Culturii din România.

© Muzeul Județean Satu Mare

Adresa redacției:

Muzeul Județean Satu Mare

3900 - Satu Mare

P-ța Vasile Lucaciu 21

România

Tehnoredactare: Marius Diaconescu

Tiparul: S.C. Gedo S.R.L., Cluj-Napoca

Printed in Romania

ISSN: 1453-8520

CUPRINS – TARTALOM – INHALTSVERZEICHNIS

Relații internaționale:

Marius Diaconescu – <i>The Political Relations between Wallachia and the Hungarian Kingdom during the Reign of the Anjou Kings</i>	5
--	---

Elite:

Zsoldos Attila – <i>Közsabad nemzetségek</i>	43
The Middle Privileged Clans (<i>genus</i>) (Summary)	60

Ioan-Aurel Pop – <i>Adunarea generală a stărilor Transilvaniei din mai 1355</i>	61
L'assemblée générale des états de Transylvanie de mai 1355 (Résumé)	69

Societate:

Cosmin C. Rusu – <i>Iluminatul artificial în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI-XVI</i> .	71
Die künstliche Beleuchtung im Mittelalter. Siebenbürgen – XI-XVI Jahrhundert (Zusammenfassung)	101

Francisc Pap – <i>Negustori literați (deák) la Cluj (1599-1637)</i>	103
Geschulte Kaufleute in Klausenburg (1599-1637) (Zusammenfassung)	116

Stat:

Tudor Sălăgean – „ <i>Regnum Transilvanum</i> ”. <i>Contribuții la studierea genezei unui regim</i>	117
<i>Regnum Transilvanum. Contributions to the Study of a Regime's Origin</i> (Summary)...	150

Etnie și confesiune:

Sipos Gabor – <i>Die ungarischen Protestantischen Kirchen Siebenbürgens zur Zeit von Stephan Báthory(1571-1586)</i>	153
---	-----

Opinii:

Radu Mârza – <i>Atitudinea lui Szamosközy față de români (perioada lui Mihai Viteazul)</i> 161	
L'attitude de Szamosközy devant les Roumains (les temps du Michel le Brave) (Résumé)	166

Recenzii

Vom avea un corpus al documentelor medievale? (Despre noul diplomatariu angevin). <i>Anjou-kori oklevéltár. /Documenta res Hungaricas tempore regum Andagavensium illustrantia 1301-1387.</i> (W. Kovács András)	167
Ioan Hațegan, <i>Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene.</i> Editura Mirton, Timișoara, 1997, 214 p. (A.A. Rusu)	171
Ioan Hațegan, <i>Pavel Chinezu</i> , Timișoara, Editura Helicon, f.a. (1994), 237 p.+hărți anexe. (I. Drăgan)	173
Kristó Gyula, <i>A székelyek eredetéről.</i> Szeged, 1996, 169 p. (A. A. Rusu)	175
<i>Arheologia Medievală.</i> I. Reșița, 1996, 212 p. (Vasile Mizgan)	177

<i>Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.</i>	
Szerkesztette: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997,	
695 p. (Ambrus Ibolya)	179
Lista abrevierilor revistelor	183

The Political Relations between Wallachia and the Hungarian Kingdom during the Reign of the Anjou Kings*

Marius Diaconescu

1. Introduction

During the Middle Ages, the political relations were governed by certain specific requirements. The medieval state meant one and the same with the sovereign's person - emperor, king, prince, etc. The relations between the medieval states were the same as those between their rulers. The basic principle of the feudalism was that of the vassality which designed the relationship between the ruler and the vassal¹. The relations of the Romanian states with the neighbouring ones, especially with the great powers, follow the same feudal principles.

The historiography has often approached the relations between Wallachia and the Hungarian Kingdom, in studies particularly focused on this topic as well as in syntheses. The works of classical authors as D. Onciul², N. Iorga³, and Gh. Brătianu⁴, to refer only to the best known researchers of the problem, have been enriched, within the Romanian historiography, by other writings, more or less relevant⁵. Some of the contributions strictly tackling the subject are especially remarkable as compared to the rich literature published during the last 50 years. Maria Holban's studies, collected in a volume significantly entitled *On the History of the Romanian-Hungarian Relationships*⁶ compelled recognition in the Romanian literature, despite many discrepancies and far-fetched interpretations lacking

* The hereby research is part of a series tackling the relationships existing between Wallachia and Hungary until 1526.

¹ M. Bloch, *Feudal Society*, The University of Chicago Press, Chicago, 1968, I-II, pp. 145 et passim.

² D. Onciul, *Radu Negru și originile Principatului Țării Românești*, in idem, *Scrieri istorice*, I, București, 1968 (critical edition, edited by A. Sacerdoțeanu), pp. 328-428; idem, *Originile principatelor Române*, in *ibidem*, pp. 560-715.

³ N. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului în 1365-9 și politica lui Vladislav Vodă față de Unguri* (following up: *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*), in *Convorbiri literare*, XXXIV, 1900; idem, *Carpații în luptele dintre Români și Unguri* (following up: *Carpații în luptele dintre Români și Unguri*), in *AARMSI*, s. II, t. XXXVIII, 1915-1916; also the syntheses concerning *Istoria românilor*, the book *Critorii*, București, 1937, passim.

⁴ Gh. I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, in *RHSEE*, 1925, pp. 73-82; idem, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines qu'XIVe siècle*, in *Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine*, XXVIII, 1947, pp. 67-105.

⁵ I. Minea, *Magyar-bolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos alatt*, Budapest, 1907; idem, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol Robert (noiembrie 1330)*, *CI*, 5-7, 1929-1932; V. Motogna, *La războaiele lui Vlaicu-Vodă cu Ungurii, 1368-9*, in *R. Ist.*, IX, 1923, fasc. I, p. 12-20; I. Lupaș, *Atacul regelui Carol Robert contra lui Basarab cel Mare. 1330 (Lupta de la Posada)*, *ACMI*, secția Transilvania, 1930-1931; C. Lăzărescu, *Despre lupta din 1330 a lui Basarab voivode cu Carol Robert*, *RI*, XXI, 1935; E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru voevod cu ungurii*, *RI*, XXXII, 1946; etc.

⁶ Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII și XIV*, București, 1981, passim.

reasonable demonstrations. S. Iosipescu takes the question into consideration from another perspective, adding valuable nuances, in a collective volume about the process of constitution of the Romanian states⁷. Ş. Papacostea has paid during the latest decades a special attention to the birth of the Romanian states, going over various topics connected with the ones concerning the relations with the Hungarian kingdom. The latest serious researches on this subject in the Romanian historiography have meant to prove the importance of the international commercial routes, which crossed the territories of the Romanian states for their establishment as states⁸ or approached the reinterpretation of some new sources published by Hungarian historians⁹. A valuable synthesis referring to the 13th century Romanians properly places the evolutions of the Romanian space within the international frame and offers a survey over the Romanians' history of that age¹⁰. This contribution is especially precious for the understanding of the evolution of the Hungarian suzerainty over the Southern-Carpathian territories during the 13th century.

The Hungarian historiography, beside those general studies approaching the Anjou dynasty, in which the connections with Wallachia were also included, like A. Huber's¹¹ and B. Homán's¹² works, records particular attempts to research the topic. J. Pataki's¹³ endeavour to bring together the contributions of Romanian and Hungarian historians has tried to present a general picture of the relations established between the kings of Hungary and the voivodes of the Romanian states during the 14th century. The latest contribution is L. B. Kumorovitz's¹⁴ work, which reveals original documentary information and makes the correction of a wrong dated conflict between the Romanian voivode and King Louis.

The diversity of the historiographic approaches of the topic made us reassess the relations between the rulers of Wallachia and the kings of Hungary from a neutral perspective. The most part of the Romanian historiography has focused on the conflicts between the two sides. Often overstates the relevance or the position of a military victory within the context of the respective relationships in order to try and support the independence of Wallachia and minimised the

⁷ S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, in vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, pp. 41-96.

⁸ Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, (following up: *Începuturile politicii comerciale*) in *SMIM*, X, 1983, pp. 9-55.

⁹ Idem, *Domni români și regi angevini: infruntarea finală (1370-1382)* (following up: *Domni români și regi angevini*), in idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 113-130.

¹⁰ Idem, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol* (following up: *Românii în secolul al XIII-lea*), București, 1993.

¹¹ A. Huber, *Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vassallenländer*, Wien, 1884, pp. 7-10; 32-38.

¹² B. Homán, *Gli Angioni di Napoli in Ungheria 1290-1403*, Roma, 1938, pp. 300-304; 384-388; 401-405 etc.

¹³ J. Pataki, *Anjou királyink és a két román vajdaság*, Kolozsvár, 1944.

¹⁴ L. B. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi Havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja*, in *Századok*, 117, 1983, no. 5, pp. 919-979

significance of the vassal relationships during the epoch. On the other hand, the Hungarian historiography minimised at its turn the independence acts of Wallachia, as well as the cases when the Hungarian armies were defeated. Our study is trying to rediscuss the topic and balance the two trends, and also to point at some common places of the historical writing. Without claiming to achieve an exhaustive approach of the topic, we try to sum up the political relations between Wallachia and Hungary during the Anjou epoch.

2. The Origins and the Beginnings of the Hungarian Suzerainty

Hungary's foreign policy during the period of the founding dynasty, the Arpadian, was usually aggressive, permanently offensively oriented, with annexationist purposes. The 13th century also meant the beginning of the Saint Stephen's kingdom expansion towards the regions of the Danube springs, south of the Carpathians¹⁵. This expansion should be naturally understood as ruling in the sense of the vassalage relationships that characterised the Middle Ages. From a political point of view, the Cumans were the owners of the territory located between the Carpathians and the Danube. There is indisputable proof that, at one moment, the kings of Hungary were suzerains over a large part of this region.

The privileges granted to the Teutonic knights¹⁶ by King Andrew II after 1211, after the colonisation of the land of Bârsa (located in the Southeast of Transylvania, within the Carpathian curvature) show that the Cumans inhabited the territory south of the mountains. They were considered as enemies of the kingdom at that moment¹⁷. The document does not allow us to determine whether the Cumans ruled the entire territory lying between the Danube and the Carpathians. In the meantime, the Teutonic knights who settled in the land of Bârsa seem to have been an outpost facing the Cuman territories. Later documents, issued after granting the mentioned privileges, indicate that the knights also possessed lands relatively located south of the mountains (stretching from river Bârsa's springs, in the mountains, to the Danube)¹⁸. The Teutons did not hesitate to be the first who occupied it after settling in the land of Bârsa. They soon built a city, placed there by means of a papal document, "*beyond the snowy mountains*" (*ultra mons nivium*)¹⁹. The Hungarian king reconsidered, at a certain moment, the legacy

¹⁵ Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p. 10, claims that the motive of the territorial expansion of the Hungarian kingdom towards the Danube springs was economically defined, aiming at obtaining the access to the Eastern commerce.

¹⁶ The bibliography: H. Glassl, *Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien*, in *Ungarn Jahrbuch*, 3, 1971, pp. 23-49, apud Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 31, note 69.

¹⁷ *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române* (following up: DRH, D.), I, pp. 1-3. Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 31.

¹⁸ DRH, D., I, pp. 1-3.

¹⁹ *Ibidem*, p. 11.

granted to the knights and took away the cities and the lands, including those situated beyond the mountains²⁰.

Recent studies concluded that the purpose of allowing the Teutons to settle in the land of Bârsa was to support the Latin Empire of Constantinople, as part of the crusade and the unification of the two Churches²¹. Thus, the interests of the Hungarian kingship in establishing a defence base against the Cumans, direct documentary facts themselves, appear to be of secondary importance²².

The territorial expansion of the Teutons outside the Carpathians arch was not any longer guaranteed by the Hungarian king, because of the dispossession of the occupied region directly protected by the papacy. The documents do not provide an exact location of the circumscribed territory, being rather terse in offering information. Consequently, the thesis according to which, by means of their expansion, the Teutons put an end to the black Cumania and extended their territory to extreme limits²³ proves exaggerated.

A part of the Cumans was christianised within the immediately following years. They presumed that, once protected by the Hungarian Catholic king, the pressure of the Tartars, who crushed them at Kalka, would decrease. The Catholic Church was successful among the Cumans and a special bishopric was founded especially for them²⁴. The spreading of the Catholicism, supported by the Hungarian monarchy indicates a penetration of the Hungarian power south of the mountains²⁵.

The territorial expansion of the Teutons beyond the territories initially meant for them, followed, because of different reasons, by their driving away from the region, as well as the christianising of some of the Cumans, living in the proximity of the zone conquered by the Teutons. That made up the pre-requisites of the extended authority of the Hungarian king south of the Carpathians. The territory corresponding to this stage of the expansion is circumscribed to the one lying from the curvature of the Carpathian Mountains to the Danube. It is not possible to specify the form and the period of the Hungarian domination (most likely only a formal suzerainty) exerted over this territory. It is merely a matter of assumptions and probabilities²⁶.

Around the same period, the Hungarian royalty attempted, and partially succeeded in rooting itself in the other side, the Western one, of the territory south of the Carpathians. Around the year 1233, in the context of the conflicts between

²⁰ The examination of the documents and of the entire problem concerning the history of the Teutonic knights in the land of Bârsa as well as their territorial expansion in Maria Holban, *op. cit.*, pp. 9-48.

²¹ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 32-33 and the note 75.

²² *Ibidem*, p. 32.

²³ *Ibidem*, p. 34-35.

²⁴ DRH. D., I, pp. 14-18. On this question: I. Ferent, *Episcopia cumanilor*, București, 1931 (in Hungarian language: *A kunok és püspökségük*, Budapest, 1981); L. Makkai, *A milkoi (kun) püspökség és népei*, Debrecen, 1936.

²⁵ Maria Holban, *op. cit.*, pp. 51-53.

²⁶ *Ibidem*, p. 47, presumes that the Teutons had exerted "a sort of domination with the center in their citadel, Crucpurg" over the territorial formations (principalities?) in the region.

the Kingdom of Hungary and the Bulgarian Czardom from the first half of the 13th century, for a short interval, a certain form of Hungarian domination was established in the Severin region. In 1233, the existence of a *banus* of Severin is certified²⁷. As for the following years, there is doubt whether a *Banate* of Severin really functioned due to the laconic character of the information²⁸. At the same time, one cannot almost entirely deny the existence of a Hungarian domination, before the devastating invasion of the Mongolians. As a result of the conflicts with the Bulgarians, the Hungarians were not able to take over that territory and to organise it integrally. However, after 1233, it became a permanent aim to achieve. The initial reason for occupying this territory was to establish a defence position and an offensive base against the Bulgarians. Actually, the organisation form of *Banate* was characteristic to these marginal territories, which were assigned a strategic role. The fact that the *banus* of Severin were mentioned three times, in 1233, 1240 and 1243 states the strategic option of the Hungarian authority. The fact that, in the Knights Hospitalers' Diploma from 1247, no *Banate* of Severin is mentioned, but a land of Severin also demonstrate the complete failure of the action. Nevertheless, we stress that the territory appears to be under Hungarian domination in 1247, even though it was only a formal one! The region of Severin also presents an interdependence of the military campaigns, based on force, and the missionary ones, aiming at converting the population to Catholicism²⁹, similar to the situation of the Eastern region of the Southern Carpathian territories. The substantial missionary activity of the Dominican friars in the land of Severin indicates its position within Hungary's influential area³⁰.

Since it is certified that the Hungarian kingship title included those of king of Bulgaria and of Cumania after the conflicts with the Bulgarians in 1230, one can take into consideration a new modified political reality, south of the Carpathians, undergone within the domination area of the Hungarian kingdom. The intensification of the actions initiated by the papacy in the region acknowledges the fact that it derived from a political change, on the basis created by Hungary's expansion³¹. The installation of the Hungarian authority was also enabled by the intervention, with the papal mandate, in the conflict between the Latin Empire of Constantinople and the Romanian-Bulgarian Czardom before the Mongolian invasion³².

During the 13th century, the Romanian communities were already organised in territorial-state formations of small dimensions. In *Assertion on the St. Demetrios' Wonders*, John Stavrakios, in his account of the battles between the Byzantins and the Bulgarians, mentions the part played by some Northern

²⁷ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (following up: *Documente*), I/1, p. 126. The international context: Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 41-42.

²⁸ Maria Holban's discussion *op. cit.*, pp. 49-89 is subjective. The author emphasizes too much the internal context of the Hungarian kingdom.

²⁹ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, pp. 153, 154-155, 182-184.

³⁰ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 42.

³¹ *Ibidem*, loc. cit.

³² *Ibidem*, pp. 43-48.

Danubian political organisms called "little reigns" or "governments"³³. The existence of certain political forms is suggested in a document issued by Pope Gregory IX in which measures are recommended to be taken for the conversion of some "peoples" called "walati" (Romanians) in the area of the Cuman bishopric³⁴. The term *populus*, used in plural, does not have an ethnic meaning, for which the Pope used the term *natio*, but that of a human community as part of a political organism³⁵. The same meaning must be conveyed for the "ulagh" peoples, certified in the universal chronicle of Rasid od-din, which were defeated by the Mongolians during the invasion from 1241³⁶. The Knights Hospitalers' Diploma issued in 1247, but which refers to circumstances prior to the Mongolian invasion certifies the existence of such Romanian political forms³⁷.

The great Mongolian invasion from 1240 - 1241 reversed the power balance in the region³⁸. The reorganisation of the devastated regions required several years as well as a new strategy to design, one that could have been appropriate for the new context³⁹. The danger of a new Mongolian aggression seemed impending⁴⁰.

A quite valuable source concerning the nature of the relations between Hungary and the south-Carpathian territories after the Mongolian invasion is the document known in historiography under the title of "*Knights Hospitalers' Diploma*". Willing to restore the defensive ability of the kingdom in the parts threatened by the Mongolians, the King of Hungary, Béla IV, settled Knights Hospitalers in the south of the Carpathians. The political situation at the half of the 13th century results clearly enough from the privileges granted in 1247⁴¹.

The king gave the Knights Hospitalers the following territories and benefits: the entire land of Severin, with its mountains and all the belongings, together with Ioan's and Farcaș's principalities (*knezates*) up to the river Olt, except Voivode Litovoi's land. Litovoi's land was going to remain a Romanian territory as it had been before⁴². At the first sight, all the territorial formations listed above may

³³ Apud *ibidem*, pp. 58-59, and the note 3.

³⁴ DRH, D., I, p. 20: „In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi qui Walati vocantur, existunt...”.

³⁵ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 62-64.

³⁶ *Ibidem*, p. 64. For another interpretation, according to which the term would mean the multitude of the Romanians: A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos région selon la Djami ot Tevarikh de Fâzl ol-lah Rasid od-Din*, in *RRH*, XII, 1973, 1, p. 103.

³⁷ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 61.

³⁸ About the Mongolian invasion and its consequences in the Carpathian space: *ibidem*, pp. 90-124; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor haborúi* (following up: *Az Árpád-kor*), Budapest, 1986, p. 111-131.

³⁹ For the dimensions of the disaster brought about by the Mongolian invasion, as well as for the subsequent measures, see J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993, pp. 3-74.

⁴⁰ About the regional context after 1241: Maria Holban, *op. cit.*, pp. 74-78.

⁴¹ DRH, D., I, pp. 21-27.

⁴² „totam terram de Zeurino cum alpibus ad ipsam pertinentibus et aliis attinentiis omnibus, pariter cum knezatibus Joannis et Farcasii usque ad fluvium Olth, excepta terra knezatus Lytuoy woiauode, quam Olatis relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt...”, DRH, D., I, p. 22.

seem as parts of the land of Severin⁴³. A few paragraphs further, the reference concerning the military obligations is made to the land of Severin as a whole⁴⁴. Or, for that matter, when it is used as a comparison term viewing the rights held by the knights in Cumania. All these can be explained by the fact that the full list of the territorial formations was no longer presented. The land of Severin was a different territorial entity as compared to the other mentioned formations. When the material benefits were recorded, the reference is made to the entire land of Severin, and to the mentioned principalities (*knezates*), stating a separation.

The donation was thought in such a way that half of all the benefits, the incomes and the jobs from the whole land of Severin and the above mentioned principalities (*knezates*) were kept by the king, while the other half went to the knights. The churches, those already built and those which were supposed to be built in the future were excepted, as they were rightfully owned by the knights, in the terms of accepting the rights of the church hierarchs, that is they received *ius patronatus* as well. The knights entirely owned the mills, built or to be built "*in all the counties above mentioned*" (*infra terminos prenominarum terrarum*) - suzerain right - as well as all the buildings and crops raised by the knights at their own expense, the hay fields and pastures for their cattle, the actual fisheries and the future ones. The only exceptions were the fisheries on the Danube and the ponds at Celeiu (*Cheley*), which were owned by the king as well as by the knights. The knights were also allowed to take advantage of half of the incomes and benefits "*collected in the name of the king*" (*regi colligentur*) coming from the Romanians dwelling the land of Litua (*Lytua*), except the land of Hațeg. The Romanians were obliged to help the knights with their military means for the defence of the country, and the knights, at their turn, had to give them help and support. The king also gave them all the Cumania, except the land of Seneslau, the Voivode of the Romanians, which were still owned by the Romanians, like before, in conditions similar to those of the land of Litua. From the land of Seneslau, the knights would only benefit of half of the incomes. But from the rest of Cumania, for 25 years from the moment of their beginning to rule, the knights would have all the benefits, which they would have to share with the king. The expenses for guarding the cities and defence works would also be paid together. The king promised his support, even personally, for building the citadels in Cumania and for defending the county of Cumania. The document also includes some other prescriptions, which are not relevant for our topic.

A few distinctions must be made concerning the territorial formations and the nature of the relationship between them and the royalty or the knights. The knights became owners of the land of Severin and of Ioan's and Farcaș's principalities (*knezates*). Only half of the incomes were meant to the king. The king remained the direct suzerain of the land of Litua from whose incomes he only gave

⁴³ Maria Holban, op. cit., pp. 82, 83, 85 studies it as a whole, up to the Olt river, which enclosed the mentioned territorial formations. Also, Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 80 et passim; etc.

⁴⁴ „*pro numero personarum exercitus de Zeurino pariter et armorum*“, *DRH, D.*, I, p. 23.

half to the knights, with the exception of the land of Hațeg. The land of Litua is one and the same with Voivode Litovoi's principality (*knezate*), not with the land of Olt as sometimes it is interpreted. A resembling statute with Litovoi's principality had Seneslau's principality, on the left side of the river Olt. It is about two different types of domination. The king preserved his right as a direct suzerain over Litovoi's and Seneslau's principalities (*knezates*)⁴⁵. These territories belonged to the Romanians, like before, in the circumstances of vassality to the Hungarian King⁴⁶. The land of Severin and the principalities (*knezates*) of Ioan and Farcaș were donated to the knights, which is a proof of the fact that these were directly included under the royal ruling⁴⁷. Obviously, the king was still the knights' suzerain. The third category of relations includes the so-called Cumania, situated on the left side of the river Olt, south of the Carpathian Mountains. It was very well noticed the fact that the region of Cumania had to be conquered first⁴⁸ and only then governed. So, the knights received the right to conquer a territory evidently circumscribed in the name of the king. Cumania had a totally different statute as compared to the other south-Carpathian territories over which, one way or another, the Hungarian suzerainty was exerted. It is interesting to emphasize the fact that the king preferred to keep his old suzerain-vassalic right for these territories, too. Only a part of them, as a result of the donation, had a different owner appointed by the king - the Knights Hospitalers. One cannot deny that these territories had a prior similar statute to those of the lands of Litua or of Seneslau. The only difference consisted maybe in a stronger effect of the Hungarian domination or in a loose territorial organism.

The fact that in 1247 there is no evidence of a *Banate* of Severin, but only of a land of Severin (the same as in documents issued before the Mongolian invasion) shows the failure of the Hungarian authority of organizing a *Banate* here⁴⁹. It is probable that the *banus* mentioned in the previous period represented the royal authority in the region, meaning that they were on an intermediary position for the unstable relations with the leaders of the territorial formations in the region. This land of Severin appears as a clearly defined territorial entity, which excludes the principalities (*knezates*) of Ioan and Farcaș as well as that of Litovoi. It is rather closer to the territory of the *Banate* of Severin, territorially acknowledged in the next centuries, around the cities of Mehadia and Severin. This territory would become a property of the Crown in few years after the failure of the Knights Hospitalers' settlement. After 1260, for at least two decades, a steadfast series of *banus* of Severin began, which proves, in an incipient form, of course, the rooting of the royal authority. The re-establishment of the *Banate* of Severin takes

⁴⁵ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 140, claims, without any foundation, that the superposition of the statutes of Seneslau's land with that of Litovoi's land "rather seems the expression of a desideratum of the royal power, of a plan to be fulfilled, than of a reality".

⁴⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁴⁷ *Ibidem*, loc. cit.

⁴⁸ Maria Holban, *op. cit.*, p. 82.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 84-85.

also place in the context provided by the conflicts with the Bulgarians⁵⁰, reinforcing the strategic meaning of such a territorial institution.

The knowledge concerning the incomes and the services owned by the Crown in those territories, as well as the detail concerning the fisheries on the Danube and the ponds in Celeiu (Cheley) also prove that at that moment, 1247, a certain suzerainty was exerted, one way or another, over those territories. A "*bilateral nature of some collaboration and protection relationships*"⁵¹ is out of the question. As the Hungarian king conceived the situation, the respective territories were parts of his kingdom. It is probable that the Mongolian invasion might have favoured the Hungarian State in this region, meaning that, threatened by the devastating danger, the leaders of the Romanian territorial formation accepted the Hungarian suzerainty, virtually offering protection.

The existence of the taxes and military help from the local people, organized into specific state-territorial formations – principalities (*knežates*) -, and of the military support from the suzerain authority, could indicate the existence of some actual vassalage relationships. Obviously, these relations did not precisely follow the occidental rules of the feudal relations.

The taxes, that is the material aspect of the vassalage relations, meant their main expression, beside the formal acknowledgement of the Hungarian king as suzerain. Any attempt towards independence was annihilated by means of military force, as the case of voivode Litovoi proves, in 1270, during the minority of King Ladislau IV the Cuman⁵².

The continuity of the vassality relations was secured during the 13th century with the help of armed forces. Because the voivode of the Romanians, Litovoi, unified a part of the Southern Carpathian territories (*included in his name a part of our kingdom, lying beyond the Carpathians* - as the king accuses him) and refused to send the rightful incomes to Ladislau IV the Cuman, the suzerain sent an army which re-established the old system. The confrontation was bloody, the voivode being slain, and his brother taken prisoner⁵³. The prisoner offered a big ransom for himself and accepted to pay the tribute⁵⁴. It is interesting the fact that, initially, the king did not disagree with the territorial unification. He only requested that the usual material "rights" should be delivered: "*with all our urges he did not take care of paying the incomes that we were entitled to from that part*". The

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 85-89; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor*, pp. 136-137; J. Szűcs, *op. cit.*, pp. 136-137.

⁵¹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 85.

⁵² Gy. Kristó, *Az Árpád-kor*, p. 142, dates the conflict in 1272. But the crisis situation in Hungary was until 1276: J. Szűcs, *op. cit.*, pp. 279-291. R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, pp. 251-252, dates the event in 1275-1276.

⁵³ Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea*, p. 142, overstates the significance of the military conflict and minimalizes the unstable character in Hungary during that period.

⁵⁴ *DRH. D.*, I, pp. 30-33.

motive of the punishing measures against the rebels was the tribute usually requested⁵⁵.

As it has recently been underlined⁵⁶, the punishing action of the Hungarian army restored the previous order only partially. It was successful considering the facts that the ruler was subjected, the Hungarian suzerainty was re-established, and the tax had still to be paid, but the unification of the Romanian political formations could not be broken any longer. It has to be added that the Hungarian suzerainty was re-established over all the territories, including those ruled by Litovoi⁵⁷.

One must emphasize that the Romanian voivode's rebellion took place in a period of internal crisis within the suzerain system, during the minority of Ladislau IV the Cuman. Litovoi tried to acquire independence from under the Hungarian king's suzerainty and take over other territorial formations, too, subjects them to the same suzerain power⁵⁸. It is the first known attempt to unify more territorial formations south of the Carpathians and to escape from the Hungarian suzerainty⁵⁹. Litovoi's initiative became one of the starting points⁶⁰ - considered as a precedent - for the future acts of liberation of the Southern Carpathian territory, as well as a foundation for the up-coming process of unification and constitution of the Romanian state.

At the beginning of the 14th century, Hungary was affected by a lasting internal political crisis, due to the dynastic changes and to the conflicts for the throne. Another Romanian political leader in the south of the Carpathians, Basarab I, Tihomir's son, took advantage of the inner turmoil of the Hungarian kingdom. He succeeded in unifying the most parts of the Romanian State formation south of the Carpathians in one state, known as *Wallachia*, *Valahia*, *Ungrovlahia* or *Terra Transalpina*. The circumstances which led to the constitution of the Romanian state were numerous: the internal evolution of the Romanian society⁶¹, the establishment of the Tartar domination in the region of the Lower Danube at the end of the 13th century⁶², as well as the internal conflict in Hungary, which was the suzerain state over Southern Carpathian territories. Basarab I achieved, after about half of a century, what Litovoi tried to do in 1270, taking advantage of the same profitable

⁵⁵ A. Sacerdoțeanu's comment of the document, in *Comentarii la diploma din 1285 privind pe Magistrul Gheorghe*, in *Analele Universității „C.I. Parhon”*, București, seria Științelor Sociale, Istorie, 9, 1957, pp. 27-44.

⁵⁶ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 142.

⁵⁷ *Ibidem*, loc. cit., considers without any reasons that the territories occupied by Litovoi were lost by the kingdom.

⁵⁸ DRH, D., I, pp. 30-33: „*Lythway wayuoda, unacum fratribus suis, per suum infidelitatem aliquam partem de regno nostro, ultra alpes existentem, pro se occuparet et proventus illius partis nobis provenientes nullis amonitionibus reddere curabat ... per eiusdem magistri Georgii servitium, tributum nostrum in partibus eisdem nobis fuit restauratum. ...*”.

⁵⁹ The success of the unification was also mentioned by S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 49.

⁶⁰ D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, pp. 354-355 and II, pp. 632-633, underlined the importance of the event in the enlargement of Wallachia.

⁶¹ The foundation of Wallachia was approached in a rich historical literature. Cf. N. Stoicescu, „*Descălecat*” sau „*întemeiere*”? *O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, in vol. *Constituirea statelor românești*, București, 1980, pp. 97-164.

⁶² Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, pp. 167-168.

context: the internal crisis of the suzerain power. A part of great importance in the constitution of the Romanian State was played by the internal evolution of the society. But it is common with the Romanian historiography that this cause is exaggerated, the internal evolution of the Romanian society⁶³, while the role of the political crisis in Hungary is minimised⁶⁴. Given the conditions, in which a powerful state, with suzerain traditions and claims, was bordering the territory, only a crisis within it could offer an auspicious context in order to obtain the constitution of a relatively independent state by means of unifying more vassals and subdued political organisms.

3. Between the Suzerainty of the Kings of Anjou and Independence

The first information concerning the relations between the new Romanian State and King Carol Robert, the founder of the Anjou dynasty in Hungary, are subsequent to the process of state unification. In 1324, the Hungarian king calls the Romanian Voivode Basarab I "*our Voivode of Wallachia*" (*woyuodam nostrum Transalpinum*) in an internal document and points out the success of a previous deputation to him born by a Hungarian subject⁶⁵. The relation was not, until that moment, clearly framed⁶⁶. Carol Robert was engaged in the conflicts aiming at his recognition as king for about two decades. It is probable that the deputations to which this particular document refers were asking for the Voivode Basarab's support against the king's enemies who came from the Southern part of the kingdom. One of them had even been present on the Wallachian boundaries, in the Severin region.

The Mehadia citadel in the Severin region was governed by the members of the Theodore family⁶⁷ who joined the anti-royal side during the crisis in Hungary. The conflict between the Anjou king and the oligarchy sharpened during the years 1314 - 1317. After 1316, the king was present in the vicinity, in the

⁶³ Șt. Olteanu, *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați în secolele IX-XIV*, in *Studii. Revistă de istorie*, tom 24, 1971, no. 4, pp. 757-775; Fl. Constantiniu, *Premisele apariției statelor feudale românești*, in *SAI*, XXVI, 1974, pp. 5-11; etc.

⁶⁴ Although this pre-requisite was underlined by N. Iorga, *Istoria Românilor*, III, București, 1937, p. 156.

⁶⁵ DRH, D., I, pp. 36-37: „... item in deferendo pluribus vicibus nostras legaciones ad Bazarab, ..., ubi sue legacionis officium fideliter et laudabiliter adimplevit...”. *Anjou-kori oklevéltár* (following up: AO), VIII, Budapest-Szeged, 1993, nr. 360-361, pp. 182-183.

⁶⁶ S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 71, admits that by the characterization of Basarab as the king's voivode, Carol Robert was the Romanian voivode's suzerain.

⁶⁷ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, I, (following up: *Archontológia*), Budapest, 1996, p. 367. Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* (II), (following up: *Adatok*), in *Történelmi Szemle*, 1964, VII, nr. 3-4, p. 539 considers, without valid arguments, that the Severin *Banate* region was ruled by ban Theodore family together with the Bulgarian despot from Vidin. The same supposition: Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi* (following up: *Az Anjou-kor*), Budapest, 1988, pp. 79-80.

Timișoara citadel almost every year for a period⁶⁸. At first, the king tried to persuade the rebels in the citadel to surrender. After capturing *banus* Theodore, whose son, John, rebelled in the Mehadia citadel, the king sent him away, guarded by a group of loyal servants, to be tied to horse tails, in front of the citadel, trying to make the rebels in it surrender. This strategy was wrong, for the ones inside, helped by the military force of the Bulgarians from Vidin, tried, instead, to release the prisoner, although uselessly⁶⁹. The event took place sometimes before the 23rd of October 1217⁷⁰. The purpose of the action was not achieved as the citadel continued to be in the hands of the rebels. The Crown conquered the citadel only after another campaign, to which the king himself took part, developed from December 1321 to February 1322, period in which the king was present for a longer period in the region. On the 23rd of November 1321 he was in Timișoara, where we find him again from the 6th of January to the 9th of February 1322; after this he left to Buda⁷¹. This was not a proper conquest as the good turns of another nobleman, Martin, Bugar's son, were used⁷². The capitulation can be explained also in the circumstances in which the king had victories on every front after 1318. During the spring of the same year, 1322, the documents certify the appearance of Szécsi Dénes⁷³, an owner of a castle at Mehadia serving the king. Only after this campaign he could have received the citadel, because on the 16th of December 1320 he was known only as possessing the castle in Jdioara, while on the 18th of March 1322 he was already a castle owner at Jdioara and Mehadia⁷⁴.

In a later document, from 1329, his and his brothers' faithful deeds are reminded and the king mentions the act of his appointment as owner of a castle at Mehadia, to resist in front of the Bulgarians, of Basarab, the Voivode of Wallachia, the schismatic king of Serbia, and to the Tartars⁷⁵. Dénes is certified in his quality of castle owner of Mehadia (Myhald) constantly between the 18th of March 1322 and the 26th of November 1324. In 1327, we learn about him again in his quality of castle owner of Mehadia, beside his title of High Steward (*magister dapiferorum*)⁷⁶.

We insisted on Szécsi Dénes' investment and activity as owner of a castle at Mehadia because this historical character had a significant role for the evolution of the relations between Basarab, the voivode of Wallachia, and the king of

⁶⁸ P. Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelemei az oligarchák ellen (1310-1323)*, (following up: *Az ország újraegyesítése*) in *Századok*, 122, 1988, no. 1-2, pp. 137-139.

⁶⁹ Gy. Györffy, *Adatok*, pp. 547-548. *AO*, IV, Budapest-Szeged, 1996, nr. 605, pp. 228-229. The translation of the fragment discussed here in Maria Holban, *op. cit.*, p. 91.

⁷⁰ P. Engel, *Archontológia*, I, p. 367, dates the attempt in 1314. Györffy György, *Adatok*, p. 540, dates it in 1316.

⁷¹ P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, p. 139.

⁷² The demonstration for the rebels' capitulation: Maria Holban, *op. cit.*, p. 92, the note 11. Györffy György, *Adatok*, p. 539, considers that there was only one action of retrieving the citadel. In 1316, after which the king appointed his castle owner. The distinction between the two campaigns has been very well made by Maria Holban, *op. cit.*, p. 92.

⁷³ Györffy György, *Adatok*, pp. 548-549.

⁷⁴ P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, p. 130, the note 171.

⁷⁵ *DRH. D.*, I, p. 41.

⁷⁶ *AO*, IX, Budapest-Szeged, 1996, p. 302.

Hungary. The Hungarian historian Györffy György states that after the king conquered the Mehadia citadel, even he considers to have taken place in 1316, at the same time with his castle owner's investment, he would have also invested Basarab as voivode of Wallachia⁷⁷. There is no proof to support such a statement. One cannot take yet into consideration any claim of the Hungarian kings to invest Romanian voivodes south of the Carpathians. The Romanian leader could at the most accept to pay the tax requested by the king, which meant that he acknowledged the suzerainty.

Wallachia was founded by means of a gradual unification of the Southern Carpathian territories. As we mentioned above, Voivode Litovoi took the first steps around 1270 during the political crisis in Hungary. His failure delayed the process only for a few decades (probably the difference of one generation). The unification developed, of course, under the pressure of the strongest ruler. One can only presume things concerning the stages fulfilled towards the constitution of the Romanian State. The fact that, at the beginning of the 14th century, the Mehadia citadel in the centre of the Severin *Banate* was governed by a Hungarian nobleman, and the last known *banus* of Severin is certified around 1291⁷⁸ does not imply that the Hungarian suzerainty was not, one way or another, exerted here during this interval. One of the rebels, Theodore, was called under the *banus* title. Also, the document does not specify the *Banate* in which he was a dignitary. The former *banus* who lost their position, as well as other civil servants, used to preserve their titles, honorarily. The Mehadia citadel was located on the territory belonging to the *Banate* of Severin, a citadel governed by *banus* Theodore and his son John at the beginning of the 14th century. Taking into account that it is not impossible that this *banus* title to have been related to the *Banate* of Severin so that he could have been the last *banus* of Severin before the starting of the political crisis in Hungary. This is only an assumption with a high level of probability! It is possible that during the civil wars developed at the beginning of Carol Robert's reign the Bulgarians from Vidin to have occupied the Southern side of the Severin *Banate*, on the Danube bank. Anyway, a possible reign of Basarab over this territory before 1325⁷⁹, or even over a part of it⁸⁰ is out of the question. The castle owner of Mehadia is certified even from 1324.

The historiography interpreted the fact that Basarab was called *our Wallachian voivode* in a royal document from 1324 as a proof that he would have accepted the Hungarian suzerainty so that the king would acknowledge his reign over the Eastern regions of the Severin *Banate*⁸¹! The castle owner of Mehadia does not vanish from the papers before the issuing of this document. Still in

⁷⁷ Györffy György, *Adatok*, p. 541.

⁷⁸ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, pp. 511-512. The contestation of the validity of this document by Maria Holban, *op. cit.*, p. 126, the note 1, is not justified

⁷⁹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 106, ascribes to Basarab the ruling over Severin, which would have escaped the Hungarian suzerainty during the political crisis under Ladislau IV the Cuman [sic!]

⁸⁰ *Ibidem*, p. 130. The author claims that the Eastern side was ruled by Basarab.

⁸¹ *Ibidem*, p. 130. P. Engel, Gy. Kristó, A. Kubinyi, *Magyarország története 1301-1526*, Budapest, 1998, p. 77.

November 1324, thus after almost half a year, the castle owner of Mehadia is certified⁸². The 1324 document appreciates the repeated deputations performed by the beneficiary of the diploma. These deputations could take place any time from the coronation of the king or from the initiation of Basarab's activity as voivode of Wallachia! We can only presume a date *ante quem*: 1324. The deputations sent to the Romanian voivode can be rather considered as negotiations meant to make his collaboration sure, or at least to obtain his neutrality in the conflict the king had with the oligarchy, quite close to the boundaries of Wallachia. The denomination of Basarab as a voivode faithful to the king shows the fact that the problem of clarifying the relations with Carol Robert had not yet been actual. A short time before, the king had accomplished the establishment of the regime in his kingdom. After solving the internal problems, it is possible that the king should have started the reassessment of the relationships with the traditional vassals of the Hungarian Crown⁸³. The relations between the power which claimed suzerainty on the basis of the inheritance from the Arpadian crown and the voivode of a country constituted as a result of the unification of the territories previously subjected to the Hungarian king became tense only at this moment!

The true nature of the relations between the Hungarian king and the voivode of Wallachia is revealed only during the next year, 1325, when Basarab is called "*faithless towards the holy royal crown*" (*sancte regie corone infidelem*)⁸⁴ and praised by a rebel from Hungary. Basarab's power was obviously overbid when the rebel glorified him and asserted that it was greater than that of the king. This attitude accounts for the position the Wallachian voivode gained because of his rebel stand against the Hungarian king. Undoubtedly, Basarab I, the founder of Wallachia wished to acquire independence from the Hungarian Crown. Carol Robert's claims must be understood as a continuation of the political line adopted by the Hungarian kings in the past who were suzerains of the Romanian state formations rulers south of the Carpathians. The Romanian State, by its voivode's actions, proved independence in its manifestations, from a new position, even of force, towards the former suzerain power.

Basarab's rebellion did not instantly modify the situation of vassality to the Hungarian king from the foreign policy perspective⁸⁵. Pope John XXII, in a letter from 1327, still placed him under Hungarian jurisdiction, as he considered that the lands over which he was ruling were still situated within the Hungarian kingdom⁸⁶.

⁸² AO, VIII, no. 320. Maria Holban's entire demonstration, *op. cit.*, pp. 130-140 is not justified.

⁸³ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 80, correlates the question of the relationships with Basarab to that of those with the Bulgarians.

⁸⁴ DRH, D., I, pp. 37-38.

⁸⁵ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 81, places a certain foray of the Tartars in Hungary with the support of the Romanian voivode in 1326 and claims that after its defeat Basarab became a vassal of the Hungarian king. Based on the far-fetched interpretation of the documents from 1329 about Szécsi Dénes and the Mehadia citadel (mentioned above) and from 1327 (the one sent by the Pope), the assumption is not founded on viable arguments.

⁸⁶ "... in terris tibi subiectis in regno Hungarie consistentibus...", DRH, D., I, p. 39.

Along with the independence movement, the Romanian voivode went on with his activity of expanding the state beyond the Southern Carpathian territories. This is how one can explain why he occupied the Severin region at a certain moment. This moment can be identified somewhere closer to the year 1330, when it is proved that Severin belonged to Basarab⁸⁷. In 1327 we still find a castle owner serving the king at Mehadia, the same Szécsi Dénes⁸⁸. As this dignitary position is not mentioned during the interval that goes from the last mention in 1324 and the first one in 1327 may generate any hypothesis. It is possible that Basarab could have occupied the land of Severin and the citadel of Mehadia at a certain moment. It is a possibility but no one can definitely assert that things happened precisely within this interval. It is also likely that the Romanian voivode could have conquered Severin after 1237, too, or not very long before 1330. The importance of the citadel present in the region, Mehadia (the citadel of Severin was not raised yet), derives also from the fact that the author of *Chronicon Pictum* from Vienna, which describes the episode of the conflict from 1330, mentions the conquest of the citadel by the royal army distinguishing it from the Severin region⁸⁹. The conquest of the Severin region by Basarab frustrated Szécsi Dénes, great royal official who had also had the attributes of castle owner of Mehadia. One can thus explain the fact that this official was one of the movers of the military campaign, by the side of the voivode of Transylvania⁹⁰.

The climax of the conflict was recorded in 1330, when Carol Robert personally led a military campaign against Voivode Basarab I. Ulterior documents and medieval chronicles offer details about this campaign. It is not impossible that the resolution concerning this campaign could have been taken in the circumstance in which the Romanian voivode's alliance system with the Bulgarian czar, the Tartars and the Cumans collapsed as a consequence of their being defeated by the Serbian king, Uros III, at Velbujd⁹¹.

Chronicon Pictum from Vienna is the main narrative source, which generated various interpretations in the historiography. No matter what the context in which this particular episode was recorded, sometimes towards the year 1370, the text contains fundamental information apart from the narrative structure and the "literary" style of the author. The main inspirational source was of course the tradition, which considering the short time passed from the date of the event (almost 40 years) is virtually identical with the reality. In short, the king entered Wallachia through Severin around September, aiming at banishing the Romanian voivode, Basarab, as this was illegitimately ruling the country and had refused to pay the rightful tribute to the king. After the conquest of Severin and of the citadel, Szécsi Dénes was the one to receive them along with the *banus* dignity.

⁸⁷ Gy. Györffy, *Adatok*, p. 546, admits the impossibility of precisely determining the date and connects it with the political constellation around the year 1330.

⁸⁸ P. Engel, *Archontológia*, I, p. 367. *AO*, XI, nr. 302.

⁸⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum* (following up: *SRH*), ed. E. Szentpétery, I, Budapestini, 1937, p. 497.

⁹⁰ *Ibidem*, loc. cit.

⁹¹ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 82.

The next episode tells about the peace offer coming from the Romanian voivode, whose proposition consisted of accepting the quality of subject, paying the sum of 7000 silver marks, renouncing at Severin, the promise to pay the tax annually and sending his son to the king's court. The king's arrogance is eloquently pictured and tends to have a moralising aim⁹². The king turned down the peace offer despite the advice of his counsellors⁹³. The next scene describes the battles which were fought somewhere in a mountainous zone, in a narrow path. The natural setting was in favour of the Romanians. The disaster suffered by the royal army is again described in a picturesque manner. Worth to remember is the episode of the king's disguise, who changed his clothing and royal signs with a young man of his suite⁹⁴. The original chronicle also contains three extremely suggestive painted scenes accounting for the main events⁹⁵.

Other details about the king's campaign are to be found in documents issued subsequently which mention, more or less objectively, the event. The defeat of the Hungarian troops in an ambush on the way back is obvious, and confirmed by the internal Hungarian documents. Noblemen from Transylvania who took part in the battle shortly told the episode during the next year. The dramatism of the fights results from the witnesses' depositions who said that "*since the fate was adverse... they were defeated and subjected*" (*sed quia fortuna adversante... devicti et debellati cum aliis fuissent*)⁹⁶. The defeat of the Hungarian army is directly admitted in other internal documents, too, which were issued by other institutions than the king⁹⁷. During the fights, the vice-chancellor of the royal court was also killed, and the royal medium seal was lost. Even the king fell off the horse, being rescued by one of his knights⁹⁸. The event is usually recorded in a relatively obscured manner in the official documents⁹⁹. The Hungarian army reached the capital city, Argeş, which it seems to have been destroyed¹⁰⁰.

The pre-requisites, which led to the development of the king's campaign, can be reconstituted: Basarab I's refusal to accept the vassal statute, the refusal to pay a tribute and the conquest of the Mehadia citadel and of the Severin region.

⁹² *Ibidem*: „*Sic dicite Bazarad. Ipse est pastor ovium mearum, de suis latibulis per barbas suas extraham.*“.

⁹³ The scene is suspect. The basic idea of the episode remains plausible.

⁹⁴ *SRH*, I, pp. 498-450.

⁹⁵ Can be seen in the facsimile edition of the chronicle: *Chronicon Pictum* (Phototypice impressum), Edidit Helicon Hungaricus, Budapestini, 1964, pp. 143, 144 and 146.

⁹⁶ *DRH*, D., I, p. 42.

⁹⁷ „*In presenti exercitu domini Karoli, dei gratia serenissimi regis Hungarie, dum idem dominus rex fuisset percussus et convictus per Bazarab woiudam Transalpem (!) Olacorum*“, Gy. Györffy, *Adatok*, p. 553, no. VIII.

⁹⁸ *DRH*, D., I, pp. 67-68.

⁹⁹ Maria Holban contestation, *op. cit.*, pp. 110-113, are often exaggerated and not justified

¹⁰⁰ *DRH*, D., I, p. 58. The archaeological researches brought up a burned layer that could be date aroun 1330, so on the occasion of the Hungarian king's campaign: N. Constantinescu, *La Residence d'Argeş des voivodees roumains des XIIIe et XIVe siecles : Problèmes de cronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, in *RESEE*, VIII, 1970, no. 1, p. 31. Maria Holban's contestation, *op. cit.*, pp. 113-115, who denies the validity of the documentary information about the settlement of the royal camp close to Basarab's capital city and the possibility of its conquest is not justified.

The Hungarian king considered that the Romanian voivode was unrightfully and unfaithfully ruling Wallachia¹⁰¹. The king considered himself the lawful master of the voivode: he claims that the latter rose against him "*without fear and despising the fact that those who attempt to stand against their rightful lord prove to be openly against the divine laws*"¹⁰². It is especially significant for Carol Robert's stand concerning the problem that he considered himself the lawful master of the voivode, according to some "*divine*" laws. The king's claims are framed within a classical perspective in the age. As the king saw things, Basarab had a similar statute to any of the subjects in his kingdom. He considered Wallachia as an integrate part of the Hungarian kingdom, which he, as king, had to distribute to one who was his faithful servant. The voivode, who did not acknowledge his suzerainty, was thus thought as a rebel and a traitor¹⁰³.

The absence of direct information forces us to only speculate about the subsequent evolution of the 1330 conflict. The relations between Carol Robert and Basarab I did not seem to better, because in the documents that mention the later military campaign, the *unfaithful* appellative persists as connected to the Romanian voivode's name. It is not impossible that the king, preoccupied with other foreign policy priorities, should have temporarily accepted the situation *de facto*. Indeed, Basarab's success marked an important moment in the state evolution of Wallachia and conferred it an independent statute, which could not be argued at that moment¹⁰⁴. When studying this event, some cautions are strongly recommended as much in the Hungarian historiography, which minimizes the defeat of the royal army¹⁰⁵, as in the Romanian historiography, which overstates the dimensions and significance of Basarab's victory¹⁰⁶. Nobody can deny the fact that Basarab won a battle, but it was not the whole war. A war, in the sense of the, almost incessant pressure coming from the Hungarian royalty to impose the confirmation of its suzerainty.

One unsolved problem is the statute of the Severin region after the failed military campaign from 1330¹⁰⁷. *Chronicon Pictum* informs us that at the beginning of the campaign Severin was set free and Szécsi Dénes was invested as *banus* of the Severin *Banate*¹⁰⁸. Only in 1335 the Hungarian dignitary is mentioned in documents also in this position, which he owns until around 1341¹⁰⁹. The absence of the mentioning of this position in the documents along with that of Great

¹⁰¹ DRH, D., I, p. 57: "... dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri diadematis regii et nostri infideliter detinentes ...".

¹⁰² DRH, D., I, pp. 50-51: "... non verens, nec attendens, ut qui naturali domino resistere moliuntur, divinis dispositionibus manifeste videntur obviare...".

¹⁰³ DRH, D., I, pp. 50-51: "... et se nostre maiestati sediciose et prodicionaliter opposuit...".

¹⁰⁴ P. Engel, Gy. Kristó, A. Kubinyi, *op. cit.*, p. 77.

¹⁰⁵ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, pp. 84-85, Bertényi Iván, *Magyarország az Anjouk korában*, Budapest, 1987, p. 102.

¹⁰⁶ See the notes 3, 4, 5, 6.

¹⁰⁷ D. Onciul, *Originea principatelor*, p. 638, claims that Severin remained under the jurisdiction of the Hungarian king.

¹⁰⁸ SRH, I, p. 497.

¹⁰⁹ P. Engel, *Archontológia*, I, p. 32.

Steward (*magister dapiferorum regalium*)¹¹⁰ allows any kind of assumptions. Anyway, if one admitted that Basarab reoccupied Severin after the 1330 victory, then an explanation would have to be given, still hypothetical, concerning the way in which the king regained domination of the Severin *Banate* in 1335. Much more plausible would be the assumption that Basarab's victory was followed by the conquest of Severin. Anyway, the question is still disputable¹¹¹.

The new Hungarian king, Louis I (1342 - 1382) inherited from his father the *statu quo* established by the failed campaign in 1330. Some time during the first year of Louis I's reign a substantial change occurred in the relations with Wallachia. John of Târnave's chronicle (*Vita Ludovicii*) contains a piece of information highly contested by some historians. After the king would have come to Transylvania to suppress an uprising of the Saxons who refused to pay the usual material obligation (*census*), in 1344, the ceremony of pledging vassality by the Wallachian voivode would have taken place¹¹². We must identify the informational basis, which allowed the elaboration of this chapter in the author's text. The information is perfectly valid from the point of view of the basic facts: the pledge of the Wallachian voivode. As we will see, in 1365, Louis I requested from Vladislav Vlaicu, the new Wallachian voivode, to take his oath of obedience, with all its implications. This had a precedent, which could only be the pledge of his forerunner. Nicholas Alexander's oath is also confirmed by documentary sources of the age. First of all, the date of this event is controvertible: 1344 or afterwards?

In a document from 1355, the king praises the special services brought by the bishop of Oradea, Demetrius: "*he more than once set off to Alexander, son of Basarab, our Wallachian voivode, on the occasion of negotiating, settling and reinforcement the peace and understanding between us and him*"¹¹³. The document confirms the chronicler's assertion and even partially corrects it. The homage was expressed subsequent to some negotiations (that is diplomatic pressures) led by a royal servant, a high clerical personality. Louis I's approach is part of the initial period of his reign, when, naturally, the subjects had to pledge their obedience to the suzerain. Which were the actual premises determining the Romanian voivode to swear his faithfulness is impossible to establish. Dating bishop Demetrius' deputations further complicates precisely dating when the homage took place. The

¹¹⁰ This dignity was constantly held between 1322 and 1341: *ibidem*, p. 46.

¹¹¹ The demonstration made by Maria Holban, *op. cit.*, pp. 135-138, is not justified.

¹¹² „*De obedientia Alexandri wayuode Transalpini/ Cum autem esset in partibus memoratis. quidam princeps seu baro potentissimus Alexander wayuoda Transalpinus ditioni eiusdem subiectus. qui tempore quondam Karoli regis patris sui a via fidelitatis divertendo rebellaverat. et per multa tempora in rebellione permanserat, audita pietatis ac etiam postestatis eiusdem Lodowici regis fama. ad ipsum sponte personaliter veniens circa confinia ipsarum partium ad pedes regie maiestatis humo tenus est prostratus, et ad obedientiam ac fidelitatem debitam reductus et integritatus solennia munera et exenia, cledonia prestando et suum dominium ac sanctam coronam recognoscendo cum gaudio et letitia ad propria remeavit, et ab illo tempore fidelitatem conservavit*”, Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, (ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó), I, Budapest, 1985, [§133], p. 162.

¹¹³ „*ad Alexanderm Bozorabi, wayuodam nostrum Transalpinum. occasione pacis et concordie inter nos et eundem tractande, disponende et firmande*”, DRH. D., I, pp. 70-71.

1355 document states that they were performed after the achievement of the pontifical office ("*post adeptum pontificale officium*"). The official papal investment is dated on the 15th of July 1345¹¹⁴. The discrepancy between the chronicle date and the document one is at least of one year. But a certain error could have interfered in drafting the document, which is however not significant for the objective of the action itself. The reference point is the achievement of the pontifical office. Even before, when Demetrius held an inferior position, though important, that of high clerical official (*praepositus*) at Buda, he also served the king in a similar quality, as a messenger. Demetrius' main job in the king's company appears thus to be the performing of deputations. The king came in 1344 at the Southern boundaries of Transylvania, which would converge, with the dating of the pledge in the chronicle¹¹⁵. We incline to believe that the time of this event, the Wallachian voivode's oath, is the year 1344¹¹⁶.

During that period, two associated rulers governed Wallachia, Basarab I together with his son, Nicholas Alexander¹¹⁷. Nicholas Alexander appears for the first time in a papal document, mentioned among those who had been sent letters containing the urge to convert to the Catholic Church¹¹⁸. He seems thus to have been the real leader south of the Carpathians, probably exerting his attributions as a ruler along with his father, but in an executive leading position, naturally having the approval of Basarab I, who is known to have passed away only in 1352. In 1351, mentioning Carol Robert's 1330 expedition, King Louis mentioned Basarab I only as his father's unfaithful ("*infidelem ipsius patris nostri*")¹¹⁹, which may bring another argument concerning the acceptance of the suzerainty by the Wallachian rulers.

Nicholas Alexander's fidelity was not consistent. Some time before 1359 he rebelled against the king. The moment can be placed more precisely before the royal campaign against the citadel of Zara, certified as a *post quem* moment in the 1359 document. Consequently, Vladislav's rebellion took place before the 1356 campaign. Meaning that a radical change intervened during the immediately following period after February 1355, when he is called by the king "our Wallachian voivode"¹²⁰. The Wallachian voivode, Nicholas Alexander's independent position also left its mark on the internal political life of the Romanian State. The pro-Hungarian faction was forced to emigrate and took refuge at King Louis's court. Their deed was appreciated and rewarded after several years. Louis

¹¹⁴ *Documente privind istoria românilor (DIR)*, C, Transilvania, veac XIV, vol. IV, no. 320.

¹¹⁵ On the 15th of June 1344, the king was in Braşov, and until the 28th of July in Transylvania: P. Engel, *Királyitineráriumok 1324-82, 1387-1437*, (following up: *Királyitineráriumok*), Kézirat (mss.), Budapest, 1995, p. 14.

¹¹⁶ Bertényi Iván, *op. cit.*, p. 191, claims that the Romanian voivode would have yielded for fear of a Hungarian military campaign.

¹¹⁷ Şt. Ştefănescu, *Ţara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1970, pp. 39 et passim.

¹¹⁸ „Alexandro Bassarati”: *DRH, D.*, I, p. 60.

¹¹⁹ *DRH, D.*, I, p. 67.

¹²⁰ *Ibidem*, pp. 70-71.

does not forget to mention their action even in 1359, from "the time when Alexander Basarab,..., did not want to acknowledge us as his lawful lord"¹²¹. He was probably paying the deed of the unfaithful Romanians who betrayed the voivode in the moment of another rebellion with donations, to strengthen their attitude. The mention of the voivode's rebellion in the past tense shows that during that moment, 1359, the two sides were not in conflict any longer¹²².

Determining the voivode to accept the quality of subject of the Hungarian king again probably happened before 1358, when Louis I issued the commercial privilege in favour of the Braşov merchants, according to which they were free to bring their goods over the territory between Ialomiţa and Siret, without paying the custom duty¹²³. The decree of granting the privilege to the Braşov merchants was possible because of a certain weakening of the Mongolian domination and the expansion of the Hungarian authority towards the region of the Danube springs. It is framed within the general commercial policy of the Anjou Hungary, actively interested in its implication in the eastern trade¹²⁴. The document could be released in the circumstances in which the Romanian voivode, the direct ruler of this territory, was the king's subject¹²⁵. The Braşov merchants' freedom of trading in Wallachia was an essential component of the relationships between Wallachia and the kingdom of Hungary during the 14th to the 16th centuries¹²⁶. The confirmation of these liberties by the Romanian voivodes had been a constant request of the Braşov people.

It is claimed that the privilege granted to the merchants by Louis provoked the Wallachian voivode's opposition and a new outburst of their conflict in the following year, 1359¹²⁷. There is an argument which contradicts at least the date of the outbreak of the conflict: from the document issued in favour of the Romanian boyars who had betrayed Vladislav "in the time when he did not acknowledge us as his lawful lord"¹²⁸ does not result that there was a conflict going on at the moment. If it had been, it would have certainly been mentioned, at least using the epithet *our unfaithful* etc. The document refers to the period in which the voivode did not confirm the king's suzerainty as to an event already passed, not as to a present one. The rebellion began before the starting of the campaign against the citadel of Zara, to which the boyars took part, so before 1356. It ceased, in a mysterious context today, before the releasing of this donation document and, more than probably before granting the commercial privilege from 1358.

¹²¹ *Ibidem*, pp. 73-74: "..... qui eo tempore, quo Alexander Bazarade., nos pro domino naturali recognoscere renuebat....".

¹²² In this context, Ş. Papacostea's statement, *Începuturile politicii comerciale*, p. 14, according to which the conflict between the Romanian voivode and Hungarian king would have outbroken in 1359 is inaccurate.

¹²³ *DRH. D.*, I, p. 72.

¹²⁴ Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p. 11.

¹²⁵ The document determined a series of contradictory opinions: Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p. 13, the note 15.

¹²⁶ *Ibidem*, loc. cit.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 14.

¹²⁸ *DRH. D.*, I, p. 73.

After 1359¹²⁹ or at least any time after issuing the document discussed here, the relations became tense again, irreversibly. The last year of Nicholas Alexander voivode's reign appear to have been, from a document released by the king after the death of the voivode, as a new period of rebellion. Louis I accused him to have encroached upon his sworn faith and the documents elaborated concerning the deals, the donations and the incomes rightfully belonging to the king, as lawful master, and also to have forgotten "*the advantages received*" from the king¹³⁰. The rebellion and the independence manifestations of the Romanian voivode resumed in his last years of life were taken over by his successor and by the Wallachian boyars. Subsequent to this independent tendency, immediately after Nicholas Alexander's death, his son, Vladislav Vlaicu, sat on the throne with the boyars' assent, without waiting the resolution, which should have come from the king.

The king's response, who immediately organised a military punishing expedition, suggests a new perspective upon the vassality relationships. The Hungarian king tried to reform this field of his reign too, promoting Western concepts. The documents which accounts about this reforming conception is the summoning order issued by King Louis in sight of a military campaign against the Romanian voivode. The document is especially important as it justifies, from the perspective of the Hungarian royalty, the claims for suzerainty and defines the concept of vassality. The Hungarian king was not content that Vladislav Vlaicu, the deceased voivode's son, Nicholas Alexander, persisted in the unfaithful and rebelling attitude of his father and did not accept the king as a rightful master. Vladislav was crowned as ruler of Wallachia without asking the "*permission*" of the king. The suzerain accused him of an "*untrue coronation*", an investment which "*was only right*" to be given by the king "*in the tradition of the entitlement and order conferred by birth*". The signs of power should have been rendered by the king¹³¹. The military campaign against Vladislav was justified by Louis's obligation, in his quality as king of Hungary and keeper of the old custom of the late Hungarian monarchs, and also because of "the established tradition of the

¹²⁹ The Orthodox Metropolitan Seat in Wallachia was founded in 1359, with the approval of the Patriarchate for the transfer of the metropolitan bishop Iachint from Vicina to Argeş. The historians understood this as an independent attitude of the Romanian voivode and a proof for the self-determination of the country. The approaches for the founding of the metropolitan seat is of course dated before 1359, so the act must not be correlated with the momentary relations with the Hungarian king. By the foundation of the metropolitan seat, the Romanian Orthodox Church, previously subjected to the Bulgarian one, acquired its independence.

¹³⁰ DRH, D., I, pp. 78-79: *...wayuoda Transsalpinus, tanquam inmemor beneficiorum a nobis receptorum et ingratus fidem suam et litteras utroque super certis pactis, censibus et an[...] nostri dominii naturalis nobis debitis, inter nos et ipsum initam et emanatas, ipsa adhuc vita mundiali perfructe, temerariis ausibus [...]are non expavit...*

¹³¹ DRH, D., I, p. 78: *... Ladislaus, ... pravos mores imitatus paternos, nos tanquam dominum naturalem minime [...]ssens, inconsultis nobis et inrequisitis, in eadem terra nostra Transsalpina, que iure et ordine genitore nobis debetur, titulum suum fictum erigens in cor* meliam domini, a quo sua debent dependere insignia, in ipsius terre nostre dominium, ex perfida voluntate et connivencia Olachorum et habitatorum terre eiusdem, loco patris [...]ericus se subrogare...*

kingdom" to regain the boundaries and marginal lands from any rebel, by virtue of the power given to him by God to defend his rights¹³².

The document presented reveals the conception Louis the Great had about the vassality relations. The following principles can be summarised:

- The suzerain was the "lawful" master of the vassal;
- The suzerain rendered the vassal's insignia of power;
- The relation between the suzerain and the vassal, which presumes obligations from both sides was recorded within a written document;
- The vassal had to pay several taxes and honour certain material requirements;
- The suzerain was the beneficiary of "*the entitlement and order conferred by birth*", meaning that he could inherit the power over the vassal from his predecessor;
- The king had the responsibility, according to the tradition and customs of the kingdom, to initiate armed actions in case of rebellion;
- Disrespect towards the suzerain's rights meant that the vassal was rebelling and, consequently, he had to be punished by means of military repression;
- The suzerain's power to defend his rights was given by God.

Even though the document does not record this, a comparison with the information in the 13th century, mentioned above, allows us to presume that there was also a military obligation - *auxilium* - probably mutual. This also comes out from the events connected to the Hungarian campaign south of the Danube in the following year, when Vladislav Vlaicu was asked to offer his military support¹³³.

There are signs of an attempt of the Hungarian king to reform the vassality relationships as well. Louis of Anjou's conception is closest to the Western vision on the feudal relationships. He applied it in the case of other vassals also, at the Southern boundaries as well as the Eastern ones.

The explicit aim of the military campaign from 1365 is somehow different from the real one. We do not know for sure if there was eventually a real campaign against the Romanian voivode¹³⁴. It is only certain that during the summer of that year the Bulgarian Czarism of Vidin was conquered. Probably this was the initial objective of starting the military campaign from 1365¹³⁵. The Hungarian king took

¹³² *Ibidem*: "... nosque, prout a Deo nobis iura nostra defendendi facultas attribuitur et potestas, circa reoptencionem ipsius terre n[on] [...], qui ex antiqua consuetudine sanctorum regum piorum nostrorum predecessorum et consuetudine regni Hungarici approbata ad [...]stificandas metas et confinia eiusdem regni nostri a faucibus quorumlibet rebellium rebellando, ipsi regno nostro reapplicare et reannectere, astricti et obligati totis nisibus inhyamus et toto posse anhelamus..."

¹³³ DRH. D., I, pp. 88, 90-91, 93-95, 96-97.

¹³⁴ From the 23rd to the 30th of June the king was in the Severin Banat: P. Engel, *Királyitineráriumok*, p. 30. Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 152, does not leave out the possibility that the Romanian voivode had obeyed before the moment when the Hungarian army crossed the boundaries into Wallachia.

¹³⁵ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 153, claims that during 1360, the Hungarian king had to face a Romanian-Bulgarian-Serbian coalition, reinforced by matrimonial relations, in the Balkans. Initially, the campaign from Bulgaria was unleashed against Vladislav Vlaicu whom the Hungarian king succeeded in taking out from the coalition. P. Engel, Gy. Kristó, A. Kubinyi, *op. cit.*, p. 85. Homán

advantage of the weakening of the Bulgarian Czardom because of the division produced between the two brothers, Stracimir and Şişman, to complete his possessions. Maria Holban very well saw the real motivation of this action: the old claims of the Hungarian crown in the time of the Arpadians over Bulgaria¹³⁶.

Probably that the conquest of Vidin and its annexation to the kingdom of Hungary under the form of a *Banate* had also a contribution to the improvement of the Romanian voivode's position¹³⁷, who was strategically almost completely surrounded by the Hungarian military forces. Vladislav remained on the throne of Wallachia, but he accepted the Hungarian king as suzerain. In October 1366, the Romanian ruler was not called a rebel any longer, but the king recognised him as his voivode (*vaivode nostri Transalpini*)¹³⁸. The Romanian voivode may have obeyed during that year as an effect of some diplomatic pressure¹³⁹.

The acknowledgement of the Hungarian suzerainty was also mentioned in the official document under this title. He became a voivode "by God and his majesty's grace" (*Dei et regie maiestatis gracia*) and called Louis "our rightful gracious lord" (*naturalis dominus noster graciosus*)¹⁴⁰. The historiography states that this kind of denomination took its form because of the fact that the document was elaborated by the Hungarian chancery, the only thing the voivode had to do being to put his signature on it¹⁴¹. The text that contains the custom duty regulations for the Braşov merchants was indeed drafted in the royal chancery and sent to the voivode with a knight of the royal court, as the document it shows. But Vladislav Vlaicu released the document, recording the title and the other components, from his voivodal chancery where he used scribes for the papers written in Latin! Consequently, the title must be understood properly, as it is recognition of the Hungarian king's suzerainty.

The same document in which we find the first privilege granted by a Romanian ruler to the Braşov merchants is the only one kept up to the present day. As we have said, the text itself of the document proves that the paragraphs concerning the commercial matters were sent by the king with one of his knights. It is possible that those values could have been negotiated¹⁴². For a more accurate assessment of the character of this document a comparison should be made with the custom duty taxes requested at that time in Hungary. A certain identity could

B., *op. cit.*, pp. 384-385, sustains that Wallachian voivode, Nicholas Alexander, relied on this coalition and can afford it to deny his faith as early as 1357.

¹³⁶ Maria Holban, *op. cit.*, pp. 157-159, with a discussion about historiography. Cf. Gy. Kristó. *Az Anjou-kor*, pp. 153 et passim.

¹³⁷ N. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*, p. 980, considers that the Romanian voivode consented to simulate obedience in order to keep Severin, which he had ruled for a long time. In exchange for the tribute promise and the oath, he would have received Făgăraş too. The king and the Romanian voivode presumably subjected Vidin together.

¹³⁸ *DRH. D.*, I, p. 83.

¹³⁹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 170.

¹⁴⁰ *DRH. D.*, I, pp. 86-87.

¹⁴¹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 149; Ş. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p. 14 and the note 17.

¹⁴² Ş. Papacostea, *loc. cit.*

suggest the constraint of those values. We can understand from the document that Vladislav accepted the relation of vassality with the Hungarian kings at the time. What some would call a compromise and a success of the voivode's political view, which was allowed to rule over a territory enclosing a commercial route¹⁴³, appears, nevertheless, to be a document which the suzerain actually imposed. The confirmation coming from a vassal, who was the direct governor of the territory meant a guarantee for the merchants' privilege in the event of virtual impediments coming from the Wallachian officials.

The Romanian voivode's attitude was not consistent. In the first part of the year 1368, he still appears as vassal of the Hungarian king, requested to collaborate with the Bulgarian *banus*, the Himffy brothers¹⁴⁴. In July 1368, at the beginning of the Bulgarian uprising against the Hungarian domination, he even was asked to bring military support for the repression¹⁴⁵. Vladislav's obligation to provide military help did not derive from his quality of *banus* of Severin¹⁴⁶, but from that of vassal of the Hungarian king¹⁴⁷. Although he initially promised to give the requested help¹⁴⁸, some time towards August 1368 he decided to join the king's enemies. In September, the king ordered the gathering of the nobility army in order to proceed to a campaign against the Romanian voivode¹⁴⁹.

The development of the conflict between the Hungarian armies and the voivode's troops was studied from various angles. Documentary mentions as well as John of Târnave's chronicle have been used as information sources. All the interpretations, as we have noticed, contain an inadvertence¹⁵⁰. The general functional assumption was that the king attacked Wallachia from multiple directions¹⁵¹. An army coming from Transylvania presumably entered through the place where the spring of river Ialomița was while another, led by the king, would have come from Bulgaria and tried to retrieve Severin. The objection is logical. What would the king have searched for in Bulgaria only to return to Severin afterwards? The only probable explanation is that the king intended to fight on two different fronts. An army, led by him personally, was going to re-establish the Hungarian suzerainty in the Bulgarian *Banate* from Vidin. Another army, led by the voivode of Transylvania had the mission to determine that the Romanian

¹⁴³ *Ibidem*, p. 14.

¹⁴⁴ *DRH, D.*, I, pp. 88-89.

¹⁴⁵ *DRH, D.*, I, pp. 93-94. The correct date of the document in Maria Holban, *op. cit.*, p. 183, the note 98.

¹⁴⁶ As Thallóczy L. claims, *Nagy Lajos és a bulgár bánság*, in *Századok*, 34, 1900, p. 587.

¹⁴⁷ Maria Holban, *op. cit.*, p. 187, is wrong when he claims that the request for troops to support the Bulgarian bans was not part of the obligations currently held by the voivode.

¹⁴⁸ *DRH, D.*, I, pp. 90-91.

¹⁴⁹ *Ibidem*, pp. 91-93.

¹⁵⁰ A different assumption, caused, among others, by the absence of knowledge concerning all the possible sources at that moment, was proposed by N. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*, pp. 984-988. He placed the campaign against Wallachia in 1369, after Vladislav would have conquered Vidin.

¹⁵¹ Maria Holban, *op. cit.*, pp. 188-193. After he analyses Thallóczy's and I. Minea's opinions, resorts to an exaggerated interpretation. Cf. și Thallóczy L., *op. cit.*, pp. 589 et passim; etc.

voivode Vladislav Vlaicu would submit against to the Hungarian king. The cause of the failure of the Hungarian armies and Vladislav Vlaicu's victory can be explained only in this context: the royal army's division on two fronts, with two initially different targets.

We must separate the basic information in the text of John of Târnave's chronicle as compared to the literary structure and, also, the advocating formulae used by the court chronicler¹⁵². Vladislav Vlaicu's victory is unquestionable. The Hungarian troops coming from Transylvania suffered a disaster. The Transylvanian voivode was killed along with other high noblemen and knights and the army was scattered. The initial success of the Hungarians at the citadel of Dâmbovița, narrated by the chronicler, seems rather like a makeshift meant to soften the disaster of the Hungarian army. The same purpose is designed for the mentioning of the failure of the king's army to cross the Danube before the disaster suffered by the troops in Transylvania. The battle (or the battles) fought by the Transylvanian voivode's army and the Romanian army led by Dragomir (the title of *count* given by the chronicler is inappropriate) took place most probably in the midst of October 1368. Subsequent to the announcement of the king, who was in Bulgaria, he tried to cross the Danube so as that he should subdue the rebelling voivode. When did the king try to cross the Danube and, according to the chronicle, was stopped by Vladislav Vlaicu's Romanians? The fact that on the 12th of November 1368 the king's camp settled over the Danube, in front of the Severin citadel cannot be considered as a clue that he would have tried to cross the river, through that place and that, afterwards, the Romanian voivode would have stopped him. The attempt could have been anywhere on the Danube, from Vidin to Severin. Whereas the king issued a document from Severin¹⁵³ on the 14th of November, proof that he had succeeded in crossing the river.

The progress of the fights in the Severin region during that period is certified by the complaints coming from the Romanian knezes of the Sebeș district to Benedict Himffy against the new requirements from 1369. The knezes said that from the moment "*when that quarrel outburst*" between the king and the Romanian voivode, they permanently kept at least two hundred people guarding the mountains, day and night, until winter came. Over the winter, a contingent of 500 soldiers "*of the best ones*" remained in the citadel of Mehadia, "*until the return of our lord, the king*"¹⁵⁴. The information of this document offers a series of clarifications concerning the progress of the events. The two sides fought for the Severin region. But if the Mehadia citadel was in the hands of the royal army, it is only natural to presume that Vladislav Vlaicu could, at the most, have kept the Severin citadel.

¹⁵² The critical text of Johannes de Thurocz's chronicle: *Chronica Hungarorum*, (ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó), I, Budapest, 1985, [§168], pp. 181-182.

¹⁵³ P. Engel, *Királyitineráriumok*, p. 35.

¹⁵⁴ DRH. D., I, pp. 96-97: "...in montibus alpium semper ad minus ducentos homines propter illorum die ac nocte usque ad iemnem conservavimus; insuper nos cum quingentis hominibus collectis melioribus similiter usque ad reversionem domini nostri regis ibi in Mihald mansimus...".

Although, as it has been said, the fact that the king was over the Danube on the 12th of November, in front of the Severin citadel does not imply a siege as well. Much more plausible would have been the attack over the citadel from the northern bank, taking into consideration that the king possessed a bridgehead at Mehadia.

The defeated king retreated because of the winter, a period not fit for a military campaign. The retreat forced by the cold weather also results from the letter written by the Romanian knezes of the Sebeş district, who were saying that they had guarded in the mountains until the winter came. On the other hand, the date of the releasing of the nobiliary army, which was strictly regulated outside the country, had been previously set, from the beginning of the campaign, on the 4th of December 1368¹⁵⁵. The letter from the 4th of December 1368 by which the king completely forgave his castle owners from the three Bulgarian citadels, Vidin, Lagan and Belogradcik, in the situation in which they would have been obliged, because of different reasons, to surrender them¹⁵⁶, is also part of the same context, of giving up the campaign because of the winter and of the releasing the army to retire. The king finished the campaign defeated, but he was surely thinking of coming back in spring. He did not put aside the objectives of the campaign, as the numerous garrisons left back in the citadel of Mehadia, and the further development of the event show.

The Romanian voivode took advantage of the *statu quo* established after the failure of the Hungarian campaign. During the next winter Vladislav Vlaicu took over Vidin. The information about this campaign of the voivode is available only from chronicles written later, which requires a certain limitation in using them. The Franciscan chronicle¹⁵⁷ states that Vladislav Vlaicu entered Vidin following the local population's call, so he didn't conquer the city by force. Mauro Orbini's chronicle, fulfilled over two centuries since the events, states exactly the contrary, and colourfully enriches the episode including a possible deportation of the population over the Danube¹⁵⁸. The fact we can helpfully use from Orbini's chronicle is the resistance of the Hungarian garrison in the citadel of Vidin. The two chronicles do not exclude each other, because the Hungarian inhabited the citadel and Genovese soldiers whereas the neighbouring city was inhabited by the native Bulgarians. Another valid information is the one concerning the returning of the Hungarian king and the Romanian voivode's retreat from Vidin. Maria Holban's contestation of the authenticity of the information is not justified¹⁵⁹. The same letter sent by the knezes of the Sebeş district from 1369 shows that they had 500 of their best soldiers in the citadel of Mehadia "*until the king's arrival*" ("*insuper nos cum quingentis hominibus collectis melioribus similiter usque ad reversionem domini nostri regis ibi in Mihald mansimus*")¹⁶⁰. We cannot exactly determine which the

¹⁵⁵ DRH, D., I, pp. 91-92 and the note 1 (p. 92).

¹⁵⁶ *Történelmi Tár*, 1898, p. 366.

¹⁵⁷ *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, in *Starine*, Agram, t. XXI-XXII, p. 11, apud Maria Holban, *op. cit.*, pp. 190 și 193-194.

¹⁵⁸ Mario Orbini, *Il regno degli Slavi*, p. 470, apud Maria Holban, *op. cit.*, p. 194, the note 127.

¹⁵⁹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 194, the note 127.

¹⁶⁰ DRH, D., I, pp. 96-97.

period was when the king came in the region again. The king's return could be placed some time between the 18th of March when he was in Szantó and the 4th of May when he was in Oradea¹⁶¹. Vlaicu's action result was making the king re-examine his position concerning the Balkan problem. The compromise achieved consisted in liberating Czar Stracimir, his regaining the throne of the Bulgarian Czarism of Vidin and the leaving out of the possibility to create a Hungarian *Banate*. The czar remained the vassal of the Hungarian king with the guarantee provided by Vladislav Vlaicu and by Dobrotici, the despot from Dobrudgea¹⁶². The compromise was actualised in August 1369 the latest. It is likely that the conflicts with the Turks mentioned in a document from 1372 were also taking place during that period, which actually were the first confrontations, between the Romanian and the Hungarian troops, on the one hand, and the Ottoman ones, on the other hand.

Vladislav Vlaicu was confirmed as ruling the Severin *Banate* and also received the duchy of the Făgăraş land¹⁶³. One could also presume that he would have pledged obedience to the king anew. Despite all these new ruling position, meant to keep him faithful to the suzerain, the lack of consistency Vladislav Vlaicu proved in his political actions reappeared after several years.

The relations between Vladislav and Louis grew worse again around 1374. In July, certain Wallachian boyars who betrayed the voivode and took refuge in Hungary were found at the king's court. They accused the Romanian voivode that he had presumably formed an alliance with the Turks designing together an unknown plan. The king initially resorted to a diplomatic abeyance, expecting for the advice and confirmation of the accusations from the closest territorial faithful official, the count of Timiș, Benedict Himffy¹⁶⁴. Probably the king was not willing of involving into a "diplomatic dispute" with the Romanian voivode because of the traitors.

Seemingly the accusations put forward by the traitor boyars were confirmed by the king's counsellor, because during the autumn of the same year war preparations in the county of Timiș were recorded¹⁶⁵. The new political option of the Romanian voivode took the form of an alliance with the Turks and the Bulgarians¹⁶⁶. Consequently, during the summer of 1375, Hungarian troops

¹⁶¹ P. Engel, *Királytineráriumok*, p. 36.

¹⁶² *DRH*, D., I, p. 95.

¹⁶³ See the chapter tackling the Romanian rulers' governments in Hungary present in the hereby study.

¹⁶⁴ *DRH*, D., I, p. 107.

¹⁶⁵ Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IX/4, p. 567-568. Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 218.

¹⁶⁶ Carmen Laura Dumitrescu, *Le Voivodee donateur de la fresque de Saint-Nicholas-Domnesc (Argeș) et le problème de sa domination sur Vidin qu XIVe siècle*, in *RESEE*, XVII, 1979, no. 3, pp. 541-558, analysing the graphite of a mural painting, draws the conclusion that Radu I occupied Vidin around 1375. The assumption was contradicted by Maria Holban, *Peut-il être question d'une seconde occupation roumaine de Vidin ; par Radu Ier, suivant de près celle de Vladislav Ier (Vlaicu) de l'année 1369?*, in *RESEE*, XVIII, 1980, pp. 443-457.

attempted to subdue the rebelling voivode¹⁶⁷. The matter concerns the so much argued campaign against Wallachia, which is usually placed in 1377 by the historiography, as an effect of the partial knowledge about the sources¹⁶⁸. During that year, Vladislav Vlaicu passed away, probably in the context of the military conflict, or previously, in mysterious circumstances, and Radu I followed him on the throne¹⁶⁹.

The 1375 conflict¹⁷⁰ was developed in more stages. The campaign, in course during the period between May and September, unfurled on two combat zones: the first, in the Severin *Banate* and in Wallachia, and the other one in Transylvania between Braşov and Sibiu, on the Făgăraş duchy territories. The clash from Wallachia took place some time in the first days of June, initially. A second Hungarian army fought the voivode's supporters from the Transylvanian duchies. It is too much for us to claim that there was, at a certain moment, the danger of a foray of the Romanian voivode's army into Transylvania¹⁷¹. In a document from the 25th of July 1375, the king wrote to the bishops of Transylvania and Vac that he had received their message. By that message the bishops communicated that the Saxons retired from the army, which endangered the king's safety where he was, at Zsombor, suggesting that he should move to a safer place¹⁷². Ş. Papacostea states that the army sent to Wallachia was defeated, which created an unstable position for the king in Transylvania¹⁷³. The "probable" assumption of the historian is that "there was the danger of a Wallachian invasion". The reputed historian's theory immediately fails at a more careful analysis of the document. The bishops who led the action and informed the king that the Saxons had withdrawn and that the sovereign himself was in danger were somewhere in Transylvania. Otherwise, the danger threatening the king would not have been imminent. The distance between the king's residence and the fighting place was quite small for the sovereign to be

¹⁶⁷ This Hungarian military campaign is less known to the Romanian historiography. The study of this episode in the Romanian-Hungarian relationships was approached with erudition by the Hungarian specialist in the Middle Ages period, L. B. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi Havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja*, in *Századok*, 117, 1983, no. 5, pp. 919-979. The historian demonstrated, using original information, that the campaign known in the historiography to have taken place in 1377, dated according to some external narrative sources, actually took place in 1375.

¹⁶⁸ The presentation of the problem in the Hungarian and Romanian historiography in L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, pp. 950-957. The discussion about the original information presented by the Hungarian historian in the Romanian historiography was made by Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini: înfruntarea finală (1370-1382)*, in idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 113-130. The first edition was published in *AIIA „AD Xenopol”*, Iaşi, XXIII, 1986, 2, pp. 571-581. The Romanian historian used only a part of the original documentary information and ignored the most part of the conclusions the Hungarian historian drew. The new interpretation is not always a realistic one! Also, at p. 123, note 38, he still claims the existence of a clash between the voivode's army and Hungarian king's one, in 1377!

¹⁶⁹ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 169.

¹⁷⁰ Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini*, p. 120, claims the parallel existence of the conflicts with Moldavia and Wallachia.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 122.

¹⁷² *Ibidem*, p. 121. L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 976.

¹⁷³ Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini*, p. 122.

in danger because of the Saxons' withdrawal from the army. Which was the motive of the Saxons' leaving? The leaving of Wallachia seems unlikely as only a defeat as those from 1330 and 1368 could have determined it. In this case even the bishops should have had to take a rapid refuge in Transylvania. The Hungarian historian, Kumorovitz L. Bernat, proposed as a possible interpretation a military conflict in the Făgăraș region, between an army belonging to the Romanian voivode, which defended his Transylvanian possession, and Hungarian troops, which aimed at retrieving them in the name of the king¹⁷⁴. This assumption seems much more acceptable, as Făgăraș lay in the immediate neighbourhood of the Southern Transylvanian Saxons. Another clue which places these battles in the Făgăraș region is the king's request to the bishops: "*we beseech you, for our sake, to guard and keep that place and send our missions their the best way you can...*"¹⁷⁵. The royal troop commanders had thus to guard and keep a certain place. In any case, it was not situated in Wallachia. If there was the danger of a foray of the Romanian armies from the south of the Carpathians, this presumed the defeat of the Hungarian ones, which implied their hasty retreat. The tone of the letter does not infer that the king's situation would have still remained unstable at his new residence too¹⁷⁶.

The second army about which the king wrote to the bishops he would let them know if any news had occurred, was the one which took the action in Wallachia, probably towards the Severin region. At the beginning of September, Benedict Himffy scored a victory, as the Cenad bishop informs his wife: "*magister Benedictus, ... , victoria potitus fulciatur*"¹⁷⁷. Where had those battles taken place? It could have been anywhere in Wallachia. It is more likely that the success was related to the Severin region. A subsequent counter-campaign is to be explained in these circumstances. During the first half of September the Timișoara region was devastated because of the conflicts in progress there¹⁷⁸. The place of the happening, close to Severin, indicates the meaning of a campaign developed in order that the Romanian voivode should retrieve Severin.

According to the Hungarian historian, one of the aims of the campaign was to stop the Turks' advance, who came closer to the Hungarian boundaries by means of the alliance with Wallachia's voivode. The second aim, which is apparent in the context of the battles from the south of Transylvania, was to recuperate the possessions from the unfaithful voivode: the duchy of Făgăraș and the Severin *Banate*¹⁷⁹. The first is only an assumption. The presence of the Turks is revealed by the accusations from 1374, implying that Vladislav Vlaicu was in alliance with the Turks. Their actual contribution to the battles becomes probable only in their quality as allies of the Romanian voivode especially on the occasion of the campaign in the Severin and Timiș regions during the autumn of 1375. One of

¹⁷⁴ L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 961.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 976. Ș. Papacostea, *Domni români și regi angevini*, p. 121.

¹⁷⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 122.

¹⁷⁷ L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 976, doc. no. 5.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 977, doc. no. 6.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 967.

Benedict Himffy's daughters, numbered herself among the victims of that campaign, was enslaved and taken to the island of Crete.

Maria Holban assumed that the episode of the Severin citadel conquest achieved by the *banus* of Mačva, Nicholas de Gara's troops, after the failure of the Hungarian armies, as it is recorded in John of Târnave's chronicle, must be separated and located later¹⁸⁰. Nicholas de Gara was *banus* of Mačva - quality in which he is mentioned by the chronicle at the time of the Severin Conquest - only until 1375¹⁸¹. This dignitary led indeed the 1375 campaign¹⁸² and it seems that the success promoted him to the position of Palatine of Hungary during the same year. In 1376, J. Treutel¹⁸³ is certified to have become the new Hungarian *banus* of Severin.

The Hungarian historian who studied and highlighted this conflict from 1375 reached the conclusion that Louis fought the allied forces of the Romanians, Bulgarians and Turks. The Hungarian armies' victory removed the Ottoman danger for the following years, and the Romanian voivodes' territories in Hungary were retrieved¹⁸⁴. But it is acknowledged a fact that Wallachia was not subjected to the Hungarian suzerainty.

Still in November 1377, King Louis I was hoping to subdue the Romanian State south of the Carpathians¹⁸⁵. Among the measures taken by the king, as following of these events was the raising of the Bran citadel at the Southern borders of Transylvania¹⁸⁶. The Romanian voivode had followers in the Severin *Banate*, whose fortunes were seized in 1376¹⁸⁷, and probably in the Făgăraș land, fact that would explain the conflicts in the Southern Transylvania¹⁸⁸.

The emergence of a new power factor in the Balkan region, the Turks, allowed the Romanian voivode to initiate a new sort of foreign policy¹⁸⁹, which would leave its sign on a permanent basis for the future statute of Wallachia. For the first time in the history of Wallachia, the country's voivode chose to go along with a different power so that he should counterbalance the pressure of the Hungarian royalty.

Another conflict took place in 1382 between the new voivode of Wallachia, Radu I (1374 -1383) and the Hungarian king. The only piece of

¹⁸⁰ Maria Holban, *op. cit.*, pp. 193-194 and the note 123. The Turkish and papal implications were very well anticipated by the author.

¹⁸¹ Although he is mentioned in this quality for the last time on the 22nd of February (P. Engel, *Archontológia*, I, p. 28), he could have been appointed a Palatine only between the 5th of July, when the position was declared vacant, and the 13th of October 1375, when he is first certified as such. P. Engel, *op. cit.*, p. 4.

¹⁸² L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 967.

¹⁸³ P. Engel, *Archontológia*, I, p. 32.

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ *DRH. D.*, I, pp. 110-112.

¹⁸⁶ *Ibidem*, pp. 111-112.

¹⁸⁷ *Ibidem*, pp. 108-109.

¹⁸⁸ L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 976, doc. no. 4.

¹⁸⁹ P. Engel, Gy. Kristó, A. Kubinyi, *op. cit.*, p. 87, dates the beginning of the cooperation between the Turks and the Romanians in 1373.

information is found in a letter issued by the king on the 11th of July 1382 in favour of some noblemen who had to take part to the Palatine's troop during the campaign from Wallachia¹⁹⁰. Nicholas de Gara was the Palatine of that period¹⁹¹, the same who led other military campaigns against Wallachia. One only can speculate in what the reasons of this campaign from 1382¹⁹² were concerned given the present available information. Maybe that the appearance of the Hungarian Kingdom arms in Radu I's coat of arms means the vassality oath taken to Louis I¹⁹³.

After King Louis the Great's death, a period of internal crisis followed, with international implications. The new Wallachian voivode, Dan I (1383-1386), who attacked and occupied the Severin *Banate*¹⁹⁴ took advantage of this context. It is interesting to notice that the Romanian knezes from the Severin region stood against the Romanian voivode, as the Wallachian army destroyed some of their assets and documents.

The last years of Louis's reign were troubled by the Wallachian voivodes' independence manifestations. After 1374, the king's suzerainty over the Romanian State was not practically permanent. The failure of the Hungarian royalty is obvious, despite the campaigns from 1375 and 1382. This period of independence made up a precedent, which allowed Mircea the Old to initiate a far-reaching foreign policy, after 1386.

4. The Character of Vladislav Vlaicu's Ruling in Transylvania

Wallachia's rulers (as well as Moldavia's ones beginning with the 15th century) exerted certain rights of "ruling" over some territories and lands in Hungary, situated in Transylvania. The history of these governments was approached by historiography either from the perspective of their dating, or from that of their significances¹⁹⁵. A certain examination concerning the characters of these reigns is necessary. The Romanian historians have the propension to overbid the character of the Romanian rulers' activity in Transylvania. It is usually considered that the territories circumscribed to the *Banate* of Severin and to the

¹⁹⁰ L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 978, doc. no. 9: „eo quod idem Laurentius filius Stephani cum eodem palatino, domino suo ad presentem exercitum nostrum ultra partes Transalpinas proficiscituratur”.

¹⁹¹ P. Engel, *Archontológia*, I, p. 4.

¹⁹² L. B. Kumorovitz, *op. cit.*, p. 971, considers that this campaign outburst because of Radu I's response towards the institution of the Argeş Catholic bishopric. The idea was assumed by Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 177. The supposition does not seem to be plausible. The absence of the necessary information does not allow us to unravel the causes of this campaign. Any assumption is only a matter of probability.

¹⁹³ L. B. Kumorovitz, *loc. cit.*

¹⁹⁴ *DRH. D.*, I, pp. 123-124.

¹⁹⁵ D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui*, in *Convorbiri literare*, XXXVI, 1902, pp. 716 et passim; P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân și suzeranitatea ungurească*, AARMSI. s. III. t. XX. 1938; I. Moga, „*Marginea*”, *Ducatul Amlășului și scaunul Săliștii*, in idem, *Scrieri istorice. 1926-1946*, Cluj. 1973, pp. 56 et passim; etc.

duchy of Făgăraș were part of Wallachia. Ș. Papacostea only analyses "the title of fief, thus *retractable* [our underlineation]" of the Făgăraș duchy ruled by the Wallachian rulers, within the feudal-vassals relationships¹⁹⁶.

There are several sorts of "ruling", differentiated by the character of exerting the property rights. We will approach only those, which are connected to the period, tackled hereby. Firstly, the position of *banus* of Severin held by the Romanian voivodes, in certain periods, is one topic we are interested in. Then, a similar category must include the "ruling" over the duchy of the Făgăraș land, as it will be presented further¹⁹⁷. The Hungarian king, Louis I, granted the *Banate* of Severin and the duchy of Făgăraș to Vladislav Vlaicu, the Wallachian voivode, for the first time. In 1368, Vladislav was certified as *banus* of Severin and duke of Făgăraș¹⁹⁸. The date when the Romanian voivode received the duchy can be placed in 1366, subsequent to his submission during the previous year¹⁹⁹. During 1366, the king was in Transylvania for a longer period, when he could have regulated the new relations with the Romanian voivode.

There is no proof that Basarab I would have actually ruled, for a longer period, the *Banate* of Severin. He may have claimed it, taking into account the fact that the new Romanian State was continuously expanding its territories, in the attempt to unify all the Southern Carpathian regions. But the Mehadia citadel, in the Severin *Banate*, is certified by King Carol Robert's government in 1324²⁰⁰ as well as in 1329²⁰¹. The line of *banus* indicates again the fact that the *Banate* was belonging to the Hungarian kingdom²⁰². It is probable that only before the 1330 campaign he would have possessed, for a short time, the Severin region. Only after 1366, the Wallachian ruler received the *Banate* for the first time from the Hungarian king.

First of all, we must clarify the fact that any position in the Hungarian kingdom, from that of voivode of Transylvania to that of *banus* (of Slovenia, Croatia, Severin, etc.) or count, was obtained, beginning with the Anjou period, *pro honore*. At the same time, certain royal estates were also donated *pro honore*. That is they did not have the same statute with that of the irreversible feoffs, including the right of inheritance, etc, but a temporary character. The duration of such a position depended on the king's benevolence, according to the loyalty and services shown by the beneficiary. The official or the nobleman who was the beneficiary represented the royal authority within the territory circumscribed to his jurisdiction, reiterating its attributions. The material importance of the position consisted in the fact that an important part of the incomes collected from the respective territory -

¹⁹⁶ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 78.

¹⁹⁷ The estates and citadels ruled by the Romanian voivodes in Transylvania during the following periods (the citadels Bran and Bologa, the Vinț estate, etc.) are included into a separate category. We will discuss their case another time.

¹⁹⁸ *DRH. D.*, I, pp. 86-88; both titles on the conventional signs of the seal

¹⁹⁹ Gy. Kristó, *Az Anjou-kor*, p. 157.

²⁰⁰ *DRH. D.*, I, pp. 36-37.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 41.

²⁰² See the discussion about these aspects in chapter 3, pp. 15-19.

taxes, fines, etc. - belonged to the official. The king remained the owner *de iure* of the estate²⁰³.

The character of the way the Romanian rulers from Transylvania governed is disputable from the following point of view: were they identical with the other positions and *pro honore* estates from the rest of Hungary or did they have the statute of definitively donated estates?

The *banus* of Severin dignity was a *pro honore* position, together with the other similar ones in the Hungarian kingdom, which depended on the king's benevolence and the beneficiary's fidelity. This dignity had previously existed in the Hungarian kingdom. It is interesting that Louis I granted the Romanian voivode the title of *banus* of Severin precisely when that territory functioned as a connecting bridge between the inner territory of the kingdom and the new *Banate* of Bulgaria at Vidin, created after the Bulgarian Czar had been banished and administered by the Hungarian noblemen²⁰⁴. At that moment, the Vidin *Banate* was not considered only a vassal province, but an integrate part of the kingdom. In such circumstances do not seem plausible that the king would have taken away a part of the country, with a special strategic importance, and donated with full rights, even to a vassal, as the Romanian voivode was. Vladislav Vlaicu was nothing else than an official of the king in his quality of *banus* of Severin. At last, from the point of view of the royalty, which did not hesitate during the crisis and conflictual period to take the *Banate* back and give it to a Hungarian nobleman²⁰⁵.

There was a difference between the conceptions of the two sides. The Romanian voivode considered himself the ultimate master of the Severin *Banate*, because in short time, in 1370, he created the second metropolitan seat in the country "of Severin", with the support of the Constantinople Patriarchate²⁰⁶. On the other hand, after 1382, Voivode Dan I attacked and probably conquered the Severin region, taking advantage of the internal crisis context from Hungary. It is especially important to observe that the Romanian voivode encountered the Romanian knezes' opposition, destroying their houses and documents²⁰⁷. This event which was recorded in the document may suggest the orientation of the Romanian feudal power in the Severin *Banate*. The temporary character as well as the dependence of the investment on the king's benevolence and on the beneficiary's fidelity, the main traits of a *pro honore* position, are accounted for by the further evolution, by the alternation of the Romanian voivodes and Hungarian noblemen who bore the title of *banus* of Severin.

²⁰³ P. Engel, *A Honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez)*, in *Történelmi Szemle*, 81, 1981, no 1, pp. 11-19. Cf. idem, *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*, in *Századok*, 116, 1982, no. 5, pp. 880-920.

²⁰⁴ Szakály F., *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, XXXIII, fasc. I, 1979, p. 69.

²⁰⁵ The most specific case in 1375-1376, after the campaign against the Romanian voivode.

²⁰⁶ V. Achim, *Ecclesiastic Structures and Political Structures in 14th Century Wallachia*, in *Church and Society in Central and Eastern Europe*, edited by M. Crăciun and O. Ghitta, Cluj-Napoca, 1998, pp. 123-135.

²⁰⁷ DRH, D., I, pp. 122-123.

Compared to the *Banate* of Severin, which was previously constituted, during the 13th century, the Făgăraș duchy, Southern Transylvanian territory, was created only in the context of the suzerain-vassal relations with the Wallachian ruler. There is one piece of information that can be found to confirm our assumption. In 1372, when he issued a donation document, Vladislav called himself, among others "*duke of the newly founded land of Făgăraș*" (*dux nove plantacionis terre Fugaras*)²⁰⁸. The Romanian translators of the document made an error when they wrote, "*duke of the newly acquired land of Făgăraș*"²⁰⁹. The adequate meaning of the word "*plantaciones*" in this context is the freshly created one, *founded* instead of *acquired*. The Hungarian historians unreasonably claim that the use of this term is a proof of the colonisation of the Romanian population brought from the south of the Carpathians to Făgăraș, which would have been implemented by the Romanian voivode²¹⁰. The statements of the Hungarian historians are exaggerated, being caused by the immigration theses. In the 13th century, this region was called "terra Blachorum", a proof of the existence of the Romanian peoples.

The Făgăraș land, known in the previous documents as a country of the Romanians, was not previously organised as a duchy. This was especially created for the vassal voivodes of Wallachia. This duchy from the south of Transylvania, made up of around 25 villages and boroughs, most of them Romanian, was organised in this administrative form in the context of Louis I's reform of the system of suzerain-vassal relationships. The Romanian voivodes' ruling over these territories was not complete, as it was inner their country. It was only a commissioned position. The voivodes were the rulers of estates the main owner of which was still the king.

The character of the Romanian voivodes' governments in Făgăraș is emphasised in the circumstance of a donation made by Vladislav. The voivode offered a borough and four villages from the Făgăraș land to knight Ladislau of Dăbâca "*from our lord, the king, and from us*" (*ex parte domini nostri regis et nostri*)²¹¹. The voivode mentions that he made the donation during the period in which he was a subject of the Hungarian king (*cum eramus in gratia copiosa domini nostri Lodvici*). He asks king Louis, his lawful lord, and his successors, "*to confirm and sanction our letter and to confirm and settle our donation...*"²¹². The mention of the fact that the donation was made during the period of obedience, not during the rebellion, to the suzerain king, aims at confirming the full and indisputable character of the donation document. The appeal to the king for confirming the donation, as well as mentioning the fact that it came from the king - primarily -, and from the voivode - secondarily - proves the character of the

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 103.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 104.

²¹⁰ *Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század)*. Főszerkesztő: Gy. Kristó, Budapest, 1994, p. 221.

²¹¹ *DRH. D.*, I, pp. 103-105.

²¹² *Ibidem*: *Quare supplicamus serenissimo domino nostro Lodovico, illustri regi Ungarie. domino nostro naturali, eiusque successoribus. quatenus litteras nostra presentes in vigore suo confirment et corroborent et donacionem nostram...*

Romanian voivode's government over the territories situated within the Carpathians. It was not a complete one, but a commissioned one, as well as the implied attributions. It is about a delegation from the king's sovereignty over a certain territory, circumscribed to the title of duke of Făgăraș.

The initial meaning of the title of *banus* of Severin had by the Romanian voivodes, was that of a dignitary in the Hungarian kingdom²¹³. Only the duchy of Făgăraș, and later that of Amlaș, had the statute of an estate given according to the proper vassality customs and principles. But also with a temporary right, with partial, commissioned attributions. The fact that the voivodes understood something different afterwards and transformed the circumscribed territories in actual feoffs, which they considered to have inherited, was possible because of the internal evolution in Hungary. One has to stress the fact that their ruling did not presume their annexation to Wallachia, but their administration within the kingdom of Hungary. This conception was at least the point of view of the Hungarian royal office. A proof of the special character of this feoff can even be the name of it: duchy. The Romanian voivode who ruled the duchy automatically became a duke. The importance of the duke title in the medieval hierarchy supports the statute of a *pro honore* feoff. The title could not be granted but by the suzerain king, suzerain of the new senior.

A totally different conception about the rights implied by ruling the Făgăraș duchy was shared by the Romanian rulers. The difference consists in contesting the right of reconsideration of the donation in case of unfaithfulness, as well as the claims for the inheritance of the feoff. Even in the 16th century, many years after Făgăraș was no longer earmarked to the Romanian voivodes, they claimed it with the right of inheritance²¹⁴.

An open question for today's research is the competence of the voivode in his quality of duke of Făgăraș. He made donations in favour of his faithful servants. In the subsequent donation documents, issued later, the king is no longer required to confirm the donation. Which does not mean those similar documents would not have been issued along the time, having been lost. It is certain that beginning with Mircea the Old the Romanian voivodes donate estates, fully or partially, the same way it happened in the actual Wallachia. The Romanian voivodes performed sovereign actions - donation, ennobling - in Făgăraș as in the inner country²¹⁵. Boyars from the actual Wallachia received estates in Făgăraș while boyars from Făgăraș received estates south of the mountains. These movements in the 15th century question the voivode's competence, in his quality of duke, to elevate anybody to a nobiliary rank or make donations in the duchy. The Romanian historiography considers that the ruler exerted his complete jurisdiction in Făgăraș²¹⁶, identical to the one in Wallachia. But it is to be explained by means of

²¹³ N. Iorga, *Carpații în luptele dintre români și unguri*, p. 89. admits that Vladislav was the Hungarian king's dignitary in his quality of *banus* of Severin.

²¹⁴ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea*, II, București, p. 10.

²¹⁵ *Ibidem*, pp. 12-13.

²¹⁶ *Ibidem*, pp. 11-13.

vassality principles. The duke, in this case the Romanian voivode, could manifest his complete authority, that of a senior, towards his subjects. The duke of Făgăraș is included in a category superior to that of the usual nobility from the Hungarian kingdom. He was the vassal of the king, but a senior for his subjects. According to his rights as a senior, he could dispose of the seniorial rights as he wished.

Promoting a part of the Romanian population elite from Făgăraș to the "boyar" rank (term which corresponds to the quality of nobleman in the Romanian countries) is to be explained by the Romanian voivode's necessity to create a new social basis for his government. The boyar title possessed by the Romanian noblemen from Făgăraș and kept until later, after definitively regaining the region from the Romanian voivodes, is a proof that they had been promoted to this social rank during the period when the Romanian rulers owned this territory as dukes of Făgăraș. The Romanian voivodes' (and Făgăraș dukes) competence to ennoble and make donations must be correlated with the attributes implied by the duke title. Obviously, it did not mean the same with what it had been during the 11th - 12th centuries²¹⁷, but the meaning of partial sovereignty was still preserved. The question of the Romanian voivodes' governments in Transylvania will have to be resumed from this perspective too, that is the significance of the duke title and its attributions.

In the historiography, beginning with D. Onciul, it has been considered that the Romanian voivodes' vassality to the Hungarian king concerned only the context of their governments in Transylvania and *Banate*²¹⁸. The role of these possessions was to strengthen the vassality relationship, going on in the context in which the Hungarian king pretended to be the heir of the Arpadian Crown and, implicitly, of the territories under the Hungarian suzerainty in the 13th century. The ruling in Transylvania appears as a compensation for the fidelity and the homage. Their donation took place in the context of Vladislav Vlaicu's new reign, begun through the disputation of the king as a suzerain and owing to his place in Louis I's strategy in the Balkans.

5. Conclusions

The pre-requisites of the suzerainty claims of the Hungarian kings over Wallachia are to be found in the beginning of the 13th century, when the Hungarian domination was exerted, in various forms, over some territories south of the Carpathians. The territorial expansion of the Teutons, after 1211, outside the territories initially distributed, followed, because of different reasons, by their driving away from the region, as well as the christianisation of a part of the Cumans, situated close the zone conquered by the Teutons, constituted the premises of the Hungarian king's authority south of the Carpathians. The territory

²¹⁷ Gy. Kristó, *A XI. századi hercegség története Magyarországon*, Budapest, 1974, passim; idem, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest, 1979, pp. 26-83.

²¹⁸ D. Onciul, *Originea principatelor române*, p. 652.

corresponding to this stage of the expansion is circumscribed to the region lying within the arch of the Carpathian Mountains towards the Danube. At the same time, military campaigns were recorded in the Severin region too; they were interdependent with the missionary ones, attempting at the population conversion to Catholicism, the same as in the Eastern region of the South-Carpathian territories. The Diploma of the Knights Hospitalers in 1247 includes different degrees of exerting the Hungarian suzerainty south of the Carpathians after the great Mongolian invasion.

During the second half of the century the attempt of a Romanian voivode to unify the territories and escape from the king's domination, taking advantage of the internal crisis in Hungary, was rapidly annihilated by means of force. In the 13th century, the Hungarian suzerainty over some Southern Carpathian territories was exerted by acknowledging the king as suzerain, paying a tribute and by mutual military support.

At the beginning of the 14th century, another Romanian voivode took profit of the internal crisis in Hungary and unified the South-Carpathian territories, making up one country, Wallachia. The new Anjou king, Carol Robert, considered himself the rightful suzerain of the new state, created by the unification of the old state-territorial formations, which had been under the Arpadian domination, from which the king had taken over the Hungarian throne. Basarab refused to pledge obedience, which brought a military campaign in 1330, concluded with the defeat of the Hungarian army and the acceptance of the *statu quo*. Only in 1344, in a context, which cannot be cleared up, the voivode associated in reigning, Nicholas Alexander pledged vassality to the new king, Louis. The Romanian voivode's last years of ruling were marked by new tendencies towards independence for which the king did not succeed in taking effective punishing measures.

Only in the 1365 years, the king, who still claimed his suzerain rights, in a classical Western formula, could, using the military pressure, obtain the obedience of the Romanian voivode. The acceptance of the Hungarian king's suzerainty was temporary and depended on the military pressure also present in the international context. Regaining the independence drew punishing military campaigns along with it, which, at least in 1368, ended with the Romanian voivode's victory. His implication in the problems of the Bulgarian Czarism of Vidin, as well as the military success, re-established, on a new basis, the vassality relationships. The Romanian voivode received the duchy of Făgăraș in the south of Transylvania.

The second rebellion of the voivode was favoured by the appearance of a new power factor in the region, the Turks. Generally, after 1374, for two decades, the Romanian rulers, taking advantage of a favourable foreign context as well as of the internal crisis in Hungary, manifested their independence reported to the suzerainty claims of the Hungarian kings. This was also a temporary situation. The presence of the Anjou arms on the Romanian coins confirms the statute of vassality the Romanian voivodes had to the Hungarian kings.

The Romanian rulers' vassality to the Hungarian kings was temporary, and marked by a series of military conflicts. The Romanian voivodes permanently tried

to liberate from the Hungarian claims. This desideratum was reached only sometimes, also due to the international context or to the momentary interest manifested by the Anjou kings concerning the problem of subjecting the Romanian voivode. The conflicts with the Anjou kings fundamentally contributed to the consolidation of the Romanian State system in the circumstance of defining the vassal's obligation as compared to the Hungarian kings' interposition. The independent actions, more often after 1355, constituted a favourable premise for the next voivode, Mircea the Old (1386-1418) to develop a far-reaching policy. The change of positions was achieved when a new power factor in the region appeared, the Turks. The relations between the Romanian rulers and the Hungarian kings entered a new stage, different from the one of the Anjou period.

1236-ban Dénes nádor ítéletet hozott abban a perben, mely Zlaudus fehérvári olvasókanonok, a későbbi veszprémi püspök, és az ecseri udvarnokok között folyt Szántó *predium* ügyében. A kanonok a nádor poroszlója, Ollari Jákó fia Eszen által idéztette a nádor elé az udvarnokokat, ám a javára szóló ítélet végrehajtásában már Bogátradvány nembéli Péter működött közre a nádor embereként (*homo noster Petrus filius ... Vophar ... de genere Bogatrodvan*)¹. A szokványos eset nem érdemelne különösebb figyelmet, ha nem lenne feltűnő az ügyben említett személyek származása és a nekik jutó szerep között meglévő egyfajta feszültség. A per szereplői közül hármat tudunk nemzetséghez (*genus*) kapcsolni: Dénes nádor a Tomaj nemzetség tagja volt², Zlaudus kanonokról és Volphar fia Péterről pedig maga az oklevél árulja el, hogy előbbi a Kaplony – valójában a Ják³ –, utóbbi a Bogátradvány nemhez tartozott. Mindhárman abból a körből származtak tehát, amelyet a hagyományokat követve nagyvonalú általánosítással az Árpád-kori magyar társadalom „arisztokráciája”-ként szokás számon tartani, a nagyhirű ősökkel rendelkező, önmagukat *genus*okként megkülönböztető rokonságok köréből. Éppen ez teszi az ügyet érdekessé. Elvárható lenne ugyanis, hogy mindaz a különbség, ami az ország legfőbb világi méltóságaként ismert nádor és az ő poroszlója között az igazságszolgáltatásban megtestesülő hatalomgyakorlás terén magától értetődően megvan, társadalmi szinten is jelentkezze. Ehhez képest legalábbis furcsának tarthatjuk, hogy az előkelő nagybirtokos nádor egy – ha a nemzetséghez tartozás szokásos értelmezéséből indulunk ki – hasonlóképpen előkelő származásúnak tűnő személyt alkalmaz a maga embereként.

Gondolhatnánk persze arra, hogy esetünk e szempontból egyedinek számít, s alkalmatlan messzemenő következtetések levonására. Ennek felvetése annál is inkább kézenfekvőnek tűnhet, mert az oklevél is alátámasztani látszik e vélekedés igazát, amikor világosan előadja, hogy Bogátradvány nembéli Péter voltaképpen a más ügyek által elfoglalt nádori poroszló helyett kapott szerepet az ítélet fogantatásában⁴. Hogy a megoldás mégsem itt keresendő, arra ismét csak az oklevél szolgál bizonyossággal, amikor Péter fivérét, Albertet a nádor albírájának (*viceiudex*) mondja. Ezzel a kör bezárult, hiszen az a távolság, amely a nádort és poroszlóját minden tekintetben elválasztja egymástól, a nádor és helyettese, az alnádor között alig

¹ 1236: Hazai okmánytár I-VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865-1891. (=HO) VI. 30-34.

² Wertner Mór: Az Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul 16. (1898) 113-114.; Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap Kiadó, Bp. 1995.² 1015.

³ Kállay Ubul: Kopán krónikája. Turul 33. (1915) 21-25. és Rácz György: Egerszeg első említése 1247-ből. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1997. 80-89., 92-93.

⁴ 1236: qui predictus Escen impeditus erat aliis nostris negociis per dictum Petrum terram predictam fecimus circuire et metari – HO VI. 33.

valamivel kisebb. Olybá tűnik tehát, hogy a közkeletően “nemesi” vagy “úri” jelzőkkel ékesített nemzetségek a 13. század magyar társadalmának nem azonos szintjein helyezkedtek el. *Genus* és *genus* között jelentős különbségeknek kellett lenniük, s ezek talán társadalomtörténeti szempontból is megragadhatóak. Érdemes tehát további, hasonló adatokat keresni, olyanokat tudniillik, amelyekben *de genere* származó személyek poroszlói, hatósági emberi tevékenységet látnak el, vagy valamely főméltóság helyetteseiként szerepelnek.

1214-ben Atyusz bán poroszlója Ajkai Lőrinc volt, akinek rokonsága utóbb Ajka nemzetség néven volt ismert⁵. 1208-ban Apc nembéli Tivadar a király poroszlója⁶, s hasonló szerepben tűnik fel Bástélyi Rénold is 1215-ben és 1222-ben, hogy azután 1240-ben Csák nembéli Ugrin megbízottjaként (*procurator*) találkozunk ismét vele⁷. A Bástély nemzetség⁸ más tagjai szintén eljárak poroszlóként: 1232-ben Bozorg egy olyan ügyben szerepel e minőségben, melynek megítélését a király Apod fia Dénes nádorra bízta, 1272-ben pedig Bástély Kunch tűnik fel László alországbíró poroszlójaként⁹. 1226-ban Budmér nembéli Budmér több ügyben Szák nembéli Barc fia Miklós nádor mellett poroszlóskodott¹⁰. 1216-ban a király által delegált bíróként eljáró Smaragd ispán poroszlója bizonyos Vaca fia Julia volt¹¹, akinek a személye Csolt nembéli Vata fia Gyuláéval azonosítható¹². A Gúg nemzetség két tagja a király poroszlója volt: 1216-ban Benka, 1233-ban pedig Márk¹³. A Hermán nemből származó személyek között Csák nembéli Demeter országbíró (Bertalan), az örökadományok felülvizsgálatára kiküldött királyi bírák (Tyma), valamint Miklós alországbíró (Herman) poroszlóit találjuk¹⁴. A Hodos nemzetség egyetlen ismert tagja 1213-ban Szák nembéli Miklós nádor poroszlójaként szerepel¹⁵. Lörintei Dedalus

⁵ 1214: HO V. 6.; 1271: Árpádkori új okmánytár I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860-1874. (=ÁÚO) III. 268., vö. még *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek* i.m. 92-104.

⁶ 1208: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV. Bearb. von Hans Wagner, Irma Traut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955-1985. (=UB) I. 50-51.

⁷ 1215: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200.962.; 1222: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971-1987. (=CDES) I. 203.; 1240: HO IV. 25.

⁸ 1232: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148-1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (=BTOE) I. 20-21., vö. *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek* i.m. 294.

⁹ 1232: BTOE I. 20-21.; 1272: HO VII. 135.

¹⁰ 1226: A pannonthalmi Szent-Benedek rend története I-XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1902-1916. (=PRT) II. 675., 676-677., 677.

¹¹ 1216: Az időrendbe szedett váradai tűzsvaspróba-lajstrom. Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a váradai káptalan. Bp. 1903. (=VR) 161. sz.

¹² *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek* i.m. 401.

¹³ 1216: PRT I. 642.; 1233: ÁÚO XI. 257.

¹⁴ 1233: HO VI. 27.; 1237: HO IV. 21.; 1260: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829-1844. (=CD) IV/3. 20., vö. *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek* i.m. 619-621.

¹⁵ 1213: VR 62. sz.

Rátót nembéli Gyula országbíró poroszlója volt 1236-ban¹⁶, s a Lörinteieket utóbb a Lörinte nemzetségbe tartozóknak tudták¹⁷. Pápa nembéli Syka fia Benedek 1244-ben Csák nembéli Demeter országbíró helyettese volt¹⁸. Pok nembéli Móric alnádori tisztséget viselt. Az erre vonatkozó adatok Szák nembéli Barc fia Miklós második nádorságának éveiből származnak¹⁹, de Miklós nádor egyik utóda, Kán nembéli Gyula is őt állította maga helyett bírál az árpási besenyők ügyében²⁰. Móric ugyanakkor királyi emberként szerepel esetenként²¹, miként István nevű rokona is egy alkalommal²². Pöse nembéli György fia Romanust a király,²³ nemzetségbeli rokonát Héder nembéli (Kőszegi) Henrik nádor poroszlójaként említik.²⁴ Rosd nembéli Domokos a király által delegált bírák,²⁵ Dénes pedig Tomaj nembéli Dénes nádor poroszlója volt.²⁶ Salamon nembéli Mikudot egy hamis oklevél királyi embernek mondja,²⁷ Márk viszont hiteles oklevélben szerepel Türje nembéli Dénes nádor poroszlójaként²⁸. Talán a Szalók nemzetséghez tartozott az a Henrik, aki 1214-ben a király, és az a Henrik fia Jakab – az előbbi fia (?) –, aki 1237-ben Tomaj nembéli Dénes nádor poroszlója volt²⁹. Szil (másként: Kalata) nembéli Adorján Csák nembéli Demeter asztalnokmesternek segédkezett poroszlóként, amikor az a király által kiküldött bíró volt³⁰. A Tét nemzetség tagjai közül Bálint és Donát a király³¹, Cocbu fia Menget Kán nembéli László királyi udvarispán³², végül Sándor a király által delegált bírák poroszlója volt³³. Záh nembéli István Bánk bodrogi ispán poroszlójaként szerepel³⁴.

¹⁶ 1236: HO VI. 34.

¹⁷ 1256: ÁÚO II. 264.; 1313: CD VIII/1. 522., vö. még *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 808-813. és *Solymosi László*: Hospes kiváltság 1275-ből. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém 1984. 22-27.

¹⁸ 1244: ÁÚO VII. 178., 185.

¹⁹ 1220: VR 271.sz.; 1221: VR 282., 289., 318., 321.sz.

²⁰ *Györffy György*: Besenyők és magyarok. In: *Uő*: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 127.

²¹ 1220: UB I. 77-78.; 1223: CD III/1. 394.

²² 1240: HO VIII. 422.

²³ 1221: UB I. 80.

²⁴ 1263: UB I. 297.

²⁵ 1221: VR 315.sz.

²⁶ 1237: PRT I. 753. (a 165. és 166.sz.)

²⁷ 1186: ÁÚO VI. 162-163., vö. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II*. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923-1987. (=RA) 146.sz.

²⁸ 1245: ÁÚO II. 185.

²⁹ 1214: ÁÚO VI. 368., vö. RA 291.sz.; 1237: Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp. 1886-1890. (=Zala) I. 11. (az oklevél keltére ld. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 965.) – Megjegyzendő, hogy Karácsonyi nem tartja minden kétséget kizáróan igazolttnak a kérdéses személyek Szalók nembéli voltát, ld. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 965-966.

³⁰ 1219: VR 224.sz.; 1220: VR 243.sz.

³¹ 1209: UB I. 57-58.; 1210: ÁÚO VI. 342.; 1228: HO II. 3.

³² 1229: VR 358.sz.

³³ 1262: ÁÚO XI. 520.

³⁴ 1222: VR 328.

Ha a fenti, különösebb erőfeszítés vagy utánjárás nélkül összeállított – s bizonynyal nem teljes – felsorolás önmagában alkalmatlan is további messzemenő következtetések levonására, azt mindenesetre eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy a 13. század első felében – adataink többsége a tatárjárást megelőző évtizedekből származik – meglehetősen általános lehetett bizonyos nemzetségek tagjai körében a valamely országos méltóság mellett vállalt poroszlói vagy helyettesi szolgálat. Leszámítva a két bizonytalan azonosítású Szalók nembéli személyt, tizennyolc nemzetség (Ajka, Apc, Bástély, Bogátradvány, Budmér, Csolt, Gúg, Hermán, Hodos, Lörinte, Pápa, Pok, Pöse, Rosd, Salamon, Szil-Kalata, Tét, Záh) érintett a felsorolásban, azaz a 13-14. századból ismert valamennyi nemzetségnek egy el nem hanyagolható hányada. Mielőtt e nemzetségek esetleges egyéb közös jellemzői után kutatnánk, szükségesnek tűnik tovább pontosítani a vizsgálatba bevonható nemzetségek körét.

Egyfelől ugyanis felmerülhet az az ellenvetés, mely szerint a királyi poroszlókra vonatkozó adatok ide vonása indokolatlan, hiszen az uralkodó – ésszerű korlátok között – bárkinek adhatott ilyen megbízást. S valóban, kellő bőséggel idézhetők azok az esetek, amikor a király ténylegesen hivatalban lévő méltóságviselőit, vitathatatlanul előkelő nemzetségből származó jobbágyurait – későbbi szóhasználatnál élve: báróit – küldi ki poroszlói teendők elvégzésére³⁵, s ugyanakkor olyan ügyek is ismertek, amelyekben történetesen várjobbágyok kerülnek elő poroszlóként, vagy valamely méltóság embereként³⁶. Felsorolásunkban öt nemzetség (Apc, Gúg, Pok, Pöse, Tét) tagjai szerepelnek mint királyi poroszlók, három közülük (Pok, Pöse, Tét) azonban királyi tisztségviselők mellé is adott poroszlót, így az említett ellenvetés esetükben nem áll meg. A Gúg nemzetséget illetően az alábbiakban ki fog derülni, hogy további adatok figyelembevételével indokolt a vizsgálatba való bevonása. Ily módon az Apc nemzetség az egyetlen, mely ezen a rostán fennakad.

Másfelől azonban tovább bővíthető az érintett nemzetségek köre, ha vizsgálatunkat kiterjesztjük azon *genusokra* is, amelyek tagjai a 13. század második felében olyan tevékenység ellátóiként, kisebb tisztségek viselőiként szerepelnek, amelyek a familiaritásra jellemzőek. Ennek az adatcsoportnak a felhasználása annál is indokoltabb, mert esetenként olyan nemzetségek tagjai bukkannak fel benne, amelyekkel már találkoztunk a poroszlók soraiban, azaz bizonyos átfedések tapasztalhatóak. Ennek megfelelően Ajka nembéli András Lodomér esztergomi érsek nádoraként és jogi képviselőjeként szerepel³⁷, míg Hermán nembéli Boyka fia Egyed Csák nembéli Máté fia István asztalnokmester és barsi ispán *officialisaként*³⁸. Öt

³⁵ 1212: ÁÚO XI. 114.; 1213: ÁÚO VI. 358.; 1214: ÁÚO XI. 128.; 1217: ÁÚO XI. 139.; 1219: ÁÚO VI. 399.; 1220: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904-1934. III. 183.; 1228: CD III/2. 140.; 1230: PRT I. 701.; 1233: HO V. 12., ÁÚO I. 305., stb.

³⁶ 1198: UB I. 32-33.; 1251: HO VII. 42.; 1255: UB I. 249., vö. 1255: UB I. 247.; 1257: ÁÚO VII. 465.; 1263: UB I. 287-288., ÁÚO VIII. 81.; 1274: UB II. 57.; 1292: ÁÚO X. 74., stb.

³⁷ 1291: ÁÚO V. 51.; 1297: ÁÚO XII. 614.

³⁸ 1275: ÁÚO IX. 133.

olyan nemzetség tűnik fel ebben a csoportban a továbbiakban, amelyeknek tagjai nem szerepeltek a poroszlók között. Gyovad nembéli Tivadar fia Tivadar “bán”-t hú szolgálatai elismeréseként Csák nembéli Pósa fia Ugrin birtokadományban részesítette 1284-ben³⁹. Tivadar aligha volt valaha is bármelyik báni méltóság betöltője, ellenben a neki örökölt földjei egyikét átengedő Ugrin valóban macsói, illetve boszniai bán volt néhány évvel az adomány előtt, s így alighanem helytálló Karácsonyi János értelmezése, mely szerint Tivadar valójában Ugrin egykori helyettesének, al-bánjának tekintendő⁴⁰. A Káta nemzetség két tagja, István és Bertalan a szigeti apácák *officialisaiként* jártak el különböző ügyekben⁴¹. Dénes szolnoki és bakonyi ispán egy ügy elintézésével Penkenyő nembéli Saul “bakonyi ispán”-t bizta meg maga helyett⁴². Az említett Saul ispáni címe kétségtelenül Gyovad nembéli Tivadar “bánság”-ához hasonlóan értendő, hiszen a bakonyi ispán a megbízást adó Dénes volt, Saul valójában a *curialis comese* lehetett. Két újabb nemzetség tagjai a királynál vállaltak szolgálatot. A Nádasd nemből származó Csapó fia András az 1280-as években a király fegyvernőkeinek ispánja (*comes armigerorum*) volt⁴³. A királyi népek egy csoportja felett hatalmat biztosító tisztségének jelentősége s társadalmi presztízse meg sem közelítette a megyéispánságokét, az országos vagy tartományi szintű hatalmat adó főméltóságoktól pedig egy világ választotta el⁴⁴. Tekele nembéli Itimér még csak tisztséghez sem jutott, IV. László udvarában mint egyszerű támok (*familiaris tavaricus nostre domus*) szolgált⁴⁵.

Előttünk áll tehát huszonhárom olyan nemzetség, amelyek – miként az az eddigiekből is kiderült – szemmel láthatóan más társadalmi szintet képviselnek, mint azok az előkelő nemzetségek, amelyeknek a tagjai poroszlóként vagy helyettesként, esetleg familiárisként alkalmazták őket. De vajon milyen természetű a különbség a “nagyurak” (*hoheste uramen*)⁴⁶ nemzetségei és az azoktól a történeti irodalomban általában “kis(ebb), helyi, egyfalus” jelzőkkel megkülönböztetett nemzetségek között? Az eltérések látszólag csupán mennyiségi jellegűek: azok hatalmas vagyonok urai, ezek kis- vagy jobb esetben középbirtokosok, azok országos méltóságokat viselnek, ezeknek be kell érniük kisebb tisztségekkel, alkalmi megbízatásokkal.

Az előkelő nemzetségek tagjainak jogállása világos: ők azok, akiknek elődeit Szent István I. törvénye “születésre és méltóságra nézve nagyobbak”-nak (*maiores*

³⁹ 1284: HO IV. 65. és ÁÚO IX. 388.

⁴⁰ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i.m. 544.

⁴¹ 1270: ÁÚO XII. 23.; 1283: CD V/3. 300.

⁴² 1258: ÁÚO II. 314.

⁴³ 1283 (?): ÁÚO IX. 353. (keltére ld. RA 3225.sz.); 1286: RA II/2-3. 368-369.

⁴⁴ Hasonló eseteket ld. Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Bp. 1983. 65-66.

⁴⁵ 1274: Hazai oklevéltár 1234-1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. 71. – Érdemes megjegyezni, hogy István ifjabb király udvarában egy alkalommal szolgarendű várnépbelit említenek támoki feladatokat ellátó személyként, ld. 1270: CD V/1. 57.

⁴⁶ *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI-I-III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937-1938. III. 1865.*

natu et dignitate)⁴⁷ mondja, hogy aztán a 11. század második felében ezt a körülírást felváltta a “nemes” (*nobilis*) terminus⁴⁸. Ahhoz, hogy világosabb képet alkothassunk a “kis nemzetségek” eredetéről, az Árpád-kor magyar társadalmában elfoglalt helyéről, célszerű áttekinteni közös jellemzőiket.

Kezdjük elsőként egy triviálisnak tűnő sajátossággal: valamennyiük esetében felbukkan – hol gyakrabban, hol ritkábban – a rokonság *genus* minősítése. Mivel a magyar “nemes” és “nemzetség” szavak azonos töről fakadnak, ennek alapján gondolhatnánk arra is, hogy ezek a “kis nemzetségek” maguk is a *nobilis genus*ok közé tartoztak, eredetileg éppoly gazdagok és hatalmasok voltak, mint a Csákok és Kánok, a Gutkelek és Győrök, csak éppen az idők során kiestek a királyok kegyeiből, elszegényedtek, s ennek egyenes következményeként társadalmi presztízsük is jócskán alászállott. Ez a sors jutott osztályrészül egyes *nobilis* nemzetségek némely ágainak, miért ne történhetett volna ugyanez meg elégtelen mennyiségű forrásaink által homályban hagyott módon akár egész nemzetségekkel is. Gondolhatunk erre valóban, s az esetek egy részére ez nyilván igaz is (példaként talán a Bogátradványok említhetők). Másfelől azonban a nemzetséghez tartozás nem státusspecifikus jelenség az Árpád-korban, azaz a jogállások mentén tagolt magyar társadalomnak nem kizárólag egyetlen rétegére, nevezetesen a hagyományos nemességre jellemző a nemzetségek megléte. Miként az közismert, várjobbágyi és udvarnoknemzetségek is felbukkannak forrásainkban⁴⁹, ami kétségtelenné teszi, hogy valamely rokonság *genus* volta a legkevesébb sem alkalmas tagjai státusának meghatározására. Alighanem a dolog lényegére tapintott rá Fügedi Erik arról írván, hogy “valószínűleg az egész társadalom, de a birtokosi réteg mindenképpen nemzetségi szervezetben élt” az Árpád-korban⁵⁰. A “kis nemzetségek” *genus* volta tehát önmagában egyáltalán nem teszi szükségsszerűvé annak feltételezését, hogy azok a tradicionális *nobilitashoz*, annak alsó rétegéhez tartoznának.

Más jellemzőik ráadásul inkább elhatárolják, semmint közelítik a “kis nemzetségek”-et a *nobilis genus*okhoz. Figyelemre méltó, hogy túlnyomó többségük nagy biztonsággal köthető egyetlen megyéhez, ismert birtokaik nem lépik át annak határait, némelyikük pedig éppenséggel csak egy falut mondhat a magáénak. Ezzel szemben például a Győr nemzetség esetében el sem dönthető, hogy a somogyi vagy a mosoni és győri birtokokat tekinthetjük-e a *genus* “ősi fészke”-nek. Alighanem maga a kérdésfeltevés a hibás: a *nobilis* nemzetségekről némi túlzással elmondható, hogy az egész országban otthon voltak, a “kis nemzetségek” világa ezzel szemben a megye.

⁴⁷ Szt. István I. 21. tc. – Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 147.

⁴⁸ Szt. László III. 2. tc. (Závodszy L.: i.m. 173.) – A nobilis terminus megjelenésének jog- és társadalomtörténeti összefüggéseire ld. Bolla I.: i.m. 37-39.

⁴⁹ A várjobbágynemzetségekre ld. újabban Zsoldos Attila: Nemzetség és várjobbágy. Turul 66. (1993.4.) 15-25.; az udvarnoknemzetségekre ld. pl. 1330: A Hédeváry-család oklevéltára I-II. Szerk. Radvánszky Béla. Závodszy Levente. Bp. 1909-1922. I. 28.

⁵⁰ Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. 79.

Aligha lesz már most érdektelen azt megvizsgálni, hogy ezen szűkebb pátrián, a megyén belül az idézettekén kívül milyen minőségben és miféle ügyekben forgolódtak a "kis nemzetségek" tagjai. Megfelelő példának ígérkezik a Hermán nemzetség, elsősorban történetének viszonylagos adatgazdagsága miatt. A 14. századi krónikakompozíció az idegenből beköltözött nemzetségek sorában meglehetősen szűkszavúsággal emlékezik meg a Hermánok eleiről. E szerint Gizella királynéval jöttek volna be Nürnbergből, szabad emberek és szerény vagyonúak.⁵¹ Kézai lényegében ugyanezeket az információkat ismétli meg azzal a különbséggel, hogy vagyoni helyzetükre nem tesz utalást, a "szabad emberek" (*liberi homines*) kitétel helyett pedig az "eléggé nemesek" (*satis ... nobiles*) formulával él.⁵² Árpád-kori forrásaink társadalomtörténeti vonatkozású terminológiájának ismeretében igen csak elgondolkodtató megfogalmazások ezek, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a többi *advena* nemzetséget milyen előszeretettel származtatja a krónikáshagyomány előkelő külhoni rokonságoktól, olykor akár minden alap nélkül.⁵³ Hagyjuk azonban egyelőre függőben e kérdést, legalábbis addig, amíg össze nem vetjük a krónikások által sugallt megoldást az okleveles források tanúságából kibontakozó képpel.

A Hermán nembéliek 1238-ban megyebeli birtokostársuk tanúiként és eskütársaiként szerepelnek: előbb "jó emberek"-nek (*boni homines*), utóbb "nemesek"-nek (*nobiles*) titulálják őket. A három, ez alkalommal megnevezett Hermán nembéli egyike az a Tyma volt, akivel már találkoztunk az örökadományok visszavételére kiküldött bírák poroszljaként. A Hermánokkal együtt tettek esküt – várjobbágyok és egy ör (*speculator*) társaságában – Ják nembéli személyek is.⁵⁴ Két évvel később a vasvári káptalan által állított fogott bírák között bukkan fel a rokonság két tagja, Achilles és Dés.⁵⁵ 1263-ban ismét fogott bírákként kerülnek elő a nemzetség tagjai. Ekkor Herveteg két fia, Henrik és Herbort, valamint rokonuk, Herman.⁵⁶ Az utóbbi azonos azzal a "Hermán nembéli Pósa ispán fivére Herman"-nal, aki néhány évvel korábban Miklós alországbíró poroszljaként tevékenykedett. Az említett Pósa lehetett az idő szerint a rokonság legtekintélyesebb tagja, amire nem csak "ispán" (*comes*) címe és Herman személyének az általa történt meghatározása utal, hanem az

⁵¹ 48.c.: *Hermani etiam generatio cum regina Keisla introivit. Liberi homines sunt de Nurumburg hereditatibus pauperes* – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937-1938. (=SRH) I. 300.

⁵² 88.c. (SRH I. 190.)

⁵³ Vö. *Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Bp. 1971. 62-83.

⁵⁴ 1238: UB I. 183-184., vö. még *Szücs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához*. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 356. (54.sz. jegyz.).

⁵⁵ 1240: HO IV. 26.

⁵⁶ 1263: UB I. 297.

is, hogy 1265-ben a királyné kúriájában ítélő bírák között sorolják fel⁵⁷. Mindezen adatok a nemzetség Vas megyei ágát érintik, de hasonló a helyzet a meszesi ág esetében is, amelynek egyetlen jelesebb tagja, Izsép fia Mátyás a szepesi prépostságig vitte⁵⁸. Az pedig már más lapra tartozik s szempontunkból érdektelen, hogy a nemzetség Lackfi ága a 14. század elején felbukkanva az ismeretlenség homályából szédítő karriert futott be az Anjou-királyok szolgálatában.

Ezen adatok ismeretében szerfelett valószínűnek tűnik, hogy a két krónikás tollát nem a rosszindulat vezette, amikor némi lenézéssel vegyes tartózkodással írtak a Hermánok eleiről. Afféle bevándorló lehetett a Hermán nemzetség magyarországi őse, mint az, az országba szintén Gizella királynéval együtt érkező Kál (*Kaal*) nevű svábországi ember, akit szintén "szabad ember"-nek (*homo libere condicionis*) mond forrásunk, s aki Sopron megyében telepedett meg. Ennek a Kálnak az utódai szintén megérték a 13. századot, ám időközben elvesztették szabadságukat. II. Géza uralkodásának idején ugyanis a soproni vár jobbágysai saját soraikba kényszerítették Alykont, Kál egyik leszármazottját, s a korábbi szabadságot csak ennek fia, István nyerte vissza II. András király kegyéből⁵⁹.

Adataink tehát nem erősítik meg azt a hallgatólagos vélekedést, mely szerint a Hermán valaha is az Árpád-kor *nobilis* nemzetségei közé tartozott volna. Hogy az utolsó kételyeket is eloszlassuk e tekintetben – amelyeket a Hermánok esetében sokkal inkább a nemzetségek kivétel nélküli előkelőségének általános történetírói hagyománya táplál, semmint a *genus* történetére vonatkozó forrásaink tanúsága⁶⁰ – vessük egybe a Hermánok közszereplését egy olyan nemzetség hasonló tetteivel, amely *genus* esetében az előkelőségnek még a látszata sem igen merülhet fel.

A Vas megyével délről szomszédos Zalában élt a Damasa nemzetség⁶¹. Szerény birtokaik nem terjedtek túl a megye határain, amelyeken belül ugyanakkor tagadhatatlanul bizonyos ismertségnek és tekintélynek örvendtek a rokonság tagjai, s nyilván ennek tudható be, hogy feltűnő rendszerességgel kaptak részt a megyei közelet eseményeinek intézéséből. 1232-ben, amikor a Zala folyón innen és túl lakó királyi szervisek sokasága uralkodói felhatalmazás birtokában a Bertalan veszprémi püspök és az Atyusz bán közötti birtokvitát próbálta megítélni, a főpap tanúi között ott találjuk a nemzetség egyik tagját, Damasa fivérét, Mártont. A tanúkat az oklevél történetesen éppúgy "elégge nemesek"-nek (*satis nobiles*) mondja⁶², mint Kézai a

⁵⁷ 1265: CD VII/1. 338., keltére ld. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (a Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent "Pótlások ..." -kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. Szeged 1988. 128-129. (70.sz.) és 124-125. (52.sz.)

⁵⁸ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 622.

⁵⁹ 1212: UB I. 62-63.

⁶⁰ Vö. Szűcs Jenő találó megjegyzésével i.m. 360.

⁶¹ 1298: ÁÜO X. 326.; 1310: Anjoukori okmánytár I-VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878-1920. I. 216., ld. még *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 415-417.

⁶² 1232: Zala II. 643-644. – A kifejezés társadalomtörténeti hátterére ld. *Zsoldos Attila*: "Elégge nemes férfiak ..." A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. Zalai történeti tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 42.) Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg 1997. 7-18.

Hermánok eleit. Ugyanez a Márton – vélhetően 1235 és 1237 között valamikor – egy földvizsgáló bizottság mellé kirendelt királyi ember volt⁶³, miként ilyen bizottság poroszlójaként szerepelt Hermán nembéli Tyma is. Utolsó ide vonható adatunknak nincs párhuzama a Hermánok történetében: 1236-ban Márton fivérét, Damasát említik a zalai birtokviszonyok felülvizsgálatára kiküldött bizottság tagjai között, igaz, csak egy alkalommal⁶⁴. A Damasa nemzetség történetének ezen elemei mindenesetre meglehetősen jó hatásokkal igazolják a Hermánokról elmondottakat, s ráadásul egy olyan szempontra irányítják a figyelmünket, mely azzal a reménnyel kecsegtet, hogy közelebb visz a “kis nemzetségek” eredetének és jogállásának meghatározásához. A nevezetes kehidai oklevél vizsgálatunk látókörébe helyezi ugyanis a kisebb megyei birtokosok különböző jogállású csoportokból álló társadalmának azon rétegét, melynek tagjait az uralkodói udvarban az idő szerint királyi szervienseknek (*servientes regis*) volt szokás nevezni. A továbbiakban ezen a nyomon indulunk el.

Szóba került már, hogy a Rosd nemzetség két tagja, Domokos és Dénes királyi tisztségviselők poroszlóiként tevékenykedtek. Utóbbi egyike volt azon nyolc személynek, akik 1248 táján a szentmártonhegyi apátság és a templomosok között, a vitatott Szőlős föld ügyében megegyezést próbáltak közvetíteni⁶⁵. Az oklevél a nyolc fogott bírő közül hármat nemzetségének megjelölésével nevez meg; Dénesen kívül így szerepel még Alap nembéli Marcell (*Marcellus de genere Olup*) és Gúg nembéli Benka (*Benka de genere Gug*). További három személyről más források bevonásával igazolható, hogy valamely ismert nemzetség tagjai voltak: Igmándi Oltus (*Oltus de Vigman*) az Igmánd nemből származott⁶⁶, Apa ispán fia Mihály mester és Banai Imre rokonságát pedig – igaz, csak egyetlen alkalommal – Bana nemzetségnek mondják⁶⁷. A fennmaradó két *arbiter* közül Berencsei Marcell Komárom megyében birtokolt, Péter fia Csépánról azonban még az sem deríthető ki, hogy Komárom vagy Győr megyei volt-e. Szembetűnő, hogy az érintett nemzetségek egytől-egyig a “kis nemzetség”-ek sorába tartoznak, s ráadásul Rosd nembéli Dénes mellett Gúg nembéli Benka is szerepelt poroszlóként, ám ő – amint arról már szó esett – a király ügyében járt el. Hozzájuk sorolható ugyanakkor Berencsei Marcell, mivel rokonai között udvarnokispánok kerülnek elő, ő maga pedig királyi emberként járt el 1226 körül, amikor is az uralkodó oklevele királyi szervienseként (*fidelis noster serviens*) említi⁶⁸, s végül Banai Imre is, akinek Mihály nevű fia 1273-ban a királyi tálhordók és lovászok,

⁶³ 1257: ÁÚO II. 296-297.

⁶⁴ 1236: ÁÚO VII. 23. – A bizottság tevékenységéről hírt adó másik oklevél (ÁÚO VII. 24.) nem említi Damasát.

⁶⁵ 1248 k.: PRT I. 748. – Erdélyi László 1236 tájára datálta az oklevelet, meggyőzőbb azonban Mályusz Elemér megoldása, ld. *Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok* 76. (1942) 415. (1.sz. jegyz.).

⁶⁶ *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i.m. 696.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³-III. Bp. 1987. III. 423.*

⁶⁷ *Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i.m. 215.; Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. III. 406.*

⁶⁸ 1251: HO VII. 41.; 1226 (?): ÁÚO VI. 432. (vö. RA 433.a. sz.)

1297-ben pedig a királyi tárnokok ispánja volt⁶⁹. A csoportba egyedül Apa fia Mihály nem illeszthető be, feltéve, ha személye valóban azonosítható II. András király egykori lovászmesterével⁷⁰.

Az 1248 táján szereplő nyolc fogott bíró személyében egyszerre vannak jelen a “kis nemzetségek” tagjai és a poroszlói, illetve egyéb, csekély jelentőségű tisztségeket viselők, mégpedig nem is akármilyen ügyben. Abban ugyanis történetírásunk maradéktalanul egyetért, hogy a kérdéses oklevél valamiképpen a királyi szerviensek tevékenységéhez kapcsolódik, vita csak abban van, hogy az oklevélben megnevezett nyolc személy Győr és Komárom megyék négy-négy szolgabírájának tekinthető-e⁷¹ avagy sem.⁷² Az egyébként igen fontos kérdés témánk szempontjából nem bír jelentőséggel, annál inkább az, hogy ismételten összekapcsolódik egymással a “kis nemzetségek” és a királyi szerviensek köre. Aligha elhárítható immár annak vizsgálata, hogy szorosabbra fűzhető-e ez a kapcsolat.

Minden jel arra vall, hogy igen. A királyi adományost beiktató Básztyel nembéli Rénoldot 1222-ben II. András oklevele épp úgy királyi szervienseknek (*serviens noster*) nevezi, mint ahogy a szintén királyi emberként eljáró Berencsei Marcellt is 1226 körül, s 1233-ban az uralkodó által kiküldött bíróként tevékenykedő Demeter mester szintén királyi szervienseként határozta meg egy másik “kis nemzetség” tagjainak, a Nádasd nembélieknek a jogállását⁷³. Bár az idézett adatok tanúsága egyértelműnek látszik abban a tekintetben, hogy a “kisebb nemzetségek”-hez tartozók a királyi szerviensek közé sorolandók, vannak olyan körülmények, amelyek további megfontolásokra intenek. Szűcs Jenő kutatásai ugyanis nem csak arra derítettek fényt, hogy a királyi szerviensek már a tatárjárás előtt birtokba vették az előkelő *nobilis* nevet – ami megmagyarázza a Hermánok vagy Damasa nembéli Márton “elégge nemes” minősítését –, hanem arra is, hogy ugyanez idő tájt a királyi udvar viszont a tradicionális *nobilitashoz* tartozó nemzetségek vagyoni és társadalmi tekintetben leszakadó ágainak tagjait szintén a királyi szerviensek közé számította⁷⁴, s ennek jeleként a királyi kancelláriából kikerülő oklevél a Ják nemzetségből származó személyeket királyi szervienseknek nevezett⁷⁵. Ennek megfelelően tehát az 1267-ben elismert nemességű⁷⁶ királyi szerviensek rétege az ezen jogállást uralkodói kiváltságolással elnyerőknek a birtokos közsabadokkal összeolvadó csoportja

⁶⁹ 1273: HO VI. 190., ld. még 1284: ÁÚO IX. 380. (vö. RA 2410.sz.); 1297: Árpádkori oklevelek 1095-1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. (Magyar történelmi Emlékek I.) Pest 1867. (=ÁkO) 163.

⁷⁰ Vö. Wertner Mór: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638-639.

⁷¹ Mályusz E.: Köznemesség i.m. 414-416.; Szűcs J.: i.m. 355-356., 360.

⁷² Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 274.; Zsoldos Attila: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988.4.) 14.

⁷³ 1222: CDES I. 203.; 1226 (?): ÁÚO VI. 432. (vö. RA 433.a. sz.); 1233: UB I. 153.

⁷⁴ Szűcs J.: i.m. 350-362., vö. még Zsoldos A.: “Elégge nemes férfiak ...” i.m. 17-18.

⁷⁵ 1221: UB I. 80.

⁷⁶ Vö. 1267: *nobiles regni Vngarie universi, qui servientes regales dicuntur* – Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Bp. 1927. 53.

mellett⁷⁷, a *nobilis* nemzetségek szerényebb vagyonú és tekintélyű rokonságait is magában foglalta⁷⁸. Világos tehát, hogy a “kis nemzetségek” azonosítása a királyi szerviensek társadalmi csoportjának birtokos közzszabad eredetű rétegével csak akkor lehet helytálló, ha sikerül elkülöníteni a “kis nemzetségek”-et a nemesi *genus*oknak a hagyományos *nobilitas* permére szorult rokonságaitól. Talán ez sem lehetetlen.

Igaz ugyan, hogy a *nobilis* nemzetségeknek voltak jelentéktelen, a politikai hatalom gyakorlásában szerephez nem jutó ágai, s az is igaz, hogy rendszerint a *genus*ok sem voltak képesek állandósítani részvételüket az ország kormányzásában, tagjaik mégis újra és újra feltűnnek a megyésispánok vagy az országos méltóságok között, a szerint, ahogy a királyi kegy rájuk mosolyog vagy éppen elfordul tőlük, s az egyházi pályára lépő rokonok is többnyire püspöki, érseki székbe emelkedtek. A poroszlókat vagy bárói helyetteseket és familiárisokat adó “kis nemzetségek”-ből származók közzszereplése azonban az eddig említettek mellett megmaradt a királyi emberek és a fogott bírák, a 13. század végétől kezdődően a szolgabírák szintjén, s az egyházi rendeket felvevők sem vitték többre egy-egy főesperesi vagy préposti méltóságnál. Tagjaik között csak elvétve akadunk megyésispánságot vagy még magasabb méltóságot elérő tagokra. Az ilyenek karrierjét nem származásuk társadalmi rangja alapozta meg, miként a *nobilis* nemzetségekből származók esetében az rendszerint történt⁷⁹. Az előkelő származás hiányából fakadó hátrányt egyéni érdemekkel kellett ellensúlyozniuk; tisztségekhez jutásuk ily módon egyszerre volt a társadalmi felemelkedés eszköze és eredménye. Szép példája ennek Rosd nembéli Mihály esete, aki – fivérével, Demeterrel együtt – István ifjabb király udvarában szolgált, majd az 1264/65. évi belháborúban hűségesen kitartott választott ura mellett. Katonai érdemeik elismeréseként tette a fivéreket István herceg nagybirtokosokká és várurakká, trónra lépte után pedig Mihály elnyerte a nyitrai ispánságot is⁸⁰.

Szintén az ifjabb király szolgálata nyitotta meg az utat a Básztyély nemzetség egyik tagja, a poroszlóként tevékenykedő és királyi szervienseknek mondott Rénold azonos nevű fia előtt. Az István herceg udvarában való szerepléstől⁸¹ a nádorságig ívelő pályafutás jól ismert⁸², mint ahogy az ifjabb Rénold életének az az epizódja is, mely házasságkötéséhez kapcsolódik. Történt ugyanis, hogy Hahót nembéli Panyit,

⁷⁷ *Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. I. Bp. 1957. 95-97.

⁷⁸ *Szűcs J.*: i.m. 362.

⁷⁹ Ld. pl. Geregye nembéli Pál királyi jellemzését, aki “non solum ex genere suo verum ex bonorum operum magnanimitate inter primos et precipuos regni nostri numeretur” – ÁÚO VII. 282. (Wenzel olvasatát Karácsonyi javítja, ld. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 462., 3.sz. jegyz.)

⁸⁰ 1270: ÁÚO VIII. 259-260. és 255-256., ld. még *Wertner Mór*: Az Árpád-kori megyei tisztviselők I-III. Történelmi Tár 1897-1898. II. 657. és *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 932.

⁸¹ 1259: *iuvenis noster* – HO II. 6.

⁸² *Pór Antal*: Rénold nádor és ivadéka. Turul 7. (1889) 114-118.; *Wertner M.*: Az Árpád-kori nádorok i.m. 121-122.; *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. Turul 40. (1926) 19-27. – Básztyély Rénold pályafutásának az előkelő Gukched István karrierjével való összehasonlító elemzését ld. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig). Debrecen 1997. 129-133

István herceg egyik előkelő híve, vonakodott a leányát Rénoldhoz feleségül adni, mondván, annak nincs elég birtoka ahhoz, hogy méltó hitbért köthessen le felesége számára. Azt vélhetnénk, csupán a vagyoniasság kérdéséről, pusztán anyagiakról van szó, ha nem tudnánk, hogy az Árpád-kor tradicionális nemessége, melyhez Panyit is joggal számította magát, milyen súlyt helyezett a ranghoz illő házasságra s ennek megfelelően a *nobilis*ok társadalmi státusához szabott hitbér⁸³ is igen magas, száz márkányi volt⁸⁴. Csekély kockázatot vállalunk annak feltételezésével, hogy a kényelmetlen helyzetbe került Panyit vőjelöltje szegénységét csupán ürügyként hozta fel, s valójában Rénold királyi szerviensi származása, azaz Panyithoz képest *ignobilis* mivolta taszította. István herceg persze, sietett félreérteni a helyzetet, s szokatlanul megkonstruált birtokadománnyal fogta ki a szelet Panyit vitorlájából védenek érdekében⁸⁵. Panyit természetesen nem sejtette, hogy Rénold milyen fényes karrier előtt áll, ő az adott pillanatban érvényes helyzetet mérlegelte. Igazságtalan lenne Panyit arisztokratikus gondolkodásmódját pellengérré állítani, s ráadásul adataink – utólag, persze – igazolni látszanak Panyit fenntartásait. Rénold utódai ugyanis, a Rozgonyiak, ősük impozáns karrierje ellenére sem tudtak megkapaszkodni az előkelők között, s jó évszázados szünet után, csak Zsigmond uralkodása idején tértek vissza az ország főméltóságai közé⁸⁶.

Harmadik példánk, Pok nembéli Móric karrierje több ponton különbözik az előzőektől. Mindenekelőtt ő nem rokona volt valamely poroszlonak, hanem saját személyében látott el ilyen megbízatásokat, miközben alnádorként szolgált. Szák nembéli Barc fia Miklóst. Felemelkedéséhez alighanem e tisztsége adta meg a szükséges és sorsdöntő lökést, hogy azután 1233-ban II. András király asztalnokmestere, egy évre rá egyszersmind mosoni ispánja legyen. Az ily módon elnyert új, bárói státusát Mórícnak sikerült utódaira örökítenie. Fiai már beleszülettek az előkelők világába, s pályafutásuk is ennek megfelelő természetes könnyedséggel ívet a fontosabb tisztségekig. Fia, Móric, a királyi pohárnok-, asztalnok- és tárnokmesterséget, a királynéi udvarispánságot, valamint több megye ispánságát viselte, unokája, Miklós, az erdélyi vajdaságig vitte⁸⁷; a nádori cím azonban, úgy tűnik, még így is túl magasan volt számukra.

Az mindenesetre bizonyos, hogy a Pok nemzetség móríchidi ágának I. Mórictól leszármazó tagjai a maguk példáján mérhették le, mekkora különbséget jelent bárónak vagy – királyi szerviensként – báró helyettesének lenni. Hogy a

⁸³ Illés József: A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Bp. 1900. 9-33.

⁸⁴ A vonatkozó adatokat ld. Szűcs J.: i.m. 359-360. (63.sz. jegyz.).

⁸⁵ 1259: HO II. 5-7.

⁸⁶ Mátyusz Elemér: Zsigmond király uralkodása Magyarországon. Bp. 1984. 65-66. – Jellemző egyébként, hogy Rénold nővére viszont a Básztyelők társadalmi szintjén álló férjet talált magának a "kis nemzetségek" közé tartozó Bicske genus egyik tagjának személyében, ld. 1366: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény 5441.

⁸⁷ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i.m. 898-900. – Megjegyzendő, hogy Amadé győri püspök (1254-1263) a Pok nem egyik ágához sem kapcsolható biztonsággal, mindenesetre Móric báróvá emelkedése után szerepel püspökként.

különbséget valóban érzékelték, s konzekvenciáit már a második generáció levonta, arról sajátos, de meglehetősen egyértelmű módon tanúskodik a móríchidai premontrei monostor alapítása. Ezt a társadalmi felemelkedést eredményező nagy ugrást véghezvivő Móric fia, Móric emeltette 1251-ben⁸⁸. A lépés indokoltsága első pillantásra megkérdőjelezhetőnek tűnhet, hiszen a Pok nemzetség a saját nevét viselő faluban, Pokon már rendelkezett egy – szintén premontrei – monostorral⁸⁹. Jó okkal gondolhatunk arra azonban, hogy II. Móric nem csak a méltóságával szemben támasztott társadalmi elvárásoknak akart megfelelni az egyházalapító szerepében tetszelegve, hanem egyúttal az is célja lehetett, hogy bárói státusra emelkedett önmagát és övéit elhatárolja a nemzetség többi, I. Móricot a társadalmi felemelkedés útján követni nem képes ágától. A *genus* másik két ága ugyanis megmaradt a jelentéktelen megyei birtokosok sorában, akiknek a társadalmi szintjén már az is nagy dolognak számított, hogy a mérgesi ág egyik tagja, Tamás, a királyi udvarban ajtónállóként szolgált⁹⁰. Ugyanazon nemzetség tagjai tehát az udvari hierarchia jelentősen eltérő szintjein foglaltak helyet, hű tükrként a közöttük kialakult társadalmi különbségeknek.

Mindezek alapján tézisszerűen is megfogalmazható: a 13-14. századi magyar nemzetségeknek a *nobilis*, a várjobbágy- és az udvarnoknemzetségek mellett volt egy negyedik típusa is, melyet amazokhoz hasonlóan nagy biztonsággal lehet egy, a kor társadalmában létező jogálláshoz, nevezetesen a királyi szerviensihez kapcsolni. A 13. század elején különböző eredetű társadalmi csoportokból kialakuló királyi szerviensi réteg alkotóelemei közül pedig elsősorban a 11-12. század birtokos közszabadjainak utódai azok, akiknek nemzetségeiként ezek a *genus*ok azonosíthatók.

Az ezen megállapításhoz vezető gondolatmenetet a “kis nemzetségek” és a tatárjárás előtti időkben poroszlói megbízatásokat teljesítő személyek körének feltűnő egybeesése indította el, illő tehát, hogy ellenőrzésére is hasonló szempontok figyelembevétele mellett kerüljön sor. A leginkább célravezető módszernek az tűnik, ha ugyanezen korszak *genus*okhoz nem köthető poroszlóinak társadalmi helyzetét vesszük szemügyre. Optimális esetben ezek jellemzői azonosak lesznek a királyi szerviensi nemzetségekként azonosított rokonságok tagjai közül kikerülő poroszlók hasonló sajátosságaival.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezünk egy olyan forrással, mely éppen a megfelelő időszakból nagy számban tartott fenn poroszlókra vonatkozó adatokat: a Várad Regesztrumban feljegyzett jogesetekben ugyanis csaknem kivétel nélkül szerepelnek az egyes ügyek poroszlói. A hatalmas adathalmaz együttes kezelése helyett – ami alighanem túlságosan körülményes lenne és áttekinthetetlen helyzetet eredményezne – célszerűnek látszik mintaként kiválasztani a legtöbb használható információt nyújtó megye, Bihar anyagát. Az alábbiakban azt

⁸⁸ 1251: CD IV/2. 85-86.

⁸⁹ Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. II. 619-620.

⁹⁰ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i.m. 902-903.

tesszük vizsgálat tárgyává, hogy a bihari poroszlókról való ismereteink alátámasztják-e a királyi szerviens nemzetségekre vonatkozó hipotézist.

“Bihari poroszló” alatt azokat a személyeket értjük, akiknek feljegyzett lakhelye a megye valamely ismert településével azonosítható, függetlenül attól, hogy a bihari ispán, annak *curialis comese* vagy más méltóságviselő mellett látta-e el feladatát. Ennek megfelelően az adatok egy részéről le kellett mondanunk, azokról ti., amelyek a poroszlónak csupán a nevét adják meg, hiszen ezek semmiféle további vizsgálat számára nem nyújtanak elegendő támpontot. A “falunév + személynév” típusú említések egy része sem alkalmas céljainkra, mert önmagukban álló adatok. Bizonyos Apáti falubeli János például három alkalommal is a bihari ispán poroszlójaként járt el⁹¹, ám az öt Bihar megyei Apáti falu egyikével sem azonosítható lakhelye, s a további adatok is hiányoznak⁹². Hasonló a helyzet a Bánk és Benedek ispánok, királyi kiküldött bírák mellett tíz alkalommal szereplő Haládi Miskával (*Mysca de villa Hologd*)⁹³, ugyanis mind személye, mind lakhelye egyedül ezekből az adatokból ismert⁹⁴. Az említések egy megint másik csoportja túlságosan ingatag következtetésekre lenne csak alkalmas. Az például, hogy 1216-ban Neuka bihari ispán poroszlója bizonyos Borsa falubeli Sama volt⁹⁵, és a falu területén 1321-ben Borsa nembéliek osztoztak, aligha elegendő annak igazolására, hogy maga Sama bármilyen kapcsolatban állt volna a Borsákkal, s így e nemzetség is vizsgálatunk köréhez kapcsolandó lenne⁹⁶. Mindent egybe vetve meglepően csekély marad azon poroszlók száma, akiknek személyét érdemes alaposabban is szemügyre venni.

Ezek egyike Orosz falubeli Bocion fia Gyilianus, aki 1213-ban és 1220-ban végezte a poroszlói teendőket Mika bihari ispán mellett⁹⁷. Személyéről tudható még, hogy valamiféle közelebbi kapcsolatban állhatott Mikával, hiszen az egyik alkalommal annak *contubernarius*aként említik⁹⁸. A kérdéses Mika ispán alighanem a korszakból ismert – ám családi kapcsolatait illetően közelebbről ismeretlen – “Szakállas Miká”-val azonosítható⁹⁹, aki, nyilván egyebek mellett, a bihari Jenőt birtokolta, míg II. András halála után, politikai bukása biztos jeleként, IV. Béla el nem kobozta a birtokot tőle¹⁰⁰. Gyilianus maga is önálló birtokos volt, 1221-ben a jogtalanul elfoglalt várföldek visszavételére kiküldött bihari bizottság előtt fivérével, Györggyel

⁹¹ 1219: VR 234.sz.; 1220: VR 261., 263.sz.

⁹² Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 594.

⁹³ 1221: VR 294-298.sz., 300-302.sz.; 1222: VR 334-335.sz.

⁹⁴ Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 623.

⁹⁵ 1216: VR 164.sz.

⁹⁶ Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 598. – Hasonló esetek pl. 1214: VR 86.sz., vö. Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 622.; 120: VR 260.sz., vö. Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 634.

⁹⁷ 1213: VR 51.sz.; 1220: VR 274.sz.

⁹⁸ Vö. még A középkori magyarországi latinság szótára II/3. (Bp. 1991.) 384. vonatkozó adataival (egy további adatot ld. 1208: CD III/2. 465.). – Megjegyzendő, hogy a kifejezés feltűnően gyakran használatos a poroszló és kiküldője kapcsolatának jelölésére. Igazolásra váró feltételezésem szerint a későbbi familiaritáshoz hasonló társadalmi kapcsolat műszaváról lehet szó.

⁹⁹ Wertner M.: Megyei tisztviselők i.m. I. 458.

¹⁰⁰ 1236: ÁKO I. 13-14.

és más rokonaival együtt sikeresen védte meg oroszai birtokrészét a bihari vár népeinek és jobbágynak követelésével szemben. Földjük örökölt voltát a megyebeliek (*comprovinciales*) tanúságtételével igazolták¹⁰¹.

Egy másik személy, Nicus fia Gyopol 1213-ban Bánk nádor poroszljaként tűnik fel¹⁰². Nincs ok kételkedni abban, hogy a bihari Gyapoly falut róla – vagy valamelyik hasonló nevű ösről – nevezték el¹⁰³, melynek nyilván birtokosa volt. Jó néhány évvel később, 1229-ben ismét élénk kerül Gyopol. Ekkor László királyi udvarispán és bácsi ispán előtt pereskedett bizonyos Absolon fiaival. A viszálynak egyezkedés vetett véget: az Absolon-fiak átengedték létai *prediumukat* Gyopolnak, aki viszont ennek fejében nekik adta a maga jobbági birtokrészét, valamint még hatvan márkát is. A feljegyzés szerint Gyopol az Absolon-fiak atyafia (*frater*) volt¹⁰⁴. Gyopol meglehetősen jómódú lehetett ezek szerint, hiszen legalább két birtoka volt, s adandó alkalommal képes volt előteremteni az említett, igen tekintélyes összeget. A rokonainak mondott Absolon-fiak hasonlóképpen vagyonosnak mutatkoznak. Egyéb ügyekben ugyan jóval kisebb összegek forognak, ám a feljegyzések említik jobbágyukat (*ioubagio*), korlátozott szabadsággal felszabadított szolgáljukat (*libertinus*) és jobbágyuk szolgálóját (*ancilla*)¹⁰⁵, ami arra vall, hogy a földesúri népeknek a világi magánbirtokokon a 13. század első felében megfigyelhető mindhárom kategóriája jelen volt birtokaikon.

Maga Gyopol egyébiránt még egy alkalommal szerepel forrásainkban. Mind ő, mind Apa nevű fia tagja volt 1236-ban a bihari birtokviszonyok felülvizsgálatára kiküldött királyi bizottságnak, amelynek élén az akkori megyésispán, Lőrinc állott¹⁰⁶. Részt vett még a bizottság munkájában bizonyos Patha két fia, Ádám és Péter (*Petur*). Birtokuk az előbb Pata, utóbb Ádám néven ismert faluval azonosítható¹⁰⁷, azaz a rokonság tagjai épp úgy a nevüket kölcsönözték lakóhelyüknek, mint az a már említett Gyopol esetében gyanítható. A fivérek közül Ádám kapcsolatba került 1236 előtt is a Gyopol-rokonsággal, hiszen 1213-ban az Absolon-fiak egyik ügyében hites kezesként vállalt szerepet¹⁰⁸. Egy évvel később ugyanő lopással vádolt két, az Ádámmal szomszédos Kerekibe való személyt, ám a vád nem igazolódott¹⁰⁹. Testvére, Péter más említésből nem ismert, ám egy harmadik fivér, Jákó (*Jacou filius Pata*) két ízben is előkerül. 1214-ben Eustachius fia Bodun ispántól megvásárolta Salamon föld egyharmad részét huszonnégy márkáért, mely árban a birtokon élő két *libertinus* is benne foglaltatott. Ugyanabban az évben egy pere is lezajlott. Ebben Jákó egy bizonyos András jobbágját, Csekát azzal vádolta meg, hogy az öt márkájával együtt

¹⁰¹ 1221: VR 317.sz.

¹⁰² 1213: VR 19.sz.

¹⁰³ Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 621-622.

¹⁰⁴ 1229: VR 356.sz.

¹⁰⁵ 1213: VR 15.sz.; 1229: VR 365.sz.

¹⁰⁶ 1236: ÁkO I. 13-14.

¹⁰⁷ Györffy Gy.: Tört. földr. i.m. I. 590-591.

¹⁰⁸ 1213: VR 15.sz.

¹⁰⁹ 1214: VR 110.sz.

megszökött, három márkát érő¹¹⁰ *ancillaját* rejtegeti, s a vád igaza be is bizonyosodott¹¹¹. Az idézett adatok arra vallanak, hogy a gyapolyi és az ádami rokonságok nem véletlenül szerepeltek együtt az említett birtokvizsgáló bizottságban: a tatárjárás előtti bihari társadalomban kétségtelenül azonos helyet foglaltak el. Jómódú, a megyén belül tekintélyesnek számító birtokosok voltak, akik gyakran vállaltak szerepet hasonló társaik ügyeinek intézésében.

Jóval kevesebbet tudunk a birtokvizsgáló bizottság többi tagjáról. Az oklevélben ötödikként említett *Iwanustól* a nevéen kívül semmit sem tudunk, s a további két tag – Kesorú Péter (*Petur de Keserev*) és Panasz István (*Stephanus de Pono*) – személye sem kerül elő más forrásban. Említést érdemel azonban, hogy Kesorú egy másik lakosa, bizonyos Lőrinc 1215-ben a bihari ispán poroszlójaként szerepel¹¹², s maga a település 1284-től igazolhatóan az Osl nembéli Kesorúiek birtoka volt¹¹³. A három adat összekapcsolásának indokolt voltát további források nem támasztják alá, s főképp az nem tudható, hogyan került a nyugat-dunántúli Osl nemzetség e jelentéktelen ága Bihar megyébe¹¹⁴. A hetedik bírótárs, Panasz István lakhelye is csak egy ízben merül fel, ide való volt az a Kereu nevű ember, akit 1214-ben tolvajlással vádoltak, ám a tüzesvaspróba ártatlansága mellett bizonyított¹¹⁵.

Az említett bihari személyekről a fentiekben megrajzolt kép jellegzetes elemekből épül fel. Ezek legfontosabbika, hogy közülük azok, akik a Várad Regesztrumban is felbukkannak, kivétel nélkül jogállásuk megjelölése nélkül szerepelnek a feljegyzésekben, jóllehet egyébként a regesztrum szövegei, a korabeli valóságnak megfelelő módon, igen sokrétű terminológiai készletet alkalmaznak az egyes társadalmi csoportok megjelölésére. E körülmény jelentőségét szempontunkból az adja meg, hogy a Várad Regesztrum társadalomtörténeti vonatkozásait feldolgozva a “jelöletlen státusúak”-at Bolla Ilona minden kétséget kizáróan azonosította azokkal a közsabadokkal, akik közül a jómódú birtokos rokonságok éppen a regesztrum keletkezésének évtizedeiben határolódtak el királyi szervienseként birtoktalan, paraszti sorban élő közsabad társaiktól¹¹⁶. Ugyanerre a társadalmi csoportra vallanak rá a gyapolyi és az ádami rokonságok vagyoni szintjére utaló adataink. Éppen nem meglepő tehát, hogy közszerepléseik során is ugyanazon körön belül mozognak, mint a királyi szerviensi nemzetségekhez tartozók: megyésispánok és más méltóságok poroszlói, megyebeli társaik tanúi, birtokvizsgáló bizottságok tagjai. A “bihari poroszlók” társadalmi helyzetére tehát épp úgy rá illik a királyi szerviens meghatározás, mint a “kis nemzetségek” tagjaira.

¹¹⁰ VR 101.sz., vö. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000-1325. Bp. 1916. 520-521.

¹¹¹ 1214: VR 68., 101.sz.

¹¹² 1215: VR 141.sz.

¹¹³ *Györffy Gy.*: Tört. földr. i.m. I. 633.

¹¹⁴ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 871.

¹¹⁵ 1214: VR 111.sz.

¹¹⁶ *Bolla I.*: Társadalmi mozgalmak i.m. 93-97.

Végezetül két kérdés tisztázása látszik célszerűnek. Ezek egyike arra ad választ, vajon véletlennek tekinthető-e, hogy éppen a poroszlói tevékenység kínálkozott olyan pontnak, ahonnan kiindulva a közzsabad eredetű királyi szerviensi nemzetségek – remélhetőleg meggyőző módon – megkülönböztethetőknek bizonyultak a *nobilis genus*októl, vagy egyéb körülmények húzódnak meg a háttérben. Az utóbbi megoldás mellett szól, hogy az Árpád-kori törvények bizonyos követelményeket támasztottak a poroszlói megbízatást teljesítő személyekkel szemben, ti. hogy egyebek mellett földbirtokkal rendelkezzenek az esetleges jogsértéseik után követelhető kártérítés fedezésére¹¹⁷. Ennek a feltételnek a birtokos közzsabad eredetű királyi szerviensek feleltek meg a leginkább a különböző jogállású csoportokból álló kisebb megyei birtokosok közül. A többiek – várjobbágyok, egyházi jobbágyok – birtokos mivolta ugyanis nem önálló egzisztencián alapult, hanem egy-egy nagy birtokszervezeten belül élvezett kiváltságos helyzetükön. Ennek következtében a birtokos közzsabadok mintegy ideális alanyai voltak a *pristaldianak*: társadalmi és vagyoni helyzetük maradéktalanul lehetőséget biztosított arra, hogy ténylegesen is ilyen szerephez jussanak. Hogy aztán az elvi lehetőségből mikor és hogyan lett gyakorlati tény, azaz poroszlói megbízatás, az, úgy tűnik, olyan szubjektív tényezők függvénye volt, melyek ma már legfeljebb csak sejtethők.

A másik kérdés azt hivatott tisztázni, hogy vajon a királyi szerviensi nemzetségek köre korlátozható-e a poroszlókat, bárói helyetteseket adó *genus*okra. Bizonytal nem. 1280 körül például feljegyezték, hogy korábban két Baranya megyei “kis nemzetség”, a Lippó és a Lőcs egy-egy tagja adószedőként nem tudott elszámolni a *collecta*val, s ezért kisharsányi birtokrészeiket kénytelenek voltak átengedni a tartozás fejében Kán nembéli Gyula tárnokmesternek¹¹⁸. Mindaz, amit a két nemzetségről tudunk¹¹⁹, épp úgy királyi szerviensi eredetükre utal, mint a két személy adószedői tisztsége. Általában is megállapítható, hogy a királyi szerviensi mivoltra utaló társadalmi jellemzők megfigyelhetőek olyan nemzetségek esetében is, amelyek – legalábbis tudomásunk szerint – soha nem adtak poroszlókat, bárói helyetteseket. Példaként a legalkalmasabbnak a somogyi Bő nem kínálkozik. Ennek egyik tagja, Izsep, Kálmán herceg pohárnokmestereként szolgált s tagja volt a megyében működő birtokvizsgáló bizottságnak. A herceg csapatában harcolva esett el Muhinál. Fia, János, vele volt a csatában, de megmenekült, s évek múltán Somogy megye – a kifejezésnek a 13. század második felében érvényes értelmében vett – nemességének tekintélyes tagja lett¹²⁰. Vizsgálatunk szerint tehát a királyi szerviensi nemzetségek jellemzőinek az alábbi ismérvek tekinthetők: (1.) szerény birtokállomány, mely (2.) jól felismerhetően egyetlen megyéhez vagy szűkebb régióhoz köti a *genust*; valamint (3.) a megyésispáni és országos méltóságot viselő tagok hiánya, ellenben (4.) a

¹¹⁷ Kálmán I. 29. tc., vö. 26. tc. (*Závodszy L.*: i.m. 187.).

¹¹⁸ 1280 k.: ÁÜO XII. 352.

¹¹⁹ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 807-808.; *Györffy Gy.*: Tört. földr. i.m. I. 336-337.

¹²⁰ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i.m. 298-299.; *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i.m. 383-384.

megyebeliek (*comprovinciales*) közé tartozván többé-kevésbé aktív részvétel a helyi ügyek intézésében. Ezen ismérvek felhasználásával további kutatások a bárói poroszloktól és helyettesektől függetlenül is jó néhány más *genus* esetében is igazolhatják annak *ignobilis* közszabad eredetét, azaz - a 13. század első kétharmadának jellegzetes kancelláriai terminológiájához alkalmazkodó megfogalmazással élve – királyi szerviensi jogállását.

The Middle Privileged Clans (*genus*)

(Summary)

According to sources from the 13th century it was very frequent, that a senior officer of the royal court (baro), member of a clan of grand nobility (de genere) employed a person belonging to one of the clans (genus) as deputy or as delegate (pristaldus) performing small assignments. This phenomenon is important as the Hungarian historiography – with a few exceptions – usually defines the clans related to the traditional nobility of the Árpád-era and makes a distinction only in what concerns property status. After the examination of the clans giving pristaldus or deputies the study concludes that in fact there existed differences from a social historical point of view between them and the class of big landowners.

The relatives considered up to now as "small clans" or "clans of local interest" shared the same characteristics: a modest estate situated on the territory of one, well defined country or region, the lack of members holding important ecclesiastical or secular functions but active presence in the administration of local problems of minor importance. (The substitution of the barons and the performing of the pristaldus` duties is a typical but not a necessary characteristic of the public life of persons belonging to these clans.) These criteria are identical with the social characteristics of a stratum, whose members were called servientes regis during the major part of the 13th century in the Hungarian royal court, being discerned from traditional nobility. All these unambiguously indicate that the "small clans" appearing in the 13th century were formed of the descendents of the ignobilis middle privileged clans of the 11th and 12th centuries.

În Transilvania medievală, datorită cuceririi ungare și așezării și colonizării unor populații străine, menite să fortifice noua stăpânire, structura socială și cea etnică au fost, din secolele XII-XIII, destul de eterogene. În urma conflictului acut din anii cuceririi, dintre ungurii veniți dinspre apus și localnici (români, dar și slavi, pecenegi etc., în curs de asimilare de către români), aceștia din urmă au dobândit statutul de supuși, cu toate consecințele care au decurs de aici. Totuși, până în jurul anului 1200, Ungaria medievală a mai păstrat concepția atribuită legendarului întemeietor Ștefan I (997-1038), după care "regatul cu o singură limbă (=națiune, etnie) este slab și fragil". De aici, se pare că a decurs formal și intensă politică de colonizări pe care au practicat-o ducii și regii ungari în secolele X-XIV. În Transilvania, varietatea etnică a noilor stăpâni a făcut ca stările sau grupurile privilegiate să aibă o structură *sui generis*: în locul clasicilor *oratores*, *bellatores* și *laboratores* au apărut nobilii, sașii și secuii. Aceste trei grupuri - cu anumite modificări petrecute în timp - au condus Transilvania între secolele XIII și XIX. Există însă importante indicii că un timp și românii - prin fruntașii lor - au fost parte alcătuitoare de stat în Transilvania, adică au participat la adunările de stări, pe picior de cvasiegalitate cu celelalte grupuri. Faptul nu trebuie să mire prea mult și este explicabil din cel puțin trei motive: 1) deși cuceriti și supuși, românii erau localnici și numeroși; de aceea, trebuia găsit un *modus vivendi* cu ei; 2) până la Angevini (circa 1300), discriminarea între creștini în Ungaria, cu anumite excepții, nu a fost aplicată sistematic și consecvent; pe fondul unei structuri etnice atât de variate în întregul regat, și românii - calificați ca "schismatici" - păreau să-și poată găsi un loc; 3) în fine, pluralitatea etnică a fost, cum s-a văzut, la ordinea zilei în statul lăsat moștenire de Ștefan I; ungurii nu reprezentau decât o majoritate relativă în acest stat (și o minoritate în raport cu toate celelalte popoare și grupuri etnice luate la un loc), de aceea se anunța, mai ales în provinciile de margine, o guvernare diferențiată după criteriul etnic. Lucrurile, din varii cauze, nu au urmat decât în parte o asemenea cale. Este însă cert că în Transilvania, pentru o perioadă limitată, s-a apelat și la români în adunările de stări, care reglementau importante probleme pentru țară¹.

Se cunosc până astăzi doar două exemple de adunări generale ale Transilvaniei cu participare certă românească. Primul se referă la adunarea de la Alba Iulia, convocată de regele Andrei III în 1291, pentru reșezarea țării, după dezordinile produse sub conducerea voievodului Roland (Lorand) Borșa, care voise să facă din Transilvania un *regnum* (=o țară separată). De ea s-au ocupat de-a lungul

¹ Aurel Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et au XIV-e siècle*, în "Revue de Transylvanie" (Cluj), VI, 1940, nr. 2, p. 194-232; Gheorghe I. Brătianu, *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în evul mediu*, București, 1996, p. 201-221; Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 9-26.

timpului mai mulți istorici². Al doilea exemplu este dat de adunarea generală din 20 mai ("în miercurea cea mai apropiată de după sărbătoarea Înălțării Domnului") 1355, ținută la Turda³, locul consacrat din secolul al XIV-lea pentru aceste congregații ale țării. Despre această adunare se știu foarte puține lucruri, de aceea ea nici nu a atras prea mult atenția cercetătorilor.

Să trecem în revistă mărturiile cunoscute. Cea mai importantă datează din 26 mai 1355, când s-a emis, în numele lui Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc, un document revelator pentru componența pomenitei adunări. Emitentul (adică voievodul) spune că a ținut la 20 mai, la Turda, adunare generală "cu toți prelații, baronii, nobilii, secuii, sașii, românii și ceilalți oameni de orice stare sau treaptă, așezați și aflători în zisele părți ale Transilvaniei"⁴. Voievodul mai spune că a convocat adunarea în numele regelui, "în temeiul scrisorii sale", prin care suveranul "a anulat <toate> punerile în veșnică stăpânire". În adunare, care, ca de obicei, era și for de judecată, Bricciu, abatele mănăstirii benedictine cu hramul Sfintei Fecioare Maria din Cluj-Mănăstur, s-a ridicat contra lui Andrei, episcopul de Alba Iulia, acuzându-l că ar fi răpit mănăstirii părți din moșiile Mănăstur și Băgara. În consecință, voievodul poruncește juzilor nobililor din comitatul Cluj să hotărânicească și să restituie amintitului abate părțile din posesiunile Mănăstur și Băgara (răpite de episcop), precum și cele din posesiunea Aghireș (cotropite de alții). Documentul este emis "în a șaptea zi a pomenitei noastre adunări", ceea ce înseamnă că în ziua de 20 mai doar a început adunarea, care a continuat timp de cel puțin o săptămână.

Dar adunarea generală a Transilvaniei ținută în mai 1355 la Turda mai apare menționată și în alte documente. Să le examinăm pe rând:

- 23 mai 1355: Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei scrie vicevoievodului, comiților, castelanilor, tuturor slujbașilor din Transilvania că, în conformitate cu o "scrisoare a domnului nostru rege, înfățișată nouă în adunarea noastră generală, ținută la Turda, cu comunitatea nobililor din zisele părți ale Transilvaniei" (la 20 mai), fiii lui Simion de Sânger au fost scoși de sub jurisdicția destinatarilor actului și trecuți direct sub cea voievodală⁵.

- 23 mai 1355: Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei, scrie conventului din Cluj-Mănăstur că, "în adunarea noastră generală ținută cu toți nobilii din părțile Transilvaniei la Turda", în 20 mai, Nicolae, fiul lui Benes, a ridicat împotrivire, cu ajutorul unor privilegii regale (emise de regii Béla și Ladislau), relative la posesiunile Șomfalău, Chintelnic, Sărățel, Măgheruș, Arcalia, din comitatul Dăbâca, precum și Săsarm și Chiuza, din comitatul Solnoc, contra magistrului Konya, fiul lui Toma (răposatul voievod al Transilvaniei) și contra lui Ștefan, Farcaș și Toma, fiii lui Petru,

² Cea mai recentă abordare la Érszegi Géza, *A román nemesek az erdélyi tartományi gyűlésen a 13. század végen? (Egy forráshely értelmezéséhez)*, în vol. "Nobilimea românească din Transilvania - Az erdélyi román nemesség", coord. Marius Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 64-76.

³ Gheorghe I. Brătianu (*op. cit.*, p. 214) plasează în treacăt, evident dintr-o scăpare de memorie sau din grabă, această adunare la Cluj.

⁴ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. X (1351-1355), București, 1977, p. 325-327, nr. 312 (în continuare DRH).

⁵ *Ibidem*, p. 311-312, nr. 307.

fiul lui Farcaș. În consecință, Nicolae Konth, constatând că moșiile respective nu fuseseră luate în stăpânire în chip legiuit, după obiceiul regatului, cere conventului să-și trimită omul de mărturie, care, alături de omul voievodului, să hotărânicească și să dea în stăpânire pomenitului Nicolae, fiul lui Benes, amintitele posesiuni (dacă nu ar fi împotrivitori)⁶.

- 23 mai 1355: Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei, scrie conventului din Cluj-Mănăstur că, "în adunarea noastră generală ținută în orașul Turda", la 20 mai, "a comunității nobililor și nenobililor <...> din acele părți ale Transilvaniei, a sașilor, secuilor și a celorlalți oameni de orice fel, spre a face fiecăruia dreptate", capitlul bisericii Transilvaniei l-a reclamat pe Ioan, fiul lui Marcu de Decea, pentru o bucată de pământ situată între posesiunea Mirăslău, a capitlului, și posesiunea Decea, a zisului Ioan, fiul lui Marcu. Ca urmare, voievodul cere conventului din Cluj-Mănăstur să-și trimită oamenii de mărturie care, alături de oamenii voievodului, să hotărânicească după vechile semne și să despartă posesiunile Decea și Mirăslău una de alta și să-i pună pe fiecare din cei doi împetricinați în stăpânirea părții sale (dacă nu ar fi împotrivitori)⁷.

- 24 mai 1355: Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei, dă de știre că, "în adunarea noastră generală ținută la Turda", în 20 mai, "cu toți nobilii și cu oamenii de orice stare, din zisele părți ale Transilvaniei, când începusem a cântări la cumpăna dreptății procesele tuturor împetricinaților", a judecat și procesul între Ioan, fiul lui Vivian, orășean din Vințul de Jos, și Petru, fostul viceban, fiul lui Mihail de Iara, referitor la posesiunea Oarda, situată în comitatul Alba, lângă râul Mureș. Pe baza unui act al regelui Ludovic I, prin care posesiunea Oarda era hărăzită pe veci lui Petru vicebanul și moștenitorilor săi, toți nobilii, fețele bisericești și juzii nobililor din cele șapte comitate ale Transilvaniei, plus asesorii jurați aduși acolo, în urma unui jurământ "cu mâna pe lemnul dător de viață al crucii", au lăsat moșia în discuție amintitului Petru. Totuși, pentru a se evita orice "bănuială" de părtinire, mai ales din partea aceluia Ioan, fiul lui Vivian, voievodul a voit să treacă pricina, "cu toate actele judecății ei", la curtea regală, spre a se dezbate de către suveran, cu prelații și baronii "țării sale" (*regni sui*). Dar, la aceasta, "adunarea nobililor, a fețelor bisericești și a celorlalți oameni de orice stare" din Transilvania a spus "într-un glas că niciodată n-a fost legea și obiceiul său de a trece la curtea regească pricini asemănătoare și chiar mai grele", care toate s-au judecat, "păzindu-se rânduiala legii", înaintea voievodului Transilvaniei sau a juzilor săi. Până la urmă, pricina s-a judecat tot la nivelul Transilvaniei, cu ajutorul unor arbitri, încheindu-se cu sentința de mai sus, validată de voievod și de adunare⁸.

- 25 mai 1355: Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei, dă de știre că, "în adunarea noastră generală ținută la Turda", în 20 mai, "cu toți nobilii din părțile Transilvaniei", s-a decis ca Ioan, fiul lui Laurențiu și Mihail, fiul lui Blasiu, să-i restituie lui Ioan, fiul lui Petru, posesiunea Panticeu și pământurile *Myketeleke* și *Hunthteleke*, din comitatul Dăbâca, în schimbul a 50 de mărci. Partea minorului Ioan,

⁶ *Ibidem*, p. 312-313, nr. 308.

⁷ *Ibidem*, p. 313-316, nr. 309.

⁸ *Ibidem*, p. 316-322, nr. 310.

fiul lui Petru, a fost ținută de "viteazul bărbat, magistrul Gheorghe zis Bubek, cavaler al curții regelui"⁹.

Pentru început, este ușor de observat că toate actele rezumate mai sus au câteva elemente comune: ele au același emitent, anume pe Nicolae Konth, voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc și se referă la aceeași adunare generală a Transilvaniei ținută la 20 mai 1355; de altminteri, toate înscrisurile în discuție sunt datate în funcție de adunarea generală pomenită (trei în a patra, unul în a cincea și altul în a șasea zi a adunării respective); de asemenea, toate documentele au în atenție rezolvarea unor pricini private, cele mai multe referitoare la stăpânirea asupra pământului; ar mai reieși, la o primă privire, că adunarea generală din 20 mai 1355, de la Turda, a funcționat doar ca for de judecată.

Însă lectura mai atentă a documentelor oferă și alte detalii importante. În afara judecăților sau a rolului de for judiciar suprem al Transilvaniei, adunarea a mai îndeplinit cel puțin două funcții: 1) cea de receptare și de publicare a unei diplome regale prin care suveranul plasa cinci indivizi (pe fiii lui Simion de Sânger) direct sub jurisdicția voievodului și 2) cea de aplicare a unei măsuri regale generale, anume măsura de anulare a tuturor punerilor în veșnică stăpânire. În primul caz, reiese că regele Ludovic I ar fi adresat o scrisoare voievodului (sau adunării) prin care anunța decizia sa în legătură cu fiii lui Simion de Sânger. Scrisoarea a fost înfățișată voievodului (*coram nobis exhibitis*) în adunarea generală de la Turda. Nu se spune cu ce scop s-a făcut acest lucru; actele regești nu aveau nevoie de nici un fel de "ratificări"; dacă s-a făcut cu scopul aducerii la cunoștința celor interesați, atunci de ce voievodul mai redactează un act către toți subalternii săi care nu mai aveau dreptul să-i judece pe acei fii ai lui Simion de Sânger? Sau poate adunarea Transilvaniei ținea o evidență a unor astfel de scutiri, care, mai târziu, vor fi înscrise în protocoalele sale? Probabil că explicația este mai simplă: forul de judecată cel mai înalt din voievodat era însăși adunarea țării prezidată de voievod, ceea ce însemna că, de-atunci înainte, fiii acelui Simion de Sânger urmau să fie judecați, în primă instanță, tocmai înaintea acestui for. Prin urmare, regele va fi scris voievodului (și adunării) despre acest privilegiu sau imunitate a celor cinci în fața forurilor inferioare celui voievodal, despre plasarea lor direct sub jurisdicția adunării prezidate de voievod, iar acesta din urmă și-a avertizat subalternii (vicevoievod, comiți și castelani, slujbași) să nu încalce decizia regală ("să nu îndrăzniți a judeca sau a sili pe sus-zișii fii ai lui Simion să stea în fața judecății voastre în nici o pricină"). De altminteri, era o regulă ca scrisorile regești – rămase în original la destinatari – să se comunice public în adunarea nobililor comprovincionali interesați.

În documentul din 26 mai 1355, se mai face însă o precizare deosebită privind rostul adunării începute la Turda la 20 mai: se spune că adunarea se ținuse "în numele domnului nostru regele, în temeiul scrisorii sale prin care, de data aceasta, a anulat <toate> punerile în veșnică stăpânire"¹⁰. Să înțelegem de aici că regele a convocat adunarea prin același act prin care anunța anularea tuturor punerilor în veșnică stăpânire? Sau poate că adunarea a fost convocată tocmai în scopul principal

⁹ *Ibidem*, p. 322-325, nr. 311.

¹⁰ *Ibidem*, p. 325-326, nr. 312.

enunțat de suveran și atunci lucrurile se cuveneau să fie corelate. Adică, mai simplu, regele a poruncit voievodului să țină o adunare a țării Transilvaniei tocmai pentru ca stările sau "țara legală", cei cu posesiuni funciare, să afle direct că toate punerile în stăpânire perpetuă, făcute anterior, fuseseră anulate. Oricum, această măsură regală este de primă importanță, pentru că ea afecta regimul proprietății asupra pământului, iar pământul era cel mai prețios bun în evul mediu. Și alți regi încercaseră în trecut astfel de măsuri de reglementare a regimului daniilor, din varii motive. Cel mai important motiv a fost conservarea și refacerea domeniului regal - baza autorității și puterii suveranului - risipit prin politica nechibzuită a unor antecesorii. Ludovic I a anulat aceste "puneri în veșnică stăpânire", adică daniile perpetue și pentru a curma abuzurile și neregulile din acest domeniu, pentru a controla mai ferm regimul proprietății funciare în regat, pentru a face modul de impunere (dările către puterea centrală) mai eficient, pentru a reface loialitățile din cadrul sistemului vasalic sau a întări credința nobilimii față de rege, pentru a se cunoaște clar titularii actelor de donație și deci proprietarii reali ai posesiunilor etc.

Regimul oficial de moștenire a pământului nobiliar în Regatul Ungariei se deosebea radical de cel feudal apusean, prin faptul că nu recunoștea primogenitura și nu presupunea separarea pe indivizi a patrimoniului de familie (clan). Prin urmare, toți fiii aveau, în esență, drepturi egale din moștenirea părintească și stăpâneau satele și părțile de sate, în cele mai multe cazuri, în indiviziune sau devălmășie. Cu timpul, odată cu succesiunea generațiilor și cu repetatele moșteniri, se ajunsese la stăpâniri de familie sau de clan, prin care frați, unchi, veri etc. stăpâneau același domeniu, într-un sistem complicat de "părți" teoretice, foarte greu de delimitat practic. În urma evoluției feudale, a influenței modei apusene, a intensificării negoțului, a deselor dispute și chiar conflicte violente, apăruseră tot mai multe cereri de reglementare a regimului proprietății, de renunțare la stăpânirea comună a clanului, de ieșire din indiviziune, de precizare clară a unui titular al posesiunii X etc. Carol Robert și Ludovic I, proveniți din ambianța feudală apuseană, cu alte reguli și rânduieli, au căutat să reazeze lucrurile și în Ungaria, după exemplele familiare lor (fără ca cel dintâi să fi reușit mare lucru în acest sens). Reașezarea sau "reforma" se impunea cu atât mai mult cu cât toate cutumele și "legile" din regat păreau în mare neorânduială, învechite, prea variate și diferite de la o provincie la alta și de la o etnie la alta. În plus, introducerea ordinii în sistemul de testare a bunurilor era de natură să asigure mari avantaje și suveranului, cum s-a văzut. Se pare că în acest context, regele Ludovic I a anulat toate daniile perpetue, impunând ca titularii acestora să se prezinte la curte pentru refacerea lor, după noi rânduieli. Într-un asemenea cadru, s-a trecut, probabil, și la apariția conceptului de *titulo nove nostre donationis*, explicat de curând dintr-o nouă perspectivă¹¹. Se susține că până la Ludovic I s-a aplicat constant dreptul cutumiar prin care donația funciară (feudul) nu aparținea doar persoanei numite în actul de danie și moștenitorilor săi masculini, ci, în cote proporționale, și tuturor rudelor colaterale din clan, acolo unde această comunitate de clan era încă puternică și nu fusese frântă. Din timpul lui Ludovic I, feudul a fost moștenit numai

¹¹ Engel Pál, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, în "Történelmi szemle", XXXIX, 1997, p. 137-157.

de linia succesorală masculină directă, la stingerea căreia el revenea coroanei. Colateralii au putut moșteni feuda numai dacă actul de donație îi pomenea și pe ei în chip direct, după nume. Prin această reformă s-au modificat și actele de donație regală, care, după 1345, încep să cuprindă expresia *nove nostre donationis titulo*. Se mai susține că aceste titluri de danii noi regești sunt mărturia unui nou sistem de impozitare, introdus în 1343, mult mai riguros prin faptul că proprietatea putea fi moștenită numai în linie succesorală directă. Există însă și două serioase semne de întrebare în legătură cu această interpretare a formulei invocate mai sus: 1) privilegiul regal solemn (decretul regal) din 11 decembrie 1351 spune clar că moșiile nobililor care nu au moștenitori direcți trec "în chip drept și legiuit, de-a dreptul și fără nici o împotrivire" asupra fraților, rudelor apropiate și neamurilor lor, după cum se arată în Bula de Aur a nobilimii din 1222¹²; 2) Tripartitul lui Werböczi acordă "titlului de danie nouă" (*titulo nove donationis*) sensul de confirmare a unei danii mai vechi sau a unei dobândiri mai vechi a moșiilor respective, pe altă cale, cu excluderea fetelor de la moștenirea posesiunilor obținute prin "servicii credincioase", natural militare¹³. Cu alte cuvinte, decretul din 1351 și Tripartitul din 1517 se opun formal interpretării date de Engel Pál expresiei "titlu de nouă danie". Pe de altă parte, este clar că regele Ludovic I a încercat o reglementare (reformare) a sistemului proprietății funciare nobiliare în Ungaria, chiar de la începutul domniei sale (1343-1345). Este posibil ca suveranul, sub presiunea nobilimii, să fi revenit la 1351, lăsând moștenirea mai laxă, cum fusese în trecut, prin tradiție și prin prevederile Bulei de Aur a lui Andrei II.

La prima vedere, această reformă din Regatul Ungariei, începută la 1343-1345, și anularea daniilor perpetue în 1355, în Transilvania, nu par a fi în legătură directă. În primul rând, distanța de circa zece ani poate să se opună relaționării lor, iar în al doilea rând, conținutul celor două măsuri pare diferit. În fapt, însă, relația poate fi foarte strânsă: distanța în timp nu are relevanță, din moment ce voievodatul Transilvaniei funcționa după ritmuri proprii, iar măsurile generale, când se aplicau, ajungeau cu destulă întârziere; pe de altă parte, la 1355, regele poate să fi revenit la vechile planuri de reformă, deviate de nobilime la 1351; "anularea punerilor în stăpânire perpetuă" are clar legătură tot cu pământul, cu moștenirea lui, ca și "reforma" începută în 1343-1345. Cunoaștem o singură aplicare în Transilvania a titlului de danie nouă (în spiritul reformei din 1343-1345), înainte de măsura luată în 1355 de rege. Este vorba despre dania moșiei *Kereztus*, din comitatul Dăbâca, către Ioan zis Acyl, din neamul Was, moșie reintrată în patrimoniul regesc prin stingerea neamului vechiului titular¹⁴. Presupunem că și în Transilvania s-a înregistrat o oarecare rezistență la schimbare, la nou, că spiritul de clan familial era puternic și că noul sistem de taxare, conceput în avantajul puterii centrale, nu era privit cu simpatie de proprietari. Or, anularea perpetuităților trebuia să conducă, din punctul de vedere

¹² DRH, C, vol. X, p. 90, 95, nr. 86.

¹³ *Tripartitum*, partea I, titlurile 18 și 37; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514* (teză de doctorat), București, 1998, p. 129-130.

¹⁴ DRH, C, vol. X, p. 201-203, nr. 184.

al curții regești, tocmai la reglementarea voită, anume la moștenirea pe linie directă, fără implicarea colateralilor și la aplicarea mai fermă în acest fel a dreptului de retract succesoral deținut de suveran prin *dominium eminens*. De-acum încolo, prin "stingerea neamului" pe linie masculină (*defectum seminis*), adică prin lipsa fiilor într-o familie, regele ajungea mult mai frecvent să moștenească domenii. Acestea puteau apoi să fie donate din nou, pentru crearea de noi vasali fideli, adică pentru întărirea puterii centrale. O parte din judecățile de mai sus pot fi doar presupuneri sau ipoteze, dar este clar că între 1330-1340 și circa 1400 sistemul proprietății în Regatul Ungariei a suferit o serie de modificări: în timp ce înainte de 1330-1340 proprietățile funciare donate au putut fi moștenite de fii și de rude colaterale (frați, veri) și, natural, de urmașii acestora, în jurul anilor 1400 și ulterior lucrurile erau radical schimbate, în sensul că moșiile donate s-au putut moșteni numai în linie directă, din tată în fiu¹⁵. Perioada de schimbare treptată a sistemului de moștenire corespunde în principal domniei lui Ludovic I, iar această schimbare nu s-a putut înfăptui într-un an sau doi, ci a durat mult, în funcție și de particularitățile provinciale. "Reforma" însă, chiar și eșalonată în timp, a avut loc. De aceea, se presupune că, sub Ludovic I și Sigismund de Luxemburg, formula legată de titlul de danie nouă a avut înțelesul special menționat mai sus. Până la începutul secolului XVI, la Tripartit, vechiul sens al noțiunii de *titulo nove donationis* pare să se fi pierdut și să fi rămas doar ideea de confirmare a unei stăpâniri mai vechi, cu un înțeles restrictiv, de excludere a unora de la moștenire. Preocupările regelui Ludovic I privind regimul proprietății funciare vor continua și după 1355. De exemplu, la 1366, același suveran va condiționa nobilitatea de existența actului de donație regală pentru orice moșie (a diplomei) și, cel puțin în anumite zone, de apartenența la catolicism. Prin aceasta, elita românilor - în general, fără acte de donație pentru pământurile sale și de confesiune răsăriteană - a fost împinsă treptat pe calea nemaiacceptării sale oficiale între stări. Adunarea generală a Transilvaniei din mai 1355 nu reflectă deocamdată direct un astfel de proces.

Un alt aspect important este titulatura acestei adunări din 1355. În fiecare din documentele păstrate, adunarea Transilvaniei are alt nume, este numită în chip diferit: în documentul nr. 307 (din *DRH*, vol X), din 23 mai, apare ca "adunarea noastră generală, a comunității nobililor din zisele părți ale Transilvaniei"; în documentul nr. 308, din 23 mai, i se spune "adunarea noastră generală ținută cu toți nobilii din părțile Transilvaniei"; documentul nr. 309, din 23 mai, o numește "adunarea noastră generală a comunității nobililor și nenobililor din aceste părți ale Transilvaniei, a sașilor, secuilor și a celorlalți oameni de orice fel"; documentul nr. 310, din 24 mai, amintește "adunarea noastră generală cu toți nobilii și cu oamenii de orice stare din zisa parte a Transilvaniei"; documentul nr. 311, din 25 mai, are în atenție "adunarea noastră generală a tuturor nobililor din partea Transilvaniei"; în fine, documentul nr. 312, din 26 mai, vorbește despre "adunarea noastră generală cu toți prelații, baronii, nobilii, secuii, sașii, românii și ceilalți oameni de orice stare și treaptă, așezați și aflători în zisele părți ale Transilvaniei". Socotind lucrurile în mod gradat, conform mărturiilor păstrate, am putea înțelege inițial că la această adunare

¹⁵ Engel Pál, *op. cit.*, p. 141.

au participat doar nobilii, apoi că au fost la ea și nenobili, apoi că s-au aflat acolo și "alți oameni, de orice stare", plus prelați și baroni, că au fost și sașii și secuii și că s-au adăugat și românii. Cu alte cuvinte, dacă nu s-ar fi păstrat documentul din 26 mai, despre români, prelați și baroni nu am fi știut nimic; dacă nu s-ar fi păstrat nici documentul nr. 309, din 23 mai, nu s-ar fi aflat nimic nici despre participarea sașilor și secuilor; s-ar fi vorbit astfel doar despre o adunare generală a nobilimii din Transilvania. Este adevărat că formula "oamenii de orice stare", prezentă cu variante în unele documente, poate suplini tocmai neenumerarea expresă a românilor, sașilor, secuilor, dar în documentele nr. 307 și 308, din 23 mai, nu există nici măcar această formulă. Concluzia este că, după titulatura din documente a adunărilor țării Transilvaniei din secolele XIII-XIV, nu se poate cunoaște în mod cert componența acestor instituții. Chiar și la adunările în care sunt pomeniți ca participanți doar nobilii, se poate presupune în chip firesc prezența și a sașilor, secuilor și românilor (fie că formula "oamenii de orice stare și treaptă" există, fie că nu). Prezența românilor în adunări ca grup distinct poate fi admisă ca certă cel puțin până la măsurile lui Ludovic I din 1366¹⁶, deși, în mod sporadic, se poate să fi fost invitați și după această dată. Natural, formularul diplomatic exagerează când spune că la Turda participau "toți nobilii și nenobili" sau "cei alți oameni de orice stare"; participau doar reprezentanții unor grupuri recunoscute sau privilegiate în vreun fel. Însă acest formular nu poate exagera sau greși când menționează stările sau viitoarele "națiuni" ale țării, adică pe nobili, pe sași, secuii și români. Ei, românii, au participat constant la adunări până la un punct. Acest punct trebuie să fi fost momentul de maximă intransigență confesională a regelui Ludovic I, corelat cu răzvrătirile majore ale românilor, porniți să consacre independența politică a țărilor lor din afara arcului Carpaților. La aceste acte, au fost asociați și românii cuprinși în Regatul Ungariei. Calitatea lor de cuceritori și supuși, starea de răzvrătiți contra regelui ungar și, mai ales, statutul lor disprețuit de "schismatici", au pecetluit soarta românilor din Transilvania, ca entitate, plasându-i în afara "țării legale" (adică privilegiate) și la periferia societății.

Prin urmare, adunările generale ale Transilvaniei funcționau ca foruri de judecată, dar și ca "parlamente" provinciale, cu rol fundamental în exercitarea autonomiei voievodatului. Ca foruri de judecată supreme ale Transilvaniei, ele își apărau cu destulă înverșunare acest statut, în fața ingerințelor puterii centrale a regatului. Se vede clar acest lucru din documentul nr. 310, emis la 24 mai 1355 (comentat mai sus); din el reiese că adunarea întrunită la 20 mai 1355 s-a opus cu vehemență strămutării unei pricini la curtea regelui, spre a fi dezbătută de suveran, de prelații și de baronii "țării sale" (*regni sui*). Propunerea de strămutare fusese făcută chiar de voievodul Transilvaniei (numit de rege dintre credincioșii săi din afara Transilvaniei, pentru a evita anumite defecțiuni), însă "adunarea nobililor, a fețelor bisericești și a celorlalți oameni de orice stare" (alt nume pentru aceeași adunare) din voievodat "a spus într-un glas că niciodată n-a fost legea și obiceiul lor de a trece la curtea regească pricini asemănătoare și chiar mai grele, ci că toate pricinile cu privire

¹⁶ Ioan-Aurel Pop, *Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale*, în "Mediævalia Transilvanica", I, 1997, nr. 1-2, p. 69-86.

la cheștiuni de moșii și altele au fost hotărâte înaintea voievodului Transilvaniei și a juzilor lui, păzindu-se rânduiala dreptății"¹⁷. Manifestând această "voință înverșunată" (*impugnativam voluntatem*), nobilii Transilvaniei și ceilalți din adunare apărau de fapt rânduiala "țării lor" contra ordinii impuse din "țara regelui" peste capul lor. Vechea tradiție de țară separată de Ungaria a Transilvaniei iese și acum la iveală. La fel de importantă este și remarca membrilor adunării transilvane că, după lege și obicei, toate pricinile referitoare la orice cheștiuni de moșii s-au judecat mereu în Transilvania, nu la curtea regească. Spunem aceasta pentru că sublimierea de mai sus a venit tocmai când regele anula toate punerile în stăpânire perpetuă a moșiilor, adică a venit când, din afara Transilvaniei, se regla drastic o cheștiune capitală referitoare la proprietate. Considerăm că printr-o atare atitudine, adunarea de la Turda apăra individualitatea și specificul Transilvaniei. În al doilea rând, documentele de mai sus dovedesc că, la 1355, dar și cu alte ocazii, în ciuda formulelor restrictive care-i menționează constant doar pe nobili, s-au întrunit în adunările țării Transilvaniei și reprezentanții sașilor, secuilor și românilor. Aceștia din urmă, din motivele enunțate mai sus, nu au mai fost acceptați de la un timp în rândul grupurilor privilegiate în chip global, dar au reușit să supraviețuiască prin număr și forță spirituală, alcătuind baza etnică a Transilvaniei.

L'assemblée générale des états de Transylvanie de mai 1355 (Résumé)

L'auteur analyse un nombre de six documents latins qui mentionnent l'assemblée générale de Transylvanie ayant eu lieu à Turda en mai 1355. Ces documents révèlent que cette assemblée a fonctionné comme institution centrale du pays de Transylvanie (avec le rôle de "parlement"), résolvant toute une série de questions relatives aux rapports avec le pouvoir royal hongrois et aux modalités de rendre la justice en qualité de forum suprême de jugement dans le cadre du voivodat.

Dans la première hypothèse, l'assemblée a pris acte de certaines mesures royales, principalement de celle concernant l'annulation de toutes les mises en possession perpétuelle des domaines, probablement dans le contexte d'une réforme générale des propriétés foncières, sur le fond d'un nouveau système de taxes des contribuables.

Dans la deuxième hypothèse, l'assemblée a jugé des causes relatives à la propriété des terres et s'est opposée de manière véhémence au transfert d'un de ces procès à la cour royale, en raison du fait que ces causes avaient toujours été de la compétence du forum transylvain. Cette attitude, ainsi que l'existence même et le fonctionnement de l'assemblée générale de Turda, sont une preuve de l'individualité de la Transylvanie, qui perpétuait la tradition de pays distinct par rapport à la Hongrie au Moyen Âge.

Enfin, l'assemblée générale de 1355, tout comme celle de 1291 ou comme

¹⁷ DRH, C, vol. X, p. 317-318, 320.

d'autres assemblées de l'époque, a été essentiellement formée des représentants des nobles, des Saxons, des Sicules et des Roumains, qui remplissaient à ce moment le rôle d'états. Ces groupes seront par la suite appelés nations (nationes), à l'exception des Roumains qui seront au fur et à mesure exclus globalement, après 1366, des entités privilégiées. Les causes de cette exclusion résident dans la situation des Roumains comme peuple conquis et assujetti, mécontent et souvent révolté (comme les choses se sont passées en 1290, 1330, 1359 ou 1366 - moment de fondation, à l'aide des Roumains transylvains, des Etats roumains centralisés et libres du sud et de l'est des Carpates), ainsi que dans le fait que ces Roumains étaient orthodoxes ou, comme ils étaient appelés dans les milieux catholiques, "schismatiques". Le royaume apostolique de la Hongrie a opprimé ces Roumains vivant des deux côtés des Carpates, tant du point de vue politique-militaire que religieux, déterminant finalement pour ceux de Transylvanie le statut de subordonnés. Cependant en 1355, avant l'affirmation de l'indépendance de l'Etat roumain situé à l'est des Carpates et avant le déclenchement de certaines mesures royales concernant la Transylvanie, les Roumains participaient encore, comme groupe politique, à côté des nobles, des Saxons et des Sicules, aux assemblées générales du pays de Transylvanie.

Iluminatul artificial în Evul Mediu. Transilvania - secolele XI-XVI

Cosmin C. Rusu

Conturate ca un segment foarte important al istoriei Evului Mediu, demersurile referitoare la viața cotidiană și la cultura materială medievală - atât elitară (laică sau ecleziastică), cât și populară (rurală), sunt, din perspectiva istoriografiei românești, în general lapidare și lipsite de o reală consistență. Studiile de specialitate, insuficiente atât numeric, cât și din perspectiva tematicilor abordate, sunt prea puțin analitice, în majoritate argumentate nesatisfăcător sau încorsetate în clișee demult abandonate de istoriografia europeană. În cvasi-totalitatea lor acestea oferă doar restituiri parțiale, limitate sub aspect temporal și spațial. Pornind de la aceste premise, demersul nostru, fără a avea pretenția de a oferi perspective de studiu ori încheieri cu caracter exhaustiv, își propune să sintetizeze, într-o abordare preliminară, cuprinzătoarea problematică relevată de cercetarea analitic-interpretativă a iluminatului artificial transilvănean, pe parcursul secolelor XI-XVI. În acest sens, din perspectiva unei permanente raportări la spațiile circumscrise celor două țări românești extracarpătice precum și la cel integrator - al Regatului Ungariei, studiul de față valorifică în interdependența lor, elemente de cultură materială și de istoria artei corelate cu sugestii propuse de istoria mentalului sau a vieții cotidiene, respectiv de simbolistica mijloacelor și dispozitivelor de iluminat și de teologia luminii. Pe coordonatele raportării arealului transilvan la realitățile din Țara Românească sau Moldova, avem în vedere o analiză a culturii materiale, respectiv a celei legate de mijloacele și dispozitivele de iluminat, cultură materială după cum se cunoaște asemănătoare dar nu identică pentru cele trei spații avute în vedere. Intenția paginilor de față presupune înțelegerea realităților ardelen, într-o bună măsură și prin corelarea lor cu cele ale zonelor învecinate, în general mai bine cunoscute. Sunt valorificate din această perspectivă în principal contactele foarte strânse între lumea intracarpatică și cele două țări românești din sudul, respectiv estul Carpaților. Din păcate însă, cel puțin deocamdată legăturile Transilvaniei cu Moldova sau Țara Românească sunt demonstrate în foarte mică măsură dacă ne raportăm strict la cultura materială cunoscută. Astfel, o analiză în acest sens, chiar dacă restrânsă la problematica pieselor de iluminat, este, credem noi interesantă și în special utilă.

Încercând relevarea unui capitol însemnat al vieții cotidiene medievale din Transilvania, studiul nostru sugerează o posibilă abordare istoriografică și metodologică asupra tematicii amintite, conturând ipoteze de studiu și delimitând o serie de încheieri preliminare.

Demersul nostru pornește însă dintru început cu o serie de handicapuri greu surmontabile. Astfel, izvoarele documentare și iconografice sunt în mică măsură cunoscute sau insuficient valorificate, cercetările de arheologie medievală se află din păcate încă în faza pionieratului, iar colecțiile muzeale sunt deficitar exploatate.

Toate acestea coroborate cu deja menționata lipsă a unor serioase studii de specialitate referitoare la viața cotidiană medievală transilvană, îngreunează abordările în această problematică, încetinind ritmul cercetării și impunând în mare măsură reconstituiri și restituiți secvențiale sau incomplete. De asemenea, dacă pentru spațiul Moldovei și al Țării Românești apar, sporadic însă, o serie de demersuri în ceea ce privește problematica iluminatului medieval¹, spațiul transilvan este lipsit în totalitate de astfel de inițiative.

Spre deosebire de istoriografia românească, problematica culturii materiale medievale, într-o abordare complexă și firească în acelaș timp - subsumată deci vieții cotidiene, și în particular tema iluminatului artificial, respectiv natural, sunt intens și atent cercetate de către literatura de specialitate europeană și chiar nord-americană. Pe aceste coordonate există numeroase studii și lucrări care abordează problematica iluminatului medieval (în cazul nostru cel artificial), atât în ansamblul său, cât și pe secvențe interpretative cum ar fi: rolul și impactul acestuia asupra vieții cotidiene, tipologii și clasificări de piese/dispozitive de iluminat - pentru mediile laice, dar îndeosebi pentru cele eclesiastice, studii cu caracter monografic pe categorii de piese, abordări din perspectiva simbolisticii dispozitivelor de iluminat, respectiv a conotațiilor lor ca opere de artă etc².

Studiul problematicii iluminatului medieval transilvan impune într-o primă abordare delimitarea izvoarelor și surselor de documentare utilizate. Cercetarea acestora dintr-o perspectivă exhaustivă se constituie însă într-un demers nu foarte facil. Această stare de fapt este dată nu atât de multitudinea sau varietatea surselor documentare (testamente, foi de zestre, inventare-urbării ale bunurilor nobiliare, episcopale sau domeniiale, corespondență în vederea unor comenzi, registre vamale sau de socoteli ale orașelor), cât de către faptul că aceste extraordinare izvoare ale lumii medievale nu sunt cunoscute mediului științific, nefiind în marea lor majoritate publicate. La fel, numărul redus al izvoarelor iconografice circumscrise spațiului transilvan, cât și carența deja menționată a unor săpături arheologice sistematice și satisfăcătoare ca pondere numerică, îngreunează demersul științific. Publicarea parțială a unor registre vamale sau de contabilitate ale unor orașe, a unor colecții muzeale, precum și editarea întârziată a unor volume de documente, suplinesc în mică măsură lipsa instrumentului de lucru fundamental pentru cercetător - izvorul

¹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat în așezarea medievală de la Baia*, în Suceava. *Anuarul Muzeului Județean*, V, 1978; P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Tipuri de opaițe de la Păcuilui Soare*, în *Pontica*, 7, 1974.

² Pot fi amintite astfel o serie de lucrări de strictă specialitate sau volume cu caracter general, care abordează problematica culturii materiale sau a vieții cotidiene medievale (incluzând și studii referitoare la mijloace și dispozitive de iluminat); D. R. Dendy, *The Use of Lights in Christian Worship* (1959); F. W. Robins, *The Story of the Lamp* (1970); J. Braun, *Das Christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung* (1932); K. Jahrmuth, *Lichter Leuchter in Abendland* (1967); N. J. G. Pounds, *Hearth & Home. A history of material culture*, Indiana Univ. Press (1989); G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, Oxford Univ. Press (1961); O. M. Dolton, *Byzantine Art and Archaeology*, Dover Publications, New York (1961); M. Righetti, *Storia della liturgia*, Torino (1954); G. Galavaris, *Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church* *Ş Candles, Lamps and Ostrich Eggs*, în *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (1978) etc.

istoric, fie el scris sau de natură arheologică. Această realitate impune recurgerea la analogii - nu întotdeauna fericite, la sugestii venite dinspre etnografie - adesea forțate, deci la interpretări și încheieri incomplete și insuficient argumentate.

Problematizarea temei iluminatului medieval din Transilvania implică dintr-o perspectivă globală aspecte extrem de variate în ceea ce privește cercetarea - elemente legate de cultura materială (medieval timpurie și clasică), de viață cotidiană și de implicațiile ei sociale, aspecte de natură artistică, economică-meșteșugărească (producția și circulația pieselor, mobilitatea meșterilor, a modelelor sau chiar a “modei” etc.) și comercială (comenzi de piese, prețuri, cantități și calități de produse vehiculate). În același sens pot fi surprinse aspecte legate de mentalul și spiritualitatea omului medieval, abordate prin prisma simbolisticii și a decorului pieselor de iluminat precum și prin cea a teologiei luminii. Perspectiva din urmă este cu atât mai incitantă pentru spațiul transilvan, cu cât ea trebuie raportată la un interesant comparatism - lumea răsăriteană, ortodoxă, contrapusă celei apusene, catolice.

Variatatea tematicii problemelor dezvoltate de iluminatul artificial impune o delimitare precisă a obiectivelor urmărite de studiul de față. Acestea se structurează pe repertorierea principalelor mijloace și dispozitive (corpuri) de iluminat și pe încercarea unor abordări extinse la viața cotidiană și la analiza implicațiilor sociale ale iluminatului artificial precum și la raportarea, în măsură în care sursele o permit, la simbolistica și imaginarul medieval (laic și ecleziastic).

Problema surselor de lumină, deci a iluminatului, trebuie considerată ca fiind una de o importanță aparte în contextul istoric al evoluției civilizațiilor și aceasta din perspectiva simplei și poate banalei realități, că jumătate din existența umană se desfășoară, teoretic, în întuneric natural. Majoritatea existenței spațiale și temporale a Europei preindustriale poate fi astfel considerată ca fiind una “întunecată”, având în vedere înțelesul propriu al termenului. În orașe și sate lumina provenea în general doar de la ferestrele caselor - iluminatul natural diurn, iar noaptea de la flacăra vetrei³.

Firesc, mărturiile documentare și materiale ale lumii medievale atestă atât utilizarea surselor de lumină naturale - aștrii, “intermediate” și abordate în cercetare prin prisma accesoriilor arhitectonice “aferente”: uși, ferestre, orificii practicate în acoperiș sau sub cornișă, cât și cunoașterea și folosirea celor artificiale - flacăra comună a vetrei, torțele, lumânările, lămpile cu ulei etc.

Deși tematica iluminatului natural nu constituie obiectul studiului nostru, considerăm utilă menționarea problematicii extrem de variate și de interesante pe care aceasta o presupune: studiul modalității de acoperire a ferestrei anterior apariției sticlei de geam (respectiv în ce context putem accepta ipoteza folosirii în acest scop a bășicii de porc sau a stomacului de oaie, a hârtiei unse cu ulei sau a cornului)⁴ cercetarea procedeele de confecționare a sticlei de geam, analiza formelor, respectiv a poziționării ferestrelor într-o construcție sau, într-un plan mai complex, a rolului vitraliului în intermedierea luminii (în contextul simbolisticii

³ N. J. G. Pounds, *Hearth & Home. A history of material culture*, Indiana Univ. Press, 1989, p.189.

spațiului de cult). De asemenea, în ce măsură poate fi acceptată în cadrul arhitecturii medievale, o poziționare cu bună știință (în cazul edificiilor - biserici, castele, case orășenești, reședințe fortificate, simple locuințe), a spațiilor care să permită pătrunderea luminii în unghiurile dorite sau, în funcție de context, necesare? În același sens, poate fi vorba de o corelare a acestei poziționări cu necesitățile (arhitectonice) practice - amplasarea ferestrelor în funcție de apusul/răsăritul Soarelui, de rațiuni de apărare, de aerisire sau chiar de confort?

Iluminatul, ca tehnică de producere și răspândire a luminii (artificiale) a avut pe parcursul întregii epoci medievale și nu numai, un rol foarte important în viața cotidiană - iluminatul interioarelor (pe timp de noapte) sau al spațiilor întunecate ale diverselor edificii, iluminatul exterior nocturn, iluminatul legat de activitățile miniere subterane, lumina raportată la spiritualitate.

Din această perspectivă, problematica relevată de iluminatul artificial - exclusiv legat de lumina generată de foc, presupune existența unei largi varietăți de surse de lumină (mijloace de iluminat) - torțe, lumânări, opaițe și lămpi cu ulei precum și cea a unor corpuri (dispozitive) de iluminat - sfeșnice, candelabre, felinare medievale. Acestea din urmă apar și se dezvoltă din necesități efective, practice - protecția contra incendiilor, igienă, manevrabilitate/mobilitate superioară a sursei de lumină sau de confort, modă sau lux, fiind realizate prin confecționarea de suporturi, cadre, ancadrame ori spații/locuri speciale pentru plasarea surselor de lumină.

Cercetarea acestor surse și dispozitive de iluminat trebuie structurată cât mai complex, evitând o perspectivă de abordare pozitivistă a problematicii (conturată exclusiv din punct de vedere arheologic), respectiv o simplă repertoriere, tipologizare și cronologizare a pieselor. Astfel, este necesară relevarea unor aspecte foarte variate legate de problematica iluminatului artificial medieval: abordări cu privire la materialele combustibile utilizate, la instrumentele auxiliare utilizate la manevrarea - întreținerea surselor și dispozitivelor de iluminat, locul și modul de confecționare a acestor surse și dispozitive precum și modalitățile efective de funcționare a lor, stabilirea de clasificări și tipologii structurate pe conexiuni și analogii atent delimitate, aprecieri legate de circuitul comercial al materialelor combustibile sau al pieselor propriu-zise, de mobilitatea meșterilor, de comenzi, "mode" sau stiluri de confecționare, toate acestea aplicate la spații și medii sociale și de civilizație diferite - cler, nobilime și orășenime înstărită, populație rurală.

O primă categorie a mijloacelor artificiale de iluminat medievale o constituie *lumânările*. Realizate din ceară de albine (*candelaе cerae*) ori din seu (*saevum*) sau orice altă grăsime animală, acestea reprezentau sursa cea mai performantă sub aspect utilitar-tehnic, respectiv al intensității luminii produse. De asemenea, lumânările de ceară constituiau și sursa de lumină cea mai puțin toxică, ele emanând considerabil mai puțin fum (și miros !), dacă ne raportăm inclusiv la lumânările confecționate din seu. Acestea din urmă, păstrând uneori impurități sau mici resturi de organe animale, emanau în genere un miros neplăcut și un fum consistent, înecăcios.

Deși mărturiile directe lipsesc, confecționarea și utilizarea lumânărilor în

spațiul transilvan a fost în mod cert una timpurie. Acceptând realitatea evidentă a folosirii lumânărilor în cantități considerabile la numeroasele slujbe și servicii religioase, se poate aprecia că cel puțin începând cu secolul al XI-lea (momentul întemeierii primelor episcopii catolice la Cenad, Oradea și Alba-Iulia), utilizarea lumânărilor devine un fapt cotidian, în măsura în care ne raportăm la medii sociale clar delimitate. La fel, utilizarea lumânărilor de seu în mediile populare a reprezentat în mod firesc o realitate a lumii medievale timpurii, una din ocupațiile de bază ale populației autohtone transilvănene constituind-o creșterea animalelor și în special cea a ovinelor.

Prelucrarea și în funcție de context, comercializarea cerii de albine ca materie primă pentru confecționarea lumânărilor presupune pentru spațiul Transilvaniei medievale o abordare bivalentă. În acest sens, dintr-o primă perspectivă, sunt atestați documentar meșteri specializați - cerari încă din secolul al XIV-lea. Astfel, la 1373 cerarii din Sibiu și Brașov obțin din partea regelui Ludovic I al Ungariei privilegiul de a face ceară topită și de a o vinde în întreg regatul⁴.

Meșteri specializați în prelucrarea cerii, respectiv în confecționarea lumânărilor, au existat cu certitudine și în jurul mănăstirilor, cu mențiunea că așezămintele monastice și bisericile parohiale din centrele urbane beneficiau și de cantități de ceară (și vin) dăruite de asociațiile breslașe în virtutea obligațiilor asumate de acestea din urmă de a întreține un altar propriu⁵. În același context sunt atestate și donații particulare de ceară către biserici sau mănăstiri. La 1454, Margareta, văduva lui Ioan zis Sleser din Cluj dăruia printre altele bisericii Sf. Mihail din Cluj o marcă și jumătate de ceară și o marcă în. n. de ceară pentru altarele din biserică. La fel, ea oferea și mănăstirii călugărilor eremiți de lângă cetatea Tăuți ceară în valoare de doi florini de aur pentru lumânările de la Înviere⁶. De asemenea, la Brașov este amintită la 1528 o casă a cerii (*das Waxhaws*) aflată în piața de pește⁷, stabiliment care funcționa se pare încă din secolul anterior⁸.

În ceea ce privește comercializarea cerii și a seului în spațiul Transilvaniei medievale, mărturiile sunt abundente și foarte variate. Cvasi-totalitatea acestor operațiuni comerciale sunt axate pe importuri semnificative, în special de ceară, dar și de seu, dinspre Țara Românească și Moldova spre orașele transilvane, îndeosebi spre Brașov, Sibiu sau Bistrița, cu precădere pe parcursul secolelor XV și XVI⁹.

⁴ Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Zweiter Band, 1342 bis 1390, Hermannstadt, 1897, p. 416-417; Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, București, 1954, p. 76.

⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 80; I. Bidian, *Contribuții la studiul organizării meșteșugurilor brașovene în secolul al XV-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IX, 1978, p. 51.

⁶ A Kolozsmonostori Konvent Jegyzokonyvei. I, Budapest, 1990, *passim*.

⁷ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV- XVI)*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 46.

⁸ I. Bidian, *Organizarea și rolul meșteșugurilor în viața economică și socială a orașului Brașov în secolul al XV-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, VIII, 1975, p. 157.

⁹ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*. Vol. I (1413-1508), București, 1905, *passim*; R. Manolescu, *lucr. cit.*, *passim*; Idem, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului XVI*, în

Această relație de schimb a fost amplificată și extinsă de către negustorii ardeleni care exportau la rândul lor ceară și seu topit spre orașe ale Europei centrale: Kosice¹⁰, Viena¹¹, sau Cracovia¹². Spre exemplu, în acest din urmă centru urban ceara adusă de negustorii clujeni era un produs foarte prețuit de către lumânările locali (*candelarii, luminatores*), care o prelucrau în cele zece ateliere ale orașului, exportând lumânări relizate din ceară ardeleană la Viena, Nürnberg sau în Silezia¹³.

Prelucrarea și în parte, comercializarea cerii - probabil la o scară redusă, se realiza însă și la nivelul gospodăriilor populare, fie individual, fie de către "meșteșugari stupari" care aprovizionau un sat sau după caz, un grup de sate. Astfel, în general toamna, se sacrificau unul sau în funcție de necesități, mai mulți stupi pentru a asigura ceara (folosită și la iluminat) și mierea (utilizată ca îndulcitor), produse atât de valoroase îndeosebi în perioada iernii¹⁴.

Din aceeași perspectivă trebuie analizată producerea și comercializarea lumânărilor de ceară sau de seu. În acest sens, în special în mediile urbane precum și în anturajul mănăstirilor și al bisericilor parohiale importante este atestată indirect activitatea unor meșteri specialiști lumânări sau chiar exercitând o dublă funcție, respectiv aceea de cerari-lumânări. Necesarul sporit de lumânări pe care îl reclamau slujbele și serviciile religioase organizate în cadrul bisericii precum și darurile în ceară ale breslelor către altarele proprii, impun existența unor auxiliari (eventual chiar călugări) specializați în confecționarea lumânărilor, cât și a unor potențiale comenzi de lumânări solicitate meșteșugarilor specializați din orașele ardeleni sau meșterilor-artiști în confecționarea și ornamentarea lumânărilor din Regatul Ungariei (deci foarte probabil și din Transilvania) sau de aiurea. Sursele documentare sunt însă din păcate extrem de lapidare în ceea ce privește atestarea meșterilor lumânări. Doar la Brașov este pomenit un astfel de meșter în secolul al XV-lea¹⁵. O motivație a lipsei acestor mențiuni o constituie probabil incapacitatea, respectiv imposibilitatea acestor meșteri cerari-lumânări de a se constitui într-o breaslă sau cel puțin într-o branșă distinctă.

Pe de altă parte producerea lumânărilor, individual, în majoritatea

Studii și materiale de istorie medie, II, 1957, passim; Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țerii Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921, passim; Șt. Pascu, *op. cit.*, passim etc.

¹⁰ Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de azi (1599-1637)*, în *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, p. 242; M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Slovacia în secolul XVI. Relațiile cu Levoca*, în *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai". Series Historia*, fasc. 1, 1969, p. 20-21.

¹¹ Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599-1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, în *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, p.182.

¹² M. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al secolului XVI (II)*, în *Acta Musei Napocensis*, XII, 1975, p. 212-213.

¹³ Ibidem, p. 214.

¹⁴ Sugestia este preluată din realitățile etnografice. A se vedea V. Butură, *Străvechi mărturii de civilizație românească. Transilvania - studiu etnografic*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 253.

¹⁵ I. Bidian, *Organizarea și rolul meșteșugarilor...*, p. 157.

locuințelor rurale se constituia foarte probabil într-o activitate normală, cotidiană. Din acest punct de vedere, tehnologia confecționării lumânărilor, în principal a celor din seu (ceara constituind o materie primă mai greu de procurat și considerabil mai scumpă), nu reprezenta un demers prea dificil. În acest caz sugestiile venite dinspre etnografie pot fi apreciate ca utile. Astfel, seul sau ceara erau topite într-un cazan special (seul fiind în măsura posibilităților curățat de impurități). Ulterior, ceara, respectiv seul, erau fixate pe fitil (feștilă) de căldura propriei lor arderi, prin turnare, în recipiente sau tuburi de forme ori dimensiuni diferite (în genere unse cu grăsime pentru ca lumânarea să poată fi scoasă mai ușor) sau prin scufundare succesivă, fiecare cufundare adăugând grosime lumânării¹⁶. Un alt procedeu al realizării lumânărilor de ceară era acela al frământării cu mâna a cerii solide - până la înmuiere, iar apoi al răsucirii acesteia în jurul unor feștile de in, cânepă sau bumbac, obținându-se astfel lumânări de grosimi și lungimi diferite¹⁷.

Lumânările de seu au avut o utilizare relativ extinsă în mediile rurale, mai puțin prospere precum și în cadrul activităților miniere subterane, în special secolul al XVI-lea înregistrând numeroase mărturii în acest sens. Inventare sau liste de cheltuieli ale minelor din zona Băii Mari sau a comitatului Hunedoarei atestă cumpărarea unor cantități considerabile de lumânări de seu sau doar a seului, în acest din urmă caz cămărarii urmând să fabrice ei înșiși lumânările/feștilele de seu¹⁸.

Lumânările de ceară, utilizate îndeosebi în spațiile eclesiastice, de cult sau în mediile înstărite, orașenești sau nobiliare, au reprezentat adesea obiect de danie ori de răscumpărare¹⁹, de plată²⁰ sau chiar de export. Din această ultimă perspectivă se pot menționa comenzile adresate de Mihai Viteazul, în două rânduri - în anul 1599 și apoi în anul 1600, bistrițenilor. El va solicita mai întâi 4000 de lumânări pentru curtea sa²¹, iar apoi, doar la interval de un an încă 2000 de bucăți²².

Deși avem certitudinea producerii și folosirii generalizate a lumânărilor (fie

¹⁶ N. J. G. Pounds, *op. cit.*, p. 190; V. Butură, *op. cit.*, p. 258; T. Roșu, *Mijloace de iluminat în obștea țărănească*, în *Biharea*, V, 1978, p. 166.

¹⁷ V. Butură, *op. cit.*, p. 258; T. Roșu, *op. cit.*, p. 166.

¹⁸ Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare în Transilvania în Evul Mediu (secolele XIV-XVI)*, în *Studii și comunicări de istorie medie*, I, an II, 1951, p. 140-142; D. Prodan, S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, 7, 1964, *passim*; I. Pataki, *Exploatarea fierului în comitatul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, în *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai". Series Historia*, fasc. 1, 1971, p. 25.

¹⁹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI. I*, Ed. Academiei, București, 1967, p. 243. Pe domeniul Bocicoiu, la 1575, preoții români trebuiau să dea dregătorului câte un mănunchi de lumânări și un coș; Idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI. II*, Ed. Academiei, București, 1968, p. 316. Pentru omucideri se achitau printre altele și două table de ceară pentru făcut lumânări sau slujbe.

²⁰ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania... II*, p. 386-387. Pe domeniul Satu Mare, la 1569-1570, s-a făcut o cumpărătură pentru crâșmarii care au crâșmărit vinurile împăratului șapte luni în târgurile Satu-Mare și Mintiu.

²¹ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor. XII, București, 1903*, p. 557-558; Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 145.

²² E. Hurmuzaki, *Documente... XII*, p. 999; Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 145-146.

ele de ceară sau de seu), spațiul Transilvaniei medievale nu oferă deloc indicii cu privire la formele, mărimile, ori eventualele decoruri sau elementele picturale redată pe suprafața acestora. De asemenea, simbolistica extrem de complexă a acestora în contextul mediului de cult sau cel al serviciilor religioase este doar presupusă și aceasta în temeiul unor analogii nu întotdeauna corecte, fie cu lumea medievală - occidentală ori bizantină, fie cu elemente din epocile ulterioare, preluate și adaptate, dar în majoritatea cazurilor insuficient argumentate²³.

Rămânând și în cazul Transilvaniei cea mai înaltă expresie a tehnicii Evului Mediu în materie de surse de lumină, se poate aprecia că deținerea și folosirea lumânărilor (de ceară), constituie o marcă a prosperității sociale, a diferențelor de statut și posibilități din interiorul lumii medievale.

O altă categorie a surselor de iluminat o reprezintă *torțele*. Folosite îndeosebi de către cei ce ieșeau noaptea, acestea erau utile și pentru iluminatul interioarelor spațioase, ușor aerisibile - diverse reședințe nobiliare, donjoane, cetăți, castele. Acestea emanau în general un fum dens, constituind în același timp un pericol extrem pentru declanșarea incendiilor.

Majoritatea acestor ustensile erau realizate dintr-o bucată de lemn sau fibră răsucită ori dintr-un mănunchi de paie, trestie sau nuiele (strâns legate în mai multe locuri pentru a nu arde prea repede), impregnate cu o materie combustibilă - ulei, rășină, păcură, ceară sau smoală. Utilizate în întreg Evul Mediu, acestea erau fie mobile, fie fixate de pereți cu ajutorul unor aplice-suporturi de metal. Însăși manevrarea lor nu era o acțiune facilă - pentru stingerea lor erau realizate orificii speciale (în curți și pe coridoare) sau erau amplasate, în imediata lor apropiere, vase sau lăzi cu nisip. Pentru spațiile largi, deschise, se utilizau și "coșulețe" de metal umplute cu așchii de lemn rășinoase și cu bucăți de smoală care ardeau cu flacără puternică și constantă²⁴.

Spațiul Transilvaniei medievale este firesc circumscris și el acestor realități general europene. Informațiile etnografice sunt și în acest caz cele care aduc o serie de precizări suplimentare pentru arealul ardelean. Astfel, mărturii posterioare epocii medievale, însă evident dezvoltate dintr-o tradiție mult mai veche, atestă folosirea pentru iluminatul exterior nocturn, alături de clasică torță și a cocenilor de porumb, fixați în bețe și bine îmbibați cu grăsime, care se pare mențineau un timp suficient de lung o flacără satisfăcătoare²⁵. De asemenea, rășina de brad era utilizată pentru a întreține flacăra torței²⁶.

Cunoscute în lumea medievală românească sub numele de *făclii* sau *fachii* și utilizate după mărturia documentelor pe scară largă - inclusiv în practicarea pescuitului nocturn, torțele au reprezentat o realitate firească și pentru spațiul transilvan. Nefiind greu de confecționat sau procurat, rolul lor trebuie să fi fost unul

²³ Simbolistica, cu rol cultic a luminii va fi abordată sintetic în paginile dedicate funcției spirituale a iluminatului artificial medieval.

²⁴ N. J. G. Pounds, *op. cit.*, p. 190; T. Roșu, *op. cit.*, passim; *Enciclopedia Italiana*. XX, Roma, 1933-1942, p. 439.

²⁵ T. Roșu, *op. cit.*, p. 163.

²⁶ *Ibidem*, p. 164.

foarte important în cadrul vieții nocturne medievale. Această premisă este susținută de atestările documentare din Moldova sau Țara Românească. Astfel, Laonic Chalcocondil în mențiunea sa referitoare la atacul nocturn al lui Vlad Țepeș asupra taberei lui Mahomed al II-lea (1462), precizează că acesta “se dădea la lumina făcliilor”. De asemenea, când Ștefan cel Mare atacă orașul Baia, la 1467, documentul afirmă că acesta a incendiat orașul cu ajutorul “făcliilor”²⁷.

Alături de “lămpile” cu combustibil solid (lumânări sau torțe), în lumea medievală transilvană apar și dispozitive de iluminat cu combustibil solid - opaițe, lămpi cu ulei, candel. Surse de lumină foarte des uzitate, aceste dispozitive de iluminat au o descendență evidentă și clar conturată pe categorii de piese din lumea greco-romană sau chiar una mai timpurie. “Filtrate” de mediile medieval timpurii occidentale, sau de puternicele influențe bizantine, aceste dispozitive se recompun în lumea medievală clasică. Din nefericire tocmai această perioadă intermediară, ulterioară epocii greco-romane, este în marea ei majoritate necunoscută specialiștilor români, perioada medievală oferind cercetătorului piese și dispozitive de iluminat deja modificate, dacă nu în substanță, ca utilități practice, cel puțin ca forme sau decoruri. Acest handicap semnificativ, corelat cu numărul foarte restrâns al pieselor medievale păstrate sau accesibile cercetării științifice, impune ca finalitate, reconstituiri parțiale și doar interpretări cu caracter preliminar.

Constituind se pare sursa de iluminat cea mai des întâlnită în mediile medievale umile, *opaițele*, își au originea în mult mai cunoscutele lucerne antice, specifice lumii grecești și romane, respectiv în opaițele bizantine ale perioadei creștinismului timpuriu. Difuzarea acestor piese, mai întâi în întreg Imperiul Roman și apoi, odată cu sfârșitul secolului al IV-lea, în întreaga lume creștină, va duce la o răspândire generalizată a lor în Evul Mediu european²⁸.

Literatura de specialitate înregistrează două tipuri principale de opaițe (lucerne) specifice atât lumii clasice, cât și epocii medievale - piese închise (pentru protecția uleiului/seului de impurități, pentru reducerea riscului de izbucnire a unor incendii și de asemenea pentru o manevrabilitate mai facilă) și opaițe deschise, mai simple și cu o răspândire mai largă în lumea medievală.

Stadiul actual al cercetărilor atestă pentru spațiul Transilvaniei doar opaițe deschise, realizate în totalitatea lor din ceramică. Acestea se compun în genere din recipiente de mici dimensiuni, joase, de formă preponderent circulară și prevăzute în majoritatea cazurilor cu un cioc mai mult sau mai puțin evazat. Numărul redus de piese pe care le cunoaștem se datorează atât stadiului deficitar al cercetărilor (de natură arheologică sau în colecțiile muzeale), cât și ușurinței cu care aceste mici și fragile dispozitive se distrug. De asemenea, foarte probabila utilizare a numeroase piese mărunte - ceșcuțe, mici creuzete, sau simple cioburi ceramice, cu rol de veritabile opaițe, explică în parte ponderea redusă cantitativ a acestor piese, de

²⁷ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat...*, p. 207.

²⁸ Pentru o viziune de ansamblu asupra acestei problematice în ceea ce privește spațiile românești a se vedea studiul lui Al. Diaconescu, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, în *Ephemeris Napocensis*, V/1995.

altfel extrem de utile, ușor de realizat, ieftine și răspândite în medii sociale foarte variate.

Aceste dispozitive funcționează prin introducerea seului topit sau, în funcție de posibilități, a uleiului (în general vegetal), în recipient, unde apoi se scufundă o feștilă (fitil) din in, cânepă sau mai rar bumbac. Această feștilă este poziționată pe cioc sau este fixată cu ajutorul unei mici bucăți de lemn sau metal, plutind astfel la suprafața materialului combustibil (opaițe cu fitil plutitor).

După modul de manevrare a lor, opaițele sunt de două tipuri: piese care pot fi așezate pe masă sau purtate și piese care pot fi suspendate (cu ajutorul unui cadru metalic sau de lemn ori prinse cu ajutorul unei sfori). Aceste adaptări particulare ale opaițelor se vor concretiza în timp în apariția lămpilor cu ulei, respectiv a candelelor și a candelabrelor.

Confecționarea opaițelor nu reprezenta o activitate dificilă, meșterii olari sătești fiind cei care realizau aceste piese, fie la comandă, fie pentru piață, dar probabil în cantități destul de limitate. Explicația, deja amintită, pare a fi una foarte simplă: țăranul Evului Mediu transilvan - principalul utilizator al acestui tip de dispozitiv de iluminat, prefera se pare utilizarea pe post de opaiț a unui ciob de ceramică destul de adânc încât să rețină seul (sau uleiul), decât să achiziționeze, contra cost evident, un opaiț "adevărat", care avea însă exact aceeași utilitate. Din nefericire confirmarea practică a unei astfel de ipoteze de lucru este aproape imposibilă, raționamentul logic-deductiv constituind singurul argument pentru o atare interpretare.

Opaițele constituie deci obiecte de iluminat accesibile tuturor mediilor sociale, sunt ușor manevrabile și extrem de practice în activitatea cotidiană. Ele au însă o eficiență redusă sub aspectul intensității luminii emanate și reprezintă prin prisma modului lor de funcționare, un permanent pericol pentru declanșarea unor incendii - flacăra fiind neprotejată și foarte apropiată de materia combustibilă.

În spațiul transilvan, opaițele apar cu precădere - cel puțin la nivelul actual al cercetării, în așezări fortificate și cetăți. Această realitate își găsește o posibilă explicație în volumul mic al săpăturilor arheologice efectuate în așezările rurale intracarpătice, mediu preponderent pauper din perspectiva culturii materiale și deci favorabil utilizării acestor dispozitive simple și ușor de procurat.

Utilizarea opaițelor a reprezentat însă o realitate cotidiană și în mediile miniere. Deși sursele documentare atestă în mod direct utilizarea opaițelor în exploatarea subterană doar începând cu mijlocul secolului al XVI-lea²⁹, este foarte probabilă folosirea lor încă din secolele XII-XIII (alături de lumânările-feștilele din seu), din această perioadă fiind cunoscute primele exploatarea de sare transilvană³⁰. Raportându-ne la evoluția ulterioară a opaițelor/lămpilor (portative) cu ulei utilizate în exploatarea minieră³¹, respectiv a dispozitivelor din fontă sau tablă, cu certă

²⁹ D. Prodan, S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556...*, passim; N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Ed. Științifică, București, 1970, p. 135-137; Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare...*, p. 140 și urm.

³⁰ Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare...*, p. 125 și urm.

³¹ V. Wollmann, *Dezvoltarea tehnicii miniere în munții Cărbănești în a doua jumătate a secolului al*

descendență din clasicul opaiț acoperit (antic), putem aprecia că asemenea piese, probabil chiar din metal, au funcționat în parte și în perioada Evului Mediu (în mod cert din secolul al XVI-lea).

Atestarea unor opaițe în inventare-urbării nobiliare sau episcopale este rară și circumscrisă, în stadiul actual al cercetării, doar secolului al XVI-lea. De asemenea, în unele cazuri chiar mărturia documentului este echivocă. Astfel, în socotelile Episcopatului de Alba Iulia, în anul 1524, la un interval de doar două luni sunt cumpărate un număr de 24 de *lucernas* (?), pentru nevoile bisericești³². O altă informație care atestă folosirea opaițelor și în mediile înstărite este relevată de inventarierea, la 1553, a averii fostului comite al Cămarii din Baia Mare, Petru diacul. Sunt menționate cu acest prilej printre bunurile mobile ale acestuia, seu, candelabre și opaițe³³.

În sensul conturării unei imagini cât mai cuprinzătoare asupra formelor, dimesiunilor și decorurilor acestor piese, considerăm utilă o succintă repertoriere, respectiv tipologizare a exemplarelor atestate până în prezent. Trebuie menționat de la început însă, că un atare demers are în acest moment doar un caracter preliminar-orientativ; o inițiativă exhaustivă în acest sens reclamând o cercetare sistematică a colecțiilor muzeale din Transilvania, colecții din păcate în mare măsură neintegrate circuitului științific de specialitate.

Obiectivul unde sunt atestate cele mai numeroase piese descoperite este cetatea de la Lita (jud. Cluj). Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca păstrează în colecțiile sale un număr de nouă opaițe conservate fragmentar provenite din cercetările arheologice efectuate la cetatea anterior amintită³⁴. Cele mai timpurii fragmente de opaițe, datate în secolele XI-XII³⁵, respectiv XII-XIII³⁶, sunt realizate cu mâna dintr-o pastă maro-cărmizie care conține granule de nisip, având buza dreaptă, neprofilată. Restul de șapte piese, fragmentare, au fost datate în secolele XIV-XV, fiind realizate la roată, dintr-o pastă roșiatică sau gri, conținând de asemenea granule de nisip. Bine arse, opaițele au profilul simplu, ciocul fiind puternic conturat. În general acestea prezintă urme de ardere secundară, interioară și exterioară, fapt ce relevă o folosire intensă și/sau îndelungată³⁷. O singură piesă a fost restaurată. Aceasta are diametrul gurii de 9,5 cm, iar cel al bazei de 6,5 cm, înălțimea opaițului fiind de 2,4 cm

Două piese, datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, respectiv în

XVIII-lea, în *Banatica*, 1, 1971, p.209.

³² D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania...* II, p. 59.

³³ D. Prodan, S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556...*, p. 118-119.

³⁴ Săpăturile arheologice au fost efectuate de către cercetătorul clujean P. Gyulai, care a și înregistrat aceste piese (nr. inv. 24864 - 24872).

³⁵ Colecția de istorie medie a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, nr. inv. F. 24871.

³⁶ Colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj-Napoca, nr. inv. F. 24870.

³⁷ Colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj-Napoca, nr. inv. F. 24864, F. 24865, F. 24866, F. 24867, F. 24868, F. 24869, F. 24872. Mulțumim și pe această cale doamnei director adjunct Ana-Maria Szöke și domnului șef de secție P. Iambor pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție aceste piese.

prima jumătate a secolului al XIV-lea, au fost descoperite la Sibiu³⁸ și la Cighir (jud. Salaj)³⁹. Prima piesă⁴⁰, datată cu un denar de la Carol Robert, este realizată din ceramică brun-roșiatică. Opațul prezintă un cioc bine proporționat, având diametrul gurii de 11,5 cm, iar cel al bazei de 9 cm. Înălțimea piesei este de 3 cm. Recuperată fragmentar, piesa a fost restaurată în întregime, aflându-se în prezent în colecția Muzeului de Istorie din Sibiu. În ceea ce privește opațul de la Cighir, acesta are gura circulară, prevăzută cu un cioc, pereții ușor oblici, ansamblul piesei având aspectul unei tăvițe ($h = 2,5$ cm). Datarea acestei piese ne apare ca una cel puțin bizară. Autorii care au publicat-o, o clasifică tranșant, ca reprezentând "o formă de opaț datată în perioada 1270-1330" (!)⁴¹.

O altă piesă, datată în secolul al XIV-lea, a fost descoperită la Dăbâca⁴². Păstrat fragmentar, opațul este realizat dintr-o pastă roșie-cărâmbie nisipoasă, reliefând un început de cioc proeminent care prezintă urme de ardere secundară intensă, atât în interior cât și în exterior. Buza opațului este dreaptă, înălțimea sa variind între 3,5 și 4 cm.

Un opaț nedatat a fost recuperat la cetatea de la Rășinari (jud. Sibiu)⁴³. Piesa, având diametrul gurii de 13 cm, iar pe cel al buzei de 7,5 cm, are o înălțime de 4 cm. O bună analogie pentru această piesă o reprezintă opațul deja menționat, descoperit la Sibiu.

În complexul mănăstirii dominicanе de la Vințu de Jos, au apărut, aruncate într-unul dintre sistemele de încălzire ale anexelor (poziționat sub refectoriu), două fragmente de opațe, datate cu o monedă din ultima parte a domniei lui Ludovic I cel Mare (1342-1382). Piese pot fi deci încadrate cronologic între sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Una dintre ele, întregibilă, are o formă ușor alungită și un cioc ascuțit, diametrul gurii fiind de 10,5 cm, iar cel al bazei de 9 cm. Înălțimea piesei este de 3 cm, baza opațului fiind atent conturată⁴⁴.

Un alt fragment de opaț este semnalat ca fiind descoperit în cetatea de la Florești (jud. Cluj)⁴⁵. Baza piesei are diametrul de 12 cm, înălțimea sa fiind de 2,5 cm. Marginea opațului este modelată pentru a forma un cioc. Datarea piesei este aproximată la secolele XIV-XV. În aceeași fortificație de la Florești mai apare și o cană mică, cu gura lărgită ($\bar{R} = 12$ cm) și cu diametrul bazei de 6 cm. Buza și baza prezintă câte o bandă decorativă. Judecând după urmele de ardere secundară,

³⁸ Mulțumim domnului P. Munteanu Beșliu pentru bunăvoința de a ne pune la dispoziție piesa.

³⁹ C. Gaiu, Șt. Dănilă, *Așezarea feudală Cighir*, în *File de istorie*, VI, 1989, p. 71.

⁴⁰ Publicată în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996. A XXXI-a sesiune națională de rapoarte arheologice. București, 12-15 iunie 1997*, p. 56-57.

⁴¹ A se vedea C. Gaiu, Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 71.

⁴² Colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj-Napoca, nr. inv. 10477. Datorăm mulțumiri domnului P. Iambor pentru amabilitatea de a ne semnală piesa.

⁴³ Datorăm mulțumiri domnului A. Rusu și P. Munteanu Beșliu pentru semnalarea acestei piese.

⁴⁴ Mulțumim și pe această cale domnului A. Rusu pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție datele referitoare la aceste piese.

⁴⁵ A se vedea A. Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (Cercetări arheologice din anii 1990-1991)*, în *Ephemeris Napocensis*, III/1993, p. 291.

interioară, piesa a putut servi ca opaiț⁴⁶.

Pe teritoriul orașului Cluj-Napoca sunt semnalate de asemenea două opaițe. Prima piesă, descoperită în colțul de nord al Pieței Victoriei (la intersecția actualei Piețe Avram Iancu cu bulevardul 22 Decembrie), este doar amintită ca fiind un opaiț “feudal” (?), realizat din pastă de bună calitate, de culoare cenușie. Opaițul este datat în context, în secolele XV-XVI⁴⁷. A doua piesă, păstrată fragmentar, provine din strada Deleu (“groapa medievală”) și a fost datată în secolele XVI-XVII⁴⁸.

O categorie distinctă de piese o reprezintă o serie de capace (?), având forma unor tăvițe, cu pereții aproape verticali și uneori cu butonul central prevăzut cu o ușoară adâncitură⁴⁹. Acest tip de piese au generat în istoriografia sud și est-carpatică discuții contradictorii, o parte a specialiștilor considerându-le simple capace, alții însă apreciindu-le ca fiind opaițe-sfeșnice, probabil un ecou al epocii romane târzii⁵⁰. Pieseile descoperite în spațiul transilvan par însă mai degrabă capace de vase, o concluzie certă în acest sens fiind în stadiul actual al cercetării, încă prematură.

Într-o perspectivă de ansamblu asupra acestor piese, dintr-un prim punct de vedere, se poate constata lipsa aproape totală a elementelor decorative. Opaițele sunt simple și fără excepție, prevăzute cu un cioc (mai mult sau mai puțin pronunțat). În mediile în care ele sunt atestate - cu preponderență în cetăți și fortificații, utilizarea lor este intensă, multe piese prezentând puternice urme de ardere secundară. Folosirea opaițelor este asociată în majoritatea cazurilor cu utilizarea și a altor “dispozitive” de iluminat: în principal vatra deschisă, dar și torțe, lămpi cu ulei, sfeșnice simple și mai rar candelabre. Dacă ne raportăm la spațiul Moldovei, respectiv cel al Țării Românești, putem remarca faptul că piesele din Transilvania sunt mai unitare sub aspectul formelor, a dimensiunilor sau în ceea ce privește “ornamentele”, însă, au o varietate mai redusă din punct de vedere tipologic decât cele din lumea românească extracarpatică⁵¹.

Numărul restrâns de piese cunoscute în Transilvania nu permite decamdată realizarea de serii tipologice sau de cronologizări mai exacte pentru această categorie de dispozitive de iluminat. Stadiul actual al cercetărilor este doar unul preliminar, incipient, aprecierile și interpretările noastre reprezentând doar un prim pas pe aceste coordonate de studiu. În acest sens, investigațiilor ulterioare le revine responsabilitatea completării și definitivării unor ipoteze sau concluzii mai complete și suficient argumentate.

⁴⁶ Ibidem, p. 291. Autorul articolului consideră piesa, ipotetic, ca putând fi utilizată pe post de opaiț.

⁴⁷ I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, în *Acta Musei Napocensis*, II, 1965, p. 661-663. Din păcate nu am reușit identificarea piesei în depozitul M. N. I. T. din Cluj-Napoca.

⁴⁸ Colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj-Napoca, nr. inv. F. 27018. Nu am reușit din păcate analizarea piesei.

⁴⁹ Asemenea piese sunt atestate în Transilvania doar la Cighir și Vințu de Jos. Pieseile inedite de la Vințu de Jos prezintă acel buton central înălțat și prevăzut cu o ușoară adâncitură.

⁵⁰ A se vedea studiile deja amintite Ș. Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat...*; P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Tipuri de opaițe...*

⁵¹ A se vedea piesele deja menționate descoperite la Baia și la Păcuil lui Soare.

Permanenta perfecționare și readaptare a opaițelor, fie din rațiuni practice, utilitare, fie din considerente de lux sau modă, va duce la apariția lămpilor cu ulei, a candelor și a candelabrelor (realizate cu ajutorul lămpilor cu ulei)⁵².

Perpetuând modele din perioada greco-romană sau cea a creștinismului timpuriu, lămpile cu ulei, respectiv candelale vor cunoaște în epoca medievală timpurie și clasică, atât în spațiul latin, vestic, cât mai ales în lumea bizantină, o evoluție spectaculoasă, diversificându-se și recompunându-se în permanență în funcție de mediul social, de evoluția artistică și stilistică, sau de necesitățile spiritual-religioase ale cultului. Pe aceste coordonate au fost realizate cataloage de piese riguros ordonate, tipologic și cronologic⁵³.

Cu toate că în spațiul Transilvaniei medievale, recunoscut drept unul al contactelor între cele două arii de spiritualitate și civilizație - latină occidentală și bizantină, mărturiile efective ale cunoașterii și utilizării acestor dispozitive de iluminat sunt foarte rare, receptarea și folosirea acestora a fost una certă, cel puțin dacă ne raportăm la mediile religioase. Slujbele și serviciile divine impuneau, ca pretutindeni de altfel, folosirea lămpilor cu ulei/candelor și a candelabrelor.

În ceea ce privește utilizarea candelor, acestea erau folosite în biserici precum și în intimitatea pioasă a credincioșilor - în momentele lor de rugăciune sau de venerare a sfinților. De asemenea, mediile laice - în principal cele înstărite, au putut prelua, readaptându-le cu scop practic, aceste surse de lumină "moderne", eficiente, în general frumos decorate și, nu în ultimul rând, aducătoare de prestigiu și prestanță.

Candelale, reprezentând în primul rând obiecte de cult și doar în plan secundar surse efective de lumină, erau realizate în principal dintr-un recipient din sticlă, piatră, lemn, metal sau metal prețios. Piese din sticlă, piatră sau lemn, în unele cazuri introduse într-un suport metalic de tip coș, erau în genere suspendate în fața icoanelor cu ajutorul unei aplici sau a unui lăntșor. În interiorul micului bol era introdus untdelemn și o feștilă susținută de un mic suport metalic sau de lemn. Avându-și originea în tradiția paleocreștină a epocii romane, reprezentată de opaițele de cult, candela, semnifica prin intermediul simbolisticii sale, permanența rugăciunii⁵⁴.

Pentru spațiul Ungariei medievale, iconografia secolului al XIV-lea atestă existența pieselor de sticlă folosite pentru iluminat - candelale cu ulei atârinate cu ajutorul unor suporturi din alte materiale. Este deci foarte probabilă utilizarea unor astfel de lămpi și în Transilvania, în mediile mănăstirești și episcopale, în orașe sau la curți nobiliare⁵⁵. Și în acest caz spațiile extracarpătice sunt cele care oferă exemple efective de astfel de piese. Astfel, la Cozia și la Curtea de Argeș au fost descoperite candelale de sticlă datate în secolul al XIV-lea⁵⁶. Pentru mediul transilvan

⁵² Pentru problematica dezvoltată de candelabre, a se vedea infra p. 17-18.

⁵³ A se vedea lista bibliografică orientativă de la nota nr. 2.

⁵⁴ *Dicționar de artă. Forme, tehnici, stiluri artistice*, Ed. Meridiane, București, 1995, p. 88.

⁵⁵ A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Ephemeris Napocensis*, V/1995, p. 306.

⁵⁶ N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200-1400)*, Ed. Științifică, București, 1983, p. 135-137.

se poate menționa o candelă de sticlă descoperită la biserica din Săliște (jud. Sibiu), datată probabil în secolul al XVI-lea⁵⁷ și o piesă de sticlă, în formă de pahar, cu irizații plumburii și păstrând un fragment de inel metalic - probabil o candelă sau un fragment al unui candelabru de manufactură, descoperită la Răchitova (jud. Hunedoara). Piesa nu este datată, însă probabil încadrarea sa cronologică depășește limita secolului al XVI-lea⁵⁸.

Lămpile cu ulei, pentru purtat, agățate sau adaptate la un candelabru⁵⁹, nu au deocamdată nici o atestare directă în spațiu transilvan. Mărturiile colaterale, respectiv comercializarea a uleiului și a untdelemnului, existența unor meșteri autohtoni “conectați” la realitățile general europene în materie de civilizație și de cultură materială sau importurile semnificative de produse dintre cele mai variate din mediile central-vest europene, dar nu numai, indică, cu o mare probabilitate, utilizarea în anumite medii sociale a acestor dispozitive de iluminat. De asemenea, în cadrul activităților miniere, extractive, utilizarea lămpilor portative cu ulei, atestată în secolul al XVIII-lea⁶⁰, presupune cu o mare probabilitate, folosirea cel puțin în parte a acestor dispozitive în mod cert din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, moment semnificativ de reformare și perfecționare a tehnicilor de exploatare în subteran⁶¹.

Lipsa unor date precise referitoare la formele, decorurile și stilurile de execuție ale acestor piese, la mediile socio-umane care le utilizează sau chiar la modalitatea practică de funcționare și manevrare-întreținere a lor, ne împiedică să emitem judecăți de ansamblu, cu caracter preliminar-concluziv, referitoare la această problematică (exceptând doar sugestiile relevate de permanenta raportare și relaționare cu spațiile limitrofe sau cu segmente temporale mult ulterioare).

Unul dintre cele mai reprezentative dispozitive de iluminat ale lumii medievale este *sfeșnicul*. Identificabile într-o mare varietate de izvoare - documentare sau iconografice, arheologice sau în colecții muzeale, aceste corpuri-suporturi de iluminat ne apar în forme, dimensiuni și decoruri foarte diversificate. Larga paletă de piese cunoscute a permis și în cazul sfeșnicelor și candelabrelor medievale, riguroase tipologizări, încadrări tematice sau stilistice în diferite curente artistice și evident, editarea unor foarte serioase studii de specialitate precum și a unor cataloage de piese extrem de cuprinzătoare (atât pentru lumea vestului latin, cât și pentru spațiul bizantin, grecesc)⁶².

⁵⁷ P. Munteanu Beșliu, *Vechi monumente medievale românești din vatra satului Săliște (jud. Sibiu)*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*, 2/1989, an XX, p. 17; A. Rusu, *Sticlăria medievală..*, p. 306.

⁵⁸ A. Rusu, *Istoria și implicațiile unei ctitorii românești necunoscute: Răchitova Mușineștilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, XXIX, 1989, p. 88.

⁵⁹ L. Brehier, *Civilizația bizantină*, Ed. Științifică, București, 1994, p. 38.

⁶⁰ V. Wollmann, *op. cit.*, p. 209.

⁶¹ D. Prodan, S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor...*, p. 117 și urm.

⁶² Se pot astfel aminti o serie de lucrări: J. Braun, *Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*, München, 1932; Ch. C. Oman, *The Gloucester Candlestick*, 1958; H. Strauss, *The History and Form of the Seven-Branded Candlestick of the Hasmonian Kings*, în *Journal of*

Utilizarea acestor piese încă din perioada primelor secole creștine, respectiv a Evului Mediu timpuriu, de la început în scopuri cu preponderență religioase - slujbe și servicii de cult, a oferit cadrul unor evoluții spectaculare din perspectiva permanenței lor dezvoltări și readaptări. Evul Mediu clasic și în special perioada care debutează în jurul anului 1000, oferă astfel piese specifice ca forme sau decoruri, deja diferențiate între vestul Europei și Bizanț: sfeșnice cu unul sau mai multe brațe, candelabre foarte complexe, paliere de lumini etc. Mediile eclesiastice vor fi cele ce vor favoriza această adevărată "reformă" în confecționarea sfeșnicelor și a candelabrelor. Cu precădere, dar nu numai, lumea catolică occidentală va dezvolta o adevărată "industrie" a acestor dispozitive, în special bisericile și mănăstirile acumulând foarte numeroase astfel de sfeșnice/candelabre, fiecare cu forme și decoruri, respectiv simbolistică precis delimitată și cu o utilitate de asemenea foarte clar definită - la slujbele și procesiunile auxiliare marilor sărbători creștine (în special la celebrarea Paștelui) sau la servicii funerare, la anumite categorii de ritualuri de cult sau pentru venerarea unor sfinți ori a unor locuri sfinte⁶³.

Piese mai simple, realizate în special din lemn, ceramică sau metal (fier, cupru, bronz, rar din argint ori argint aurit), sunt utilizate pe scară largă și în mediile laice. Multitudinea sau complexitatea decorurilor, materia primă utilizată la realizarea lor, diversitatea sporită a modelelor și a formelor, reprezintă elemente care relevă diferențieri de posibilități și statut social în cadrul acestor comunități.

Confecționate în principal din ceramică, lemn, fier, aramă sau bronz, sfeșnicele erau utilizate pe scară largă și în Evul Mediu transilvan. Prezente, după cum vom putea constata, într-o multitudine de forme și mărimi, cu decoruri diversificate, aceste piese constituiau o alternativă și o opțiune de preferat, atât pentru gradul sporit de siguranță pe care îl ofereau contra incendiilor, cât și pentru calitățile lor utilitar-practice: manevrabilitate și întreținere facilă, rezistență sporită în timp. De asemenea, pentru mediile laice, elitare - nobile, orășenime înstărită sau eclesiastice, aceste piese, apreciate din perspectivă estetică, decorau într-o ambianță plăcută interioarele, reliefând gusturi sau "mode" diferențiate. În același context, formele și ornamentele, respectiv potențialul foarte variat în ceea ce privește simbolistica dezvoltată de aceste piese era extrem de util din perspectiva bisericii - mesajele și normele pe care acestea le sugerau credincioșilor⁶⁴.

Producția sfeșnicelor medievale, fie ele de ceramică sau de lemn, fie de metal, este atestată și în spațiul transilvan. Realizate de către meșteșugarii sătești -

the Warburg and Courtauld Institutes, 22, 1959; H. Torp, *Monumentum Resurrectionis: Studio sulla forma e sul significato del candelabro per il cero pascale in Santa Maria della Pietà di Cori*, în *Acta ad archaeologia et artium historiam pertinentia*, 1, 1962; *Glossarium artis* 2. *Kirchengeräte, Kreuze und reliquiare der christlichen Kirchen*, München, London, New York, Paris, 1992.

⁶³ *Glossarium artis* 2. *Kirchengeräte...*, passim; M. Righetti, *Manuale di storia della liturgia*, Torino, 1954, passim.

⁶⁴ Pentru problema funcției sociale și spirituale a iluminatului și a surselor de lumină medievale, a se vedea infra p. 19-21.

olari, strungari-lemnari⁶⁵ sau fierari, de către meșterii ambulanți ori stabiliți pe lângă curți feudale, reședințe episcopale și mănăstiri sau de către meșterii din centrele urbane⁶⁶, aceste piese erau destinate atât pieței interne, cât și celei externe - cu preponderență orientată spre Moldova și Țara Românească⁶⁷. Cunoașterea și determinarea mai precisă a aportului meșterilor ardeleni - sași, maghiari sau români, în ceea ce privește sfeșnicele și candelabrele executate de către aceștia, se întregeste astfel și prin cercetarea operelor lor, menționate sau chiar păstrate în cele două țări românești extracarpatice.

Alături de piesele autohtone, produse ale atelierelor locale, în Transilvania sunt înregistrate și importuri de sfeșnice provenite în principal din alte spații ale Regatului Ungariei sau din puncte de producție și desfacere central-europene. Deocamdată ele sunt atestate documentar doar începând cu ultima parte a secolului al XVI-lea⁶⁸, dar, foarte probabil astfel de importuri s-au și anterior, poate chiar din secolul al XIV-lea. Argumente pentru o asemenea ipoteză sunt sporirea numărului de lăcașe de cult (începând cu același secol al XIV-lea) și deci, a inventarelor necesare funcționării acestora precum și intensificarea, sub regii angevini, a raporturilor comerciale ale Transilvaniei, îndeosebi în interiorul regatului, impulsionate de constituirea primelor bresle ardeleni și de sporirea mobilități meșterilor și a negustorilor.

În prezentarea sfeșnicelor transilvane ne-am oprit la o repertoriere și o analiză a lor, subsumate în principal clasificării acestora în funcție de materia primă din care au fost ele realizate.

O primă categorie a acestor piese este reprezentată de sfeșnicele de ceramică. Stadiul actual al cercetărilor nu permite realizarea unor tipologii, respectiv genealogii pentru aceste sfeșnice, atestarea lor limitându-se doar la câteva puncte în spațiul transilvan. Astfel, în cadrul ceramicii dateate la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea descoperită la Sighișoara (casa "Vlad Dracul"), este pomenit un sfeșnic de ceramică⁶⁹. Tot la Sighișoara apar și o serie de mici vase (recipiente?), cu corp globular sau cilindric, prevăzute se pare cu un postament, goale în interior, cu gât îngust și scurt "pentru fixarea unei lumânări"⁷⁰. La Cristuru Secuiesc sunt de asemenea atestate trei sfeșnice fragmentare de

⁶⁵ În satul Vasari (lângă Salonta, azi dispărut), este pomenit și un strungar-lemnar pe nume Pavel. Informația apare la Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 31.

⁶⁶ În special meșterii din orașele săsești confecționau piese deosebite ca realizare artistică foarte căutate pe piața transilvană, dar și în spațiul Moldovei sau al Țării Românești, comercializate sub forma ofertei de piață ori a solicitărilor efectuate de către diverși comanditari.

⁶⁷ A se vedea atestările documentare ale numeroaselor comenzi de obiecte și unelte adresate meșteșugarilor din orașele Transilvaniei, în special pe parcursul secolelor XV și XVI.

⁶⁸ M. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea (I)*, în *Acta Musei Napocensis*, XI, 1974, p. 167. De la Cracovia sunt importate sfeșnice de aramă; S. Goldenberg, *Clujul în secolul XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, Ed. Academiei, București, 1958, p. 263. Din Viena sunt aduse sfeșnice de cupru în valoare de cinci florini.

⁶⁹ Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 95-96, pl. LII/4.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 96.

ceramică. Prima piesă prezintă două mici tuburi pentru fixarea lumânării aplicate pe un tambur circular, păstrat fragmentar. Cea de-a doua piesă, conservată de asemenea fragmentar, are forma unui gât de ulcior alungit, fiind prevăzută cu un "guler" situat în partea superioară a sfeșnicului. Sub acest "guler" sfeșnicul prezintă un decor realizat din caneluri succesive dispuse orizontal. În fine, a treia piesă, de formă cilindrică și decorată cu incizii geometrice, are o bază stabilă, partea superioară (opusă bazei) prezentând un orificiu descentrat⁷¹. Piese de la Cristuru Secuiesc provin din umplutura pivniței unei case, fiind datate în secolul al XVI-lea. O ultimă piesă din seria sfeșnicelor ceramice din Transilvania apare la Oradea. De la orificiul de fixare a lumânării până la partea păstrată, piesa are 10,2 cm. Profilul sfeșnicului coboară prin două caneluri ample la un "guler" lărgit la un diametru de 7 cm, având probabil rolul de a reține ceara scursă, pentru ca apoi să se îngusteze din nou prin intermediul altor două caneluri⁷². Piesa își găsește analogii la Baia, date, apreciem noi prea timpuriu, în secolul al XIV-lea⁷³. Sfeșnicul de la Oradea poate fi datat în secolul al XVI-lea, eventual chiar în cel următor.

Sfeșnicele de ceramică transilvane raportate la spațiile în care au fost ele atestate prin descoperiri până în momentul actual, indică utilizarea lor în principal de către târgoveți sau orășeni, respectiv de către o populație cu un statut social mediu. Confectionate de către meșterii olari autohtoni, aceste piese au apărut probabil în virtutea sporirii standardului de civilizație, confort sau chiar lux, înregistrat la anumite nivele sociale din Transilvania începând cu secolele XIV și XV. Deocamdată mărturii efective cu privire la utilizarea unor astfel de sfeșnice în biserici sau în mănăstirile ardeleni lipsesc, cum de asemenea nu avem date referitoare la un eventual comerț practicat cu acest tip de piese - exporturi spre Țara Românească sau Moldova ori importuri din spațiile central-europene, balcanice sau din mediile negustorești italiene.

Producția și utilizarea sfeșnicelor de lemn trebuie să fi avut o pondere însemnată și în spațiul Transilvaniei, la fel ca și în cele ale Moldovei sau Țării Românești. Perisabilitatea materiei prime din care erau confectionate aceste piese privează din păcate cercetătorul de o întreagă serie de astfel de vetigii (fără îndoială extrem de numeroase și variate, presupuse de dezvoltarea civilizației lemnului). Folosite cu siguranță într-o cantitate semnificativă în mediile laice, rurale - dar nu numai, aceste piese au fost utilizate cu certitudine și în biserici, capele sau mănăstiri, fie că era vorba de sfeșnice cu unul, două, trei, șapte sau douăsprezece brațe, așezate în special în altar, fie de sfeșnice înalte așezate pe diferite postamente sau direct pe podea. Confectionarea lor relativ facilă de către meșterii tâmplari și/sau strungari-lemnari, costurile de piață în general scăzute, dacă ne raportăm spre exemplu al piesele din metal ori posibilitatea ornamentării lor cu decoruri foarte variate sau, în funcție de context, solicitate de diverși comanditari, constituiau tot atâtea argumente

⁷¹ Benkő E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolozsvár, 1997, pl. 26/fig. 1,2 și 3.

⁷² Mulțumim domnului A. Rusu pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție piesa.

⁷³ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, I, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 241, fig. 89/4.

pentru vehicularea pe scară largă a acestor tipuri de sfeșnice.

Din modelele văzute de noi în mediul bizantin și raportându-ne la exemplele oferite de etnografie, aceste piese fixau lumânarea în două moduri: prin introducerea sa într-un cilindru de înmănușare sau cu ajutorul unui spin (ac) de metal ascuțit, fixat în poziție verticală în capătul superior al sfeșnicului.

Sfeșnicele din lemn au constituit și obiect al tranzacțiilor comerciale. Astfel, în două rânduri, la 1618, iar apoi un an mai târziu, negustorii clujeni importă sfeșnice de lemn din Viena⁷⁴. Avem în acest sens o mărturie, este adevărat mai târzie, care certifică utilizarea acestor tipuri de piese chiar de către păturile sociale înstărite și mai mult, procurarea lor în unele cazuri de la distanțe apreciabile. Sfeșnice realizate din lemn au putut fi prezente și printre piesele denumite simplu drept “sfeșnice” realizate de către negustorii ardeleni pentru piața din Moldova și Țara Românească sau printre cumpărăturile de sfeșnice făcute de către târgoveții munteni ori moldoveni chiar în Transilvania⁷⁵.

Realizate din fier, bronz, cupru, cositor, argint sau argint aurit, sfeșnicele metalice sunt piesele cele mai bine reprezentate în Transilvania. Datele pe care le deținem în legătură cu această categorie de sfeșnice ne sunt relevate de către piesele păstrate în colecțiile muzeale ardeleni, de inventare particulare ori domeniiale - nobiliare, episcopale și mănăstirești și, într-o măsură mai restrânsă, de către iconografia epocii, respectiv de studiul raporturilor comerciale, de import sau export, ale Transilvaniei medievale.

Producția acestor tipuri de dispozitive de iluminat pare să fie și pentru mediul ardelean una relativ timpurie. Atestarea începând cu secolele XII-XIII, într-o serie de centre rurale sau preurbane a unor meșteșugari fierari (*ferri fabri, ferri fusores, laboratores*)⁷⁶, prezența a numeroși meșteri în rândul recent sosiților coloniști sași - care aduc cu ei o tradiție distinctă a culturii materiale și o întreagă gamă de modele artistice specifice mediilor germane precum și conservarea câtorva piese încadrabile tipologic acestei epoci⁷⁷, constituie argumente în sprijinul unei atari ipoteze.

Deși sub raport cantitativ numărul pieselor cunocute este redus, gama variată ca forme, mărimi sau decoruri în care apar aceste sfeșnice metalice sugerează utilizarea lor pe o scară largă și medii sociale foarte diferite - lumea rurală sau cea a târgurilor și a centrelor urbane, medii nobiliare ori eclesiastice. Tipologic, principala clasificare a sfeșnicelor medievale de metal rezidă din modul de prindere al lumânării. Apar în acest sens două categorii de sfeșnice - piese care fixează lumânarea prin intermediul unui spin metalic (sfeșnicele tip ac) și dispozitive care susțin lumânarea cu ajutorul unui manșon tubular (sfeșnicele tip inel). Aceste tipuri de sfeșnice prezintă numeroase variante, putând avea unul, două sau mai multe brațe. Dacă pentru lumea medievală europeană este acceptată în general apariția mai

⁷⁴ Fr. Pap, *Obiecte de uz casnic și personal în importul clujean (prima jumătate a secolului XVII)*, în *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, passim.

⁷⁵ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei...*, p. 148-149.

⁷⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, p.21 și urm.

⁷⁷ A se vedea infra p. 16.

timpurie a sfeșnicelor tip ac în raport cu cele de tip inel, acestea din urmă înlocuind treptat prima categorie⁷⁸, pentru Evul Mediu transilvan orice apreciere legată de această etapizare este încă prematură (deși ambele tipuri de piese apar în mediile ardelen). Aceiași spațiu european oferă și pentru sfeșnicile metalice șansa întocmirii de serii tipologice bine încadrate cronologic, care redau genealogia acestor piese încă din perioada postromană. Această oportunitate nu se concretizează din păcate și pentru spațiul intracarpatic, numărul redus de piese păstrate, majoritatea cu caracter de unicat, nepermițând atari întreprinderi.

Cele mai simple sfeșnice metalice transilvănene sunt din fier forjat, fiind realizate dintr-o mica bară având unul dintre capete aplatizat și prelucrat în forma unui manșon alungit (pentru fixarea lumânării), celălalt fiind în genere ascuțit și torsionat în funcție de utilitatea piesei; astfel, acest tip de piese se subîmpart în două categorii principale: sfeșnice pentru fixat în perete sau pe lemnăria care îmbracă zidul unei încăperi (sfeșnicul aplică)⁷⁹ sau sfeșnice care se fixau într-un suport de lemn ori direct în lemnul mesei⁸⁰. Astfel de sfeșnice au fost descoperite, în câte un singur exemplar, la cetatea de la Lita (jud. Cluj), la mănăstirea dominicană de la Vințu de Jos (jud. Alba) și la Săliște (jud. Sibiu). Piesa de la Lita⁸¹ are tija de secțiune patrată, vârful acesteia fiind puternic torsionat. Diametrul manșonului este de 1 cm, înălțimea totală a piesei fiind de 7 cm. Datarea sa este aproximată la secolul al XVI-lea. Piesa a fost greșit considerată drept un simplu "tirbușon"⁸². Sfeșnicul de la Vințu de Jos, din care s-a păstrat doar tija și începutul manșonului (dezvoltat perpendicular pe axul tijei), face parte se pare din categoria sfeșnicelor aplică, fixate pe un perete sau pe un suport vertical. Din păcate piesa nu poate fi datată cu exactitate, încadrarea ei cronologică fiind circumscrisă larg, secolelor XV-XVI⁸³. În ceea ce privește piesa de la Săliște și aceasta a fost greșit catalogată, fiind considerată otic de plug⁸⁴. Analizată și de către noi, piesa pare însă mai degrabă un sfeșnic simplu, păstrat fragmentar, atât în partea superioară, a manșonului, cât și în cea inferioară, a tijei, aceasta din urmă puternic aplatizată.

Analogii pentru acest tip de piese se găsesc în Moldova, la Baia, datate într-o perioadă cuprinsă între secolul al XIV-lea și a doua jumătate a celui următor⁸⁵. Această categorie de sfeșnice simple, ușor de confecționat, au fost utilizate probabil dintr-o perioadă mai timpurie și în mediul transilvan, achiziționarea lor fiind accesibilă unor largi categorii sociale. Deocamdată însă astfel de descoperiri lipsesc, dar, raportarea la spațiile vecine - Moldova sau Regatul Ungariei, unde apar

⁷⁸ N. J. G. Pounds, *op. cit.*, p. 190.

⁷⁹ *Dicționar de artă. Forme, tehnici...*, p. 31.

⁸⁰ A se vedea și piesele descoperite la Baia la Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat...*, p. 213-214.

⁸¹ Colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj-Napoca, nr. inv. 24459.

⁸² Conform aprecierii domnului P. Gyulai.

⁸³ Datorăm mulțumiri domnului A. Rusu pentru semnalarea acestei piese.

⁸⁴ P. Munteanu Beșliu, *op. cit.*, p. 18.

⁸⁵ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat...*, p. 213-214 și ilustrația aferentă.

asemenea piese timpurii, permite o atare supoziție.

O altă categorie de sfeșnice metalice o constituie piesele care prezintă suportul pentru lumânare (de tip manșon) individualizat, distinct de brațul (tija) de susținere. Aceste piese, reprezentând indiscutabil un progres tehnic și utilitar-estetic semnificativ, apar de timpuriu în spațiul Transilvaniei medievale. Sfeșnicele de acest tip reprezintă din perspectiva pieselor cunoscute de către noi, categoria cea mai bine ilustrată sub raport numeric.

Un sfeșnic de bronz, păstrat în Muzeul orașului Sebeș, este, considerăm noi, piesa cea mai reprezentativă a acestei serii tipologice⁸⁶. Exemplarul, cu o înălțime de 22 cm, are suportul realizat dintr-un disc cu diametrul de 15 cm care se sprijină pe patru piciorușe înalte de 3,8 cm (confeționate din patru mici tije dispuse pe partea inferioară a discului, terminate în amintitele piciorușe, modelate prin torsiune, a căror capăt inferior, de sprijin, este răsucit înapoi). Tija sfeșnicului, de secțiune circulară, decorată printr-o torsiune simulată, este fixată de suport cu ajutorul unui nit globular dispus în partea de jos a discului. Capătul superior al tijei, aplatizat, susține două brațe (de asemenea aplatizate) care au la extremități - fixate pe câte un mic suport, circular, amplasate corpuri cilindrice (suporturi pentru lumânări), prinse cu ajutorul unui nit. Alături de realizarea tehnică de excepție a piesei de la Sebeș, atrage atenția decorul deosebit al acesteia: torsiunea piciorușelor și a tijei de susținere, decorul cu mici linii curbe, atent compuse, incizate pe suportul piesei, respectiv pe cele ale manșoanelor de fixare a lumânărilor (în acest din urmă loc, atât pe partea superioară cât și pe partea inferioară a celor două mici discuri), dar mai ales ornamentarea foarte frumoasă a celor două brațe ale sfeșnicului. Acestea, cum am amintit deja, aplatizate, au o formă deosebită, fiind pătrunse fiecare de câte trei mici orificii circulare. Decorul lor, realizat de asemenea prin incizii, redă într-un echilibru foarte plăcut o multitudine de ornamente geometrice și vegetale. Din perspectivă stilistică, sfeșnicul de la Sebeș ar putea fi apreciat drept o piesă romanică, cu datarea aproximată la secolele XII-XIII (?).⁸⁷ Acest exemplar unicat, extrem de interesant, este deocamdată singura piesă atât de timpurie (și integral păstrată), cunoscută de către noi în Transilvania.

Din aceeași categorie de sfeșnice mai sunt atestate în Transilvania încă patru piese⁸⁸, toate aceste exemplare conservând însă doar manșonul de fixare al lumânării. Astfel, la Dăbâca (jud. Cluj) a fost descoperit în săpătura arheologică un fragment al unui sfeșnic de fier, respectiv manșonul de fixare al lumânării și începutul tijei de susținere⁸⁹. Piesa a fost recuperată din umplutura unei gropi de

⁸⁶ Sfeșnicul, probabil o piesă păstrată din vechile colecții ale muzeului, nu deține număr de inventar. Nu este cunoscut nici locul ei de proveniență. Datorăm mulțumiri domnului muzeograf N. M. Simina pentru bunăvoința de a ne semnală și de a ne pune la dispoziție piesa.

⁸⁷ Deocamdată nu avem semnalate analogii certe pentru piesa de la Sebeș. Datarea și încadrarea sa tipologică, în stadiul actual al cercetării, sunt încă ipotetice.

⁸⁸ Aici avem în vedere doar exemplarele publicate sau cele care ne-au fost semnalate prin amabilitatea unor cercetători. Foarte probabil, numărul acestor piese păstrate este mai mare, o viitoare consultare a colecțiilor muzeale fiind din acest punct de vedere esențială.

⁸⁹ Mulțumim și pe această cale domnului P. Iambor pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție piesa.

formă patrată cu laturile de 4x4 metri realizată în stâncă, probabil un tunel de refugiu în caz de atac. În interiorul acestui "tunel", în peretele de stâncă apar două nișe dreptunghiulare, la nivele diferite, adânci de cca. 0,50 m, având pereții afumați "probabil datorită folosirii unor făclii sau lumânări"⁹⁰. Fragmentul de tijă păstrat are 2 cm lungime, iar corpul propriu-zis al manșonului are 2,5 cm. Acesta din urmă, evazat în partea sa superioară, prezintă un orificiu de formă patrată. În interiorul său s-a conservat un tub cilindric, probabil din bronz, având și acesta o mică fantă încheiată cu un orificiu circular. Utilitatea acestor adaptări tehnice este foarte probabil una de natură practică: cu ajutorul unui ac de metal (sau a unei așchii de lemn) introdus prin aceste orificii era eliminat mucusul lumânării consumate. Datarea piesei este făcută în contextul general oferit de locul descoperirii, putând fi apreciată la intervalul delimitat de secolele XIII-XIV⁹¹.

Un alt sfeșnic confecționat din bronz, a fost descoperit la Oradea⁹². Și din această piesă s-a păstrat doar manșonul de fixare a lumânării, ușor alungit și prevăzut cu o fantă dreptunghiulară poziționată vertical (folosită pentru extragerea mucusului ars al lumânării) și un mic fragment, patrat în secțiune, din începutul tije de susținere. Manșonul are în partea sa superioară, ușor evazată, un diametru de 3,4 cm, cel al tubului propriu-zis fiind de doar 2 cm. Piesa se datează în intervalul cuprins între secolele XV-XVI. O bună analogie pentru exemplarul orădean găsim la Székesfehérvár, cu datarea în secolul al XV-lea⁹³. Tot la Oradea a fost descoperit și un alt fragment de sfeșnic din bronz, aparținând probabil epocii turcești.⁹⁴ Piesa aparține secolului al XVII-lea, însă datarea sa poate coborî și în secolul al XVI-lea. Exemplarul, se pare de factură orientală, s-a păstrat fragmentar (L = 15,5 cm), fiind constituit dintr-un corp tubular alungit, frumos decorat cu benzi și caneluri dispuse orizontal.

Un manșon de sfeșnic interesant este atestat la Săliște (jud. Sibiu)⁹⁵. Exemplarul, se pare o piesă distinctă (!), se compune din manșonul propriu-zis în care se fixa lumânarea, separat printr-un mic disc circular (utilizat pentru a reține ceara topită) de un alt manșon mai îngust, care servea probabil la fixarea dispozitivului într-o tijă metalică sau într-un mic braț de lemn. Ipoteză, această piesă indică apartenența sa la un sfeșnic cu unul sau mai multe brațe, fiecare prevăzut în partea superioară cu un astfel de manșon - suport.

În fine, o ultimă piesă de acest tip repertoriată de către noi, a fost descoperită la cetatea Lita (jud. Cluj). Acest exemplar, considerat inițial drept un tub

⁹⁰ A se vedea P. Iambor, *Donjonul cetății Dăbâca*, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 198, nota 3.

⁹¹ *Ibidem*, p. 199.

⁹² Mulțumim domnului A. Rusu pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție piesa. Sfeșnicul se găsește în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, nr. inv. 17061.

⁹³ *Medium Regni*, Budapest, 1996, p. 50. Datorăm mulțumiri domnului A. Rusu pentru semnalarea acestei piese.

⁹⁴ Colecția M. Ț. C. din Oradea, nr. inv. 15023.

⁹⁵ P. Munteanu Beșliu, *op. cit.*, p. 18.

al unui alambic⁹⁶, este realizat din fier forjat fiind păstrat fragmentar. Piesa are o formă cilindrică și este prevăzută cu un guler discoidal. Datat în secolele XIV-XV acest mic “tub” este asemănător ca utilitate cu sfeșnicul anterior amintit, descoperit la Săliște.

După cum am putut remarca, în mare parte, acest tip de sfeșnice a fost utilizat în medii laice - fortificații sau cetăți. Din păcate nu putem estima ponderea lor reală în aceste spații și nu suntem în măsură a face aprecieri mai cuprinzătoare în legătură cu formele ori dimensiunile acestor piese.

O a doua categorie principală de sfeșnice metalice o reprezintă exemplarele tip spin, care fixau lumânarea cu ajutorul unui vârf ascuțit. Pentru spațiul transilvan cunoaștem trei astfel de piese, toate datând din perioada romanului târziu. Un sfeșnic deosebit de interesant care provine din localitatea Bezded (jud. Sălaj), se păstrează în expoziția de bază a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca⁹⁷. Piesa prezintă pe post de suport un balaur înaripat a cărui coadă se dezvoltă într-o împletitură decorativă de vrejuri. Din această împletitură se prelungește tija pentru fixarea lumânării, prevăzută spre capătul ei superior cu un suport în formă de pâlnie mică, având rolul de a reține ceara topită. Reprezentând o realizare cu caracter de excepție, acest exemplar relevă un simț artistic-decorativ deosebit, îmbinând fericit imaginarul cu naturalismul naiv⁹⁸. Piesa, cu analogii foarte bune în mediul german⁹⁹, se datează larg începând cu secolul al XII-lea și mergând până în secolul al XIV-lea. Celelalte două sfeșnice, ambele antropomorfe, au fost doar semnalate de către V. Vătășianu în colecțiile muzeelor Brukenthal din Sibiu, respectiv Batthyaneum din Alba Iulia. Ele sunt descrise lapidar ca reprezentând câte un “sălbatic păros ridicând în mână dreaptă țărșul pentru lumânare”. Datarea acestor două sfeșnice este aproximată la ultima treime a secolului al XIII-lea¹⁰⁰.

Aceste trei sfeșnice atestă în mod evident o filiație dezvoltată din mediile germane, piesele fiind executate probabil de către meșteșugarii sași ai primelor generații de coloniști, pentru uzul cercurilor elitare laice din Transilvania.

Informații utile despre folosirea și vehicularea sfeșnicelor în lumea transilvăneană ne sunt relevate și de către deja amintitele inventare medievale precum și de mențiunile de astfel de piese regăsite printre articolele de comerț, importate sau exportate din Ardeal. Identificarea acestor piese, chiar în contextul unor mențiuni documentare, considerate drept izvoare cu un grad relativ ridicat de claritate informațională, este uneori o întreprindere deloc facilă. Problema se găsește în terminologia cu ajutorul căreia sunt definite aceste piese, latina medievală înregistrând un singur termen - *candelabrum*, prin care sunt denuminate atât

⁹⁶ Aprecierea aparține domnului P. Gyulai. Piesa se păstrează în colecția de istorie medie a M. N. I. T. din Cluj- Napoca, nr. inv. F. 24481.

⁹⁷ Piesa a fost donată muzeului de către colecționarul Torma Karoly. Datorăm mulțumiri domnului P. Iambor care ne-a pus la dispoziție piesa.

⁹⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Ed. Academiei, București, 1959, p. 176.

⁹⁹ J. Braun, *op. cit.*, p. 506 și pl. 92, fig. 394; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 176.

¹⁰⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 176.

sfeșnicele, cât și candelabrele, rar apărând în text alte elemente care să precizeze în mod explicit tipul de dispozitiv la care se face referire.

Mărturiile documentare pe care le cunoaștem aparțin în totalitate secolului al XV-lea și în special celui de-al XVI-lea. Astfel, într-un inventar din 1427 al bunurilor Conventului din Cluj-Mănăstur sunt pomenite și două “candelabra” de fier de mărimea unui stat de om¹⁰¹. În acest caz este vorba evident de sfeșnice liturgice, așezate de obicei în fața altarului. La fel, pe o listă sumară a inventarului cetății Bran din secolul al XVI-lea apare menționat și un sfeșnic de aramă¹⁰². Un alt inventar, din 1521, al castelului episcopal din Alba Iulia, amintește printre piesele înregistrate un lămpaș de sticlă, un candelabru de fildeș, opt candelabre de aramă și diverse lumânări¹⁰³. Informația este foarte prețioasă demonstrând varietatea dispozitivelor de iluminat utilizate în anturajul Episcopiei catolice a Transilvaniei. Trebuie de asemenea specificat în context că, ceea ce documentul denumește “candelabre”, pare mai verosimil să fi reprezentat doar sfeșnice. În inventarele domeniului Satu Mare din anii 1569-1570, în casa Provizoratului sunt amintite două sfeșnice de cositor, iar într-un alt loc se vorbește de trei candelabre achiziționate pentru berărie¹⁰⁴. Într-un inventar al cetății Oradea de la 1600, în casa fostului provizor Martinus Literatus Keöveöskuty este pomenit un candelabru (a se citi sfeșnic) de aramă¹⁰⁵. Inventarul bunurilor lui Petru Literatus, locuitor al domeniului Băii Mari, menționează la 1553 și trei candelabre (probabil sfeșnice) de cupru¹⁰⁶. Pe domeniul cetății Șimleu, în “casa exterioară, colorată” (probabil o cameră zugrăvită), la 1594, se găseau un sfeșnic de fier și unul de aramă¹⁰⁷.

Aceste date certifică folosirea sfeșnicelor metalice, cel puțin din secolul al XVI-lea, pe o scară largă, de către categoriile de mijloc ale societății transilvane. Aceleași sfeșnice ardeleni ajung și în cele două țări românești de dincolo de munți, fie prin achiziții ale negustorilor moldoveni sau munteni direct din orașele transilvane (ex. Brașov¹⁰⁸), fie prin comenzi adresate de către domnii sau boierii români meșterilor ardeleni. Neagoe Basarab comandă astfel, la Brașov, un sfeșnic care trebuia să-i fie făcut “de mai înainte” de către un meșter local¹⁰⁹, iar Dragoș vornicul, dregător moldovean din secolul al XVI-lea, comandă la Bistrița, alături de alte ustensile și mai multe sfeșnice¹¹⁰. Produsele ardeleni ajung peste Carpați și sub formă de daruri ale orașenilor din Transilvania. La 1545, brașovenii îi oferă lui

¹⁰¹ A Kolozsmonostori Konvent., p. 194.

¹⁰² T. N. Hașdeu, J. Noaghia, *Domeniul cetății Bran în secolele XIV-XVI*, în *Cumidava*, 4, 1970, p. 74.

¹⁰³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania... II*, p. 54.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 375, 384-385.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 821.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 234.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 608.

¹⁰⁸ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei...*, p. 148-149.

¹⁰⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 117.

¹¹⁰ M. Dan, S. Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în *Studia Universitatis “Babeș-Bolyai”. Series Historia*, fasc. 2, 1964, p. 65.

Mircea Ciobanul niște sfeșnice, cu “zugrăveala lui Gheorghe Pictorul”.¹¹¹ Avem astfel și o mărturie a ornamentării acestor piese prin picturi decorative. Tot secolul al XVI-lea înregistrează și importuri de sfeșnice metalice, de aramă, de la Cracovia, Jaroslaw și Viena¹¹².

Iconografia religioasă, altfel o sursă de informații lapidară și capricioasă în ceea ce privește Evul Mediu transilvan, atestă și ea prezența, respectiv utilizarea sfeșnicilor (evident în mediile eclesiastice). Pe fresca altarului bisericii de la Densuș, datată la mijlocul secolului al XV-lea, este reprezentat un sfeșnic înalt (cca. două treimi dintr-un stat de om), de tipul celor așezate pe podea¹¹³. Piesa are piciorul segmentat prin patru noduri decorate cu benzi orizontale. Partea superioară a sfeșnicului se compune dintr-un suport discoidal - lat în secțiune și prezentând același decor ca și nodurile, de tipul acelora care posedau un vârf metalic (pentru susținerea lumânării). Nu se distinge modul de sprijinire a sfeșnicului pe podea. Exemplarul de la Densuș pare însă să sugereze mai degrabă un sfeșnic de lemn decât unul de metal¹¹⁴.

În ceea ce privește *candelabrele* medievale transilvănene, problematica acestora este în bună măsură una colaterală celei dezvoltate de cea a sfeșnicilor.¹¹⁵ Aceste complexe dispozitive de iluminat erau confecționate din lemn ori metal și mai rar din ceramică sau piatră¹¹⁶. Constituind suporturi pentru candelă sau lumânări, candelabrele sunt de două tipuri: atârinate de bolți/plafoane cu ajutorul unor prăjini de lemn, a unor frânghii ori a unor lanțuri sau sprijinite pe un pedestal¹¹⁷. Primul tip de piesă se compunea în general dintr-un coronament suspendat pe care erau fixate lumânări (candelă), în timp ce al doilea tip se realiza dintr-un soclu prevăzut cu un picior central de la care porneau două sau mai multe brațe ori reprezenta un simplu panou-suport, în care se înfîșeau de asemenea lumânări.

În momentul de față se cunosc foarte puține date în legătură cu aceste piese, spațiul transilvan conservând extrem de rar astfel de corpuri de iluminat¹¹⁸. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca deține un candelabru din fier forjat, cu șapte brațe, datat în secolele XV-XVI (!)¹¹⁹. La Săliște (jud. Sibiu)

¹¹¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 130.

¹¹² S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 263; M. Dan, *Schimbul de mărfuri... (I)*, p. 167; Fr. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599-1637)*, în *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 388.

¹¹³ V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania (secolele XIV-XV)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1970, p. 50.

¹¹⁴ A se vedea *supra* și discuția referitoare la sfeșnicele de lemn.

¹¹⁵ A se vedea considerațiile generale referitoare la problematica sfeșnicilor medievale, respectiv la cea a lămpilor cu ulei și a opaițelor.

¹¹⁶ Piese din ceramică sau piatră nu sunt deocamdată atestate în Transilvania.

¹¹⁷ *Dicționar de artă. Forme, tehnici...*, p. 88.

¹¹⁸ Astfel de piese se păstrează foarte probabil în inventarele actuale ale unor biserici. Repertorierea lor va oferi în viitor perspectiva unui studiu mai complex asupra acestor foarte interesante dispozitive de iluminat.

¹¹⁹ Din păcate nu am reușit să analizăm acest exemplar, însă din informațiile pe care le deținem piesa nu are o datare certă, încadrabilă secolelor XV-XVI.

au fost descoperite două piese din fier alămit (turnate în forma unor vrejuri stilizate), considerate drept brațe de candelabre¹²⁰. Încadrările cronologic secolului al XVI-lea, eventual celui următor, aceste piese nu permit cu certitudine însă aprecierea lor drept elemente constitutive ale unui/unor candelabre.

Producția de candelabre se poate surprinde însă, la fel ca și în cazul sfeșnicelor, din mențiunile documentare. În 1492, Vlad Călugărul, domnul Țării Românești, comandă meșterilor sibieni un candelabru pentru biserică, care trebuia realizat după modelul celui existent la mănăstirea Cozia. Meșteșugarii ardeleni urmau să vină în Țara Românească pentru a vedea modelul piesei solicitate¹²¹. Tot de un candelabru pare a fi vorba și în comanda din jurul anului 1545 a mitropolitului Ananie al Țării Românești, adresată meșterilor din Transilvania. Cu acest prilej sunt solicitate “patru candelabre mici într-un toc”¹²². O altă mențiune documentară amintește de peste 100 de candelabre (?) confiscate de la mănăstiri transilvane, se pare pe parcursul unui singur an (în a doua jumătate a secolului al XVI-lea), din care sau turnat tunuri¹²³. Chiar dacă nu a fost vorba în totalitate de candelabre, ci și de sfeșnice sau alte corpuri de iluminat asemănătoare, numărul acestor piese rămâne totuși unul impresionant.

Inventarul cetății Șimleului din 1594 pomeneste în “palatul mare” (nagi palota) și un candelabru de aramă atârnat¹²⁴. La fel și alte inventare domeniiale ori episcopale pomenesc “candelabre” de fier sau de aramă¹²⁵, însă, așa cum am arătat mai sus, este practic imposibil în majoritatea cazurilor de făcut precizarea dacă aceste mențiuni se referă la candelabre propriu-zise sau doar la sfeșnice.

Utilizarea efectivă a candelabrelor, în forme și decoruri proprii mediilor în care sunt ele folosite - probabil cu preponderență în biserici, dar și în cetăți ori castele precum și în hanuri sau cârciumi, alături de cea a sfeșnicelor presupunea și existența unor piese și dispozitive auxiliare. Candelabrele atârinate de bolți sau tavane trebuiau, în funcție de context, ridicate ori coborâte, pentru a fi aprinse, respectiv stinse sau doar curățate. Pentru aceasta erau se pare utilizate sisteme de scripeți acționate manual. În manevrarea acestor dispozitive se utilizau muncări metalice ori alte ustensile pentru ajustarea sau stingerea/aprinderea lumânărilor precum și mici vârfuri ascuțite folosite la eliminarea mucerilor arse. Primele muncări atestate decamdată în Transilvania sunt piese de import aduse la Cluj în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea¹²⁶.

Produse ale meșterilor ardeleni sau piese de import, sfeșnicele și candelabrele au reprezentat și pentru Transilvania medievală unele dintre

¹²⁰ P. Munteanu Beșliu, *op. cit.*, p. 18.

¹²¹ P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470-1653)*, București, 1938, p. 11; Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (secolele XIV-XIX)*, Ed. Academiei, București, 1968, p. 25.

¹²² Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 206.

¹²³ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 79.

¹²⁴ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania...* II, p. 607.

¹²⁵ Ibidem, *passim*.

¹²⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 263.

principalele dispozitive de iluminat folosite de către mediile înstărite. Puțin cunoscute, ele pot oferi cercetătorului vieții cotidiene sau a culturii materiale un bun etalon pentru delimitarea diferențelor de posibilități ori de statut social din cadrul comunităților, relevând utilități practice, tradiții meșteșugărești-artistice, gusturi sau “mode” dintre cele mai variate.

Un alt corp de iluminat des întâlnit în lumea medievală este *felinarul* sau “lanterna medievală”. Acest dispozitiv reprezenta o adaptare specială a sfeșnicului sau, după caz, a lămpii cu ulei. Inițial realizat probabil dintr-un simplu suport cu mâner în care se fixa lumânarea, felinarul medieval - utilizat în special în periplurile nocturne, oferea avantajul purtării sale facile și fără riscuri majore. Forma clasică a acestei piese de iluminat, perpetuată până în contemporaneitate, presupunea existența unui cadru sau a unui container, confecționat din lemn, corn, metal sau sticlă, care proteja sursa de lumină - lumânarea sau recipientul cu materie combustibilă. Astfel, flacăra era apărută și controlată, micșorându-se considerabil pericolul declanșării unor incendii. Containerul avea inițial o latură deschisă, utilă și din perspectiva concentrării - direcționării fascicolului de lumină. Ulterior, după apariția primelor felinare prevăzute cu sticlă, acestea au fost dotate cu orificii care permiteau pătrunderea aerului în interior, respectiv eliminarea fumului. Suspendate în case sau aiurea ori purtate, în conformitate cu unele aprecieri, aceste dispozitive intră în folosință generalizată începând cu secolul al XIII-lea.¹²⁷ În timp, spre sfârșitul Evului Mediu felinarului îi este adăugat un reflector - o bucată de metal lustruită sau o oglindă¹²⁸.

Utilizarea acestui corp de iluminat este atestată deocamdată într-un singur caz în Transilvania. Inventarul mai sus pomenit al castelului episcopal din Alba Iulia, realizat la 1521, amintește și un lămpaș de sticlă (*laterna vittrea*)¹²⁹.

Firesc, acest tip de dispozitiv de iluminat a fost cunoscut și folosit în Transilvania și anterior secolului al XVI-lea, fiind un mijloc de iluminat foarte practic, util unor variate scopuri: la vânătoarea sau pescuitul nocturn, probabil în exploatarea miniere de adâncime, în activitățile gospodărești desfășurate după lăsarea întinericului. Felinarele reprezentau probabil piese des întâlnite și în inventarele, în marea lor majoritate necunoscute nouă, ale cetăților, hanurilor, mănăstirilor sau ale atelierelor breslelor. De asemenea, nu posedăm deocamdată nici o mențiune referitoare la spațiul Transilvaniei medievale cu privire la folosirea felinarelor pentru iluminatul stradal urban.

Felinarele medievale transilvane, reprezentând categoria de corpuri de iluminat cea mai vitregită din perspectiva lipsei generalizate a informațiilor directe referitoare la utilizarea lor, nu permit conturarea, în stadiul actual al cercetării, nici măcar a unor concluzii preliminare în ceea ce le privește.

Abordarea tematicii iluminatului artificial în contextul vieții cotidiene

¹²⁷ N. J. G. Pounds, *op. cit.*, p. 190.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 190.

¹²⁹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania...*, II, p. 54. Și în cazul acestor piese este necesară o atență investigare a colecțiilor muzeale din Transilvania, pentru eventuala lor identificare.

medievale - ca funcție socială și spirituală, vizează, în ceea ce privește spațiul Transilvaniei, în primul rând exersarea unei posibile perspective de studiu, relevând, din motive obiective - amintite pe parcursul paginilor anterioare, într-o mai mică măsură judecăți și concluzii direct subsumate mediilor ardelene. Inițiativa noastră înceară astfel definirea unor coordonate cu caracter general, în măsura posibilului axate pe realitatea cotidiană intracarpatică.

Iluminatul medieval, asemenea celui din alte epoci, își regăsește utilitatea noaptea sau când o construcție se interpune luminii naturale ori activitatea umană se desfășoară în adâncime (ex. exploatarea miniere, utilizarea în diferite scopuri a unor tuneluri sau simple galerii). Ponderea sa în ciclul vieții cotidiene a omului medieval este deci una semnificativă (ea crescând în anotimpurile reci, când durata zilei se reducea simțitor). Iluminatul casnic transilvan, în principal în mediile simple, s-a realizat o bună perioadă a Evului Mediu, probabil doar de la flacăra vetrei deschise. Doar începând cu secolul al XVI-lea apar sporadic în lumea satului ardelean primele sobe de cahle, dispozitive închise care impuneau cu necesitate utilizarea unei alte surse de lumină - opaițe, sfeșnice simple din lemn sau metal, felinare.

Pentru clasele de mijloc - negustori, orașeni, slujbași nobiliari și mai ales pentru mediile elitare laice sau eclesiastice, iluminatul locuinței reprezenta un nou pretext de etalare a unui statut, respectiv a potenței și a prestigiului social. Numărul mare de corpuri de iluminat, varietatea lor ca forme sau utilități efective, îngăduia plasarea lor în unghiurile cele mai prielnice și la înălțimea potrivită¹³⁰. Această realitate se confirmă în parte și în cazul Transilvaniei. Păstrarea unor liste de inventar târzii (din secolele al XV-lea și al XVI-lea) care menționează mijloace de iluminat variate și relativ numeroase sunt ilustrative în acest sens. Un exemplu edificator este oferit de inventarul castelului episcopal din Alba Iulia (1521). Acesta înregistrează ca dispozitive de iluminat, un lămpaș de sticlă, un candelabru de fildeș, opt candelabre de aramă și diverse lumânări¹³¹.

În ceea ce privește iluminatul raportat la activitățile social-economice exterioare locuinței, acesta își demonstrează utilitatea și în întreprinderi precum vânătoarea, pescuitul sau chiar luptele nocturne. De asemenea, sunt atestate și spațiul transilvan diverse activități lucrative (ex. construcții la cetăți), probabil cu caracter excepțional ori fortuite, executate noaptea, la lumina torțelor.

Mijloacele și dispozitivele de iluminat reprezintă elemente utile și pentru completarea informațiilor pe care le deținem (extrem de limitate pentru Transilvania) în legătură cu imaginarul, mentalul sau perspectivele artistic-estetice ale medievalului. Aceste piese au oferit un cadru larg de expresie, în care pot fi regăsite atitudini ori viziuni ale autorilor sau ale comandatarilor respectivelor exemplare¹³². La fel, piesele din inventarele bisericilor sau ale mănăstirilor conțin simbolistici complexe, atent atribuite și racordate în principal teologiei luminii.

¹³⁰ Ph. Ariès, G. Duby, *Istoria vieții private. III*, Ed. Meridiane, București, 1995, p. 230-232.

¹³¹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania...*, II, p. 54.

¹³² A se vedea *supra*, sfeșnicul cu dragon înaripat sau cele două piese romanice târzii păstrate în muzeele amintite din Sibiu, respectiv Alba Iulia.

Probabil cea mai complexă abordare a problematicei dezvoltate de lumină și implicit de sursele artificiale care o generează, ne este oferită de către Biserica (creștină) medievală. Nu ne propunem aici o discuție de strictă specialitate axată pe probleme de teologie a luminii, însă vom încerca, succint, o serie de aprecieri cu privire la simbolistica acesteia exprimată prin intermediul pieselor de iluminat specifice spațiului liturgic, de cult (cu mențiunea că avem în vedere doar lumina generată artificial¹³³).

Istoria creștinismului înregistrează numeroase mărturii timpurii de folosire a luminii în cadrul cultului¹³⁴. Fiind un atribut al divinității, ea îl simboliza pe Dumnezeu, cel ce dă viață și luminează căile oamenilor și exprima bucuria, perfecțiunea, împărtășirea din lumina divină¹³⁵.

Lumânările, utilizate încă din secolul al IV-lea al erei creștine pentru luminarea catacombelor, au avut și în lumea medievală un rol important și variat în biserici, numărul în care apăreau ele asociate, respectiv utilizarea acestora în cadrul serviciilor de cult, având conotații simbolice. Deseori frumos modelate sau decorate, aceste lumânări au impus, tocmai în virtutea simbolismului lor, ca sfeșnicele sau candelabrele care le susțineau să se constituie de obicei în opere artistice (estetice) deosebite¹³⁶. Există astfel lumânări euharistice, care simbolizează venirea lui Cristos în comuniune, lumânări pascale, care simbolizează nașterea lui Cristos sau lumânări episcopale, utilizate la consacrarea episcopului sau când acesta celebra mesa. Folosite în scopuri devoționale, lumânările însoțeau și slujbele funerare, procesiunile sau serveu la cinstirea relicvelor sfinte¹³⁷. De asemenea, prin aprinderea unei lumânări în biserică, credinciosul se ruga cu pioșenie, mulțumea și își exprima credința în Dumnezeu¹³⁸.

Sfeșnicele pentru lumânări păstrează și acestea o simbolistică aparte. Probabil din secolul al XI-lea debutează practica așezării acestora pe altar (obiceiul devenind unul comun doar începând cu secolele XII-XIV), într-un număr variind direct proporțional cu importanța și semnificația slujbei celebrate.¹³⁹ Sfeșnicele, așezate în altar sau în apropierea sa, erau prevăzute cu unul, două sau mai multe brațe. Simbolistica actuală a acestora - sfeșnicele cu un braț (respectiv cu o lumânare) care reprezintă unitatea Sfintei Treimi, cele cu două brațe care simbolizează cele două naturi ale lui Cristos, cele cu trei brațe care redau Sfânta Treime, piesele cu șapte brațe care simbolizează cele șapte daruri ale Duhului Sfânt și cele cu douăsprezece brațe care ilustrează cetatea celor doisprezece Sfinți Apostoli

¹³³ O investigație foarte interesantă o presupune de asemenea și studiul implicațiilor luminii naturale în simbolistica spațiilor de cult.

¹³⁴ M. Righetti, *op. cit.*, p. 450 și urm.; E. Braniște, G. Nițoiu, Gh. Nelu, *Liturgica teoretică*, Ed. "Credința noastră", București, 1997, p. 152.

¹³⁵ E. Braniște, *Liturgica generală*, București, 1993, p. 641-642.

¹³⁶ G. Ferguson, *op. cit.*, p. 162.

¹³⁷ E. Braniște, *op. cit.*, p. 642; G. Ferguson, *op. cit.*, p. 162.

¹³⁸ E. Braniște, *op. cit.*, p. 641.

¹³⁹ M. Righetti, *op. cit.*, p. 451 și urm.

(având în centru o lumină mai înaltă, a lui Isus Cristos)¹⁴⁰, se păstrează în bună măsură, se pare, din epoca medievală.

Alături de sfeșnice, pentru iluminatul interioarelor bisericilor au fost utilizate și candelabre - deseori de mari dimensiuni, admirabil decorate și cu o simbolistică aparte, uneori mai complexă chiar decât cea a sfeșnicilor¹⁴¹. Ele erau suspendate de obicei deasupra corului, în fața altarului, în transept sau la îmbinarea ogivelor¹⁴².

Candelele (lămpile) cu untdelemn reprezentau o altă categorie de dispozitive de iluminat folosite în biserici. Simbolic, ele aveau în genere aceeași semnificație ca și lumânările, fiind în marea lor majoritate așezate în fața icoanelor sfinților (unele dintre ele arzând încontinuu). Aceste piese erau utilizate și în spațiul privat - în cadrul ritualului și a momentelor de devoțiune ale credincioșilor sau se așezau la căpătâiul morților, în cimitire¹⁴³. Spiritualitatea latină de rit catolic consideră lămpile cu ulei ca simbolizând înțelepciunea și pietatea, ele fiind totodată și atributul unor sfinți (ex. Sf. Lucy¹⁴⁴).

Aceste câteva considerații care au punctat sintetic rolul luminii artificiale și utilizarea bivalentă a mijloacelor și dispozitivelor de iluminat în cadrele eclesiastice (ca și accesorii cu rol cultic în cadrul ritualului religios, respectiv ca și surse de lumină în biserici, capele sau anexe), pot fi acceptate, ipotetic și în cazul Transilvaniei medievale, firesc însă, cu rezervele și amendamentele necesare - impuse de absența unor informații documentare mai numeroase și mai detaliate. Mai mult, spațiul intracarpatic oferă o interesantă zonă de interferențe și contacte între tradițiile bizantine, ortodoxe și modelele catolice "propușe" prin intermediul Regatului Ungariei (până în momentul de față prea puțin ilustrate la nivelul vieții cotidiene și al culturii materiale).

Cum am încercat să relevăm prin argumentele expuse mai sus, sugestia noastră propune investigației de specialitate problema iluminatului medieval în dubla sa funcție cotidiană, socială și simbolic-spirituală (creștină). Aprecierile preliminare pe care le-am formulat indică un stadiu incipient al cercetării (care ne-a fost impus de nivelul actual al informației accesibile), care se revendică a fi aprofundat și dezvoltat pe viitor.

Încercând reconstituirea unei imagini generalizate asupra iluminatului, respectiv a surselor și dispozitivelor generatoare de lumină artificială, studiul de față reprezintă considerăm noi, un demers util în sensul completării informațiilor relative la civilizația și cultura materială medievală din Transilvania.

Întreprinderea noastră s-a dorit una cât mai cuprinzătoare prin abordarea

¹⁴⁰ E. Braniște, *op. cit.*, p. 642.

¹⁴¹ *Glossarium artis 2. Kirchengedäte...*, passim.

¹⁴² M. Righetti, *op. cit.*, p. 453. Pentru o tipologie a candelabrelor medievale, a se vedea *Glossarium artis 2. Kirchengedäte...*

¹⁴³ E. Braniște, *op. cit.*, p. 643.

¹⁴⁴ G. Ferguson, *op. cit.*, p. 176-177.

unei întregi serii de aspecte colaterale, raliat producerii și utilizării luminii artificiale. Cercetarea surselor primare a vizat și aceasta izvoare variate - studiul colecțiilor documentare, analiza iconografiei medievale, investigații în colecții muzeale. Din păcate, numărul redus al datelor cunoscute sau accesibile cercetării (atât informație documentară, cât și date referitoare la cultura materială) a impus lucrării noastre restituiri mai degrabă punctuale, permițând conturarea doar în parte a unor interpretări ori concluzii, majoritatea cu caracter preliminar. Publicarea colecțiilor muzeale, în bună măsură necunoscute, editarea unor cuprinzătoare culegeri de documente (în special pentru perioada secolelor XV-XVI), înmulțirea și diversificarea investigațiilor de natură arheologică, apar și din perspectiva interesului nostru ca extrem de importante, în măsura în care aceste pagini se revendică a fi completate și amendate. Relevând stadiul primar (și superficial) al cunoștințelor legate de viața cotidiană ardeleană, studiul nostru propune, așa cum am mai amintit, un posibil model (metodologic) de abordare a tematicii iluminatului medieval, în parte inedit și firesc perfectibil.

Perspectivile pe care le presupun aceste pagini sunt, în viziunea noastră, bivalente. În primul rând este necesară continuarea cercetării, prin completarea informațiilor și dezvoltarea unor noi direcții în studiul tematicii, alături de ameliorarea celor deja sugerate. Importanța primordială a paginilor acestui studiu poate și trebuie să se concretizeze însă în momentul când se vor înregistra și alte astfel de inițiative de cercetare (structurate pe obiective de interes cât mai variate), subsumate investigării vieții cotidiene și a civilizației materiale medievale. Aceste inițiative corelate vor reuși în final conturarea unei imagini complete și complexe a societății medievale transilvănene, privată prea mult timp de acest gen de reconstituiri.

Die künstliche Beleuchtung im Mittelalter.

Siebenbürgen - XI-XVI Jahrhundert

(Zusammenfassung)

Dieses Studium analysiert die Problematik der künstlichen Beleuchtung in Siebenbürgen zwischen den XI und XVI Jahrhundert. Unser Vorhaben hat leider einen einleitenden Charakter, da die Wiederherstellungen nur teilweise möglich sind. Der Grund dazu ist dass die Quellen (Dokumente und Ikonen) wenig bekannt sind, die Forschung der mittelalterlichen Archäologie ist leider noch in einer Anfangsphase und die Museumskolektionen werden ungenugend ausgenutzt.

Der Artikel suggeriert ein mögliches Model (methodologisch) für das Anlegen des Themas der künstlichen Beleuchtung im Mittelalter, teilweise neu aber natürlich verwollkommungsfähig.

Das Gespräch ist gegliedert in das Aufzählen der verschiedenen Mittel zur Beleuchtung und Beleuchtungskörper wie: Kerzen, Fackeln, Öllampen,

Kerzenleuchtern, Kronleuchtern, mittelalterliche Strassenlampen; den Versuch einige Elemente des alltäglichen Leben und deren soziale Folgen zu verwerten: die Art wie künstlerische, kaufmännische, wirtschaftliche, berufliche Seiten die geistliche und laiesche Symbolistic des Mittelalters beeinflusst haben.

Die Ansichten des Studiums sind unserer Ansicht nach zweiseitig. In erster Linie ist die Weiterführung des Studiums notwendig, durch die Ergänzung der Informationen und die Entwicklung neuer Richtungen bezüglich diesem Thema. Die Wichtigkeit des Studiums wird sich verwirklichen wenn andere Forschungen bezüglich des alltäglichen Lebens und der mittelalterlichen Zivilisation geführt werden.

Diese Initiativen werden zu einem vollkommenen Bild der mittelalterlichen siebenbürgischen Gesellschaft beiführen.

Începând cu penultimul an al sec. XVI și până în anul 1637, orașul Cluj a beneficiat de dreptul încasării vămii tricesimale (a treizecea parte din valoarea vamală – apropiată de prețul pe piață – a mărfurilor)¹. Registrele vamale de tricesimă² (prelucrate de noi integral și în parte valorificate³) informează, printre altele, despre persoana celor care se prezentau la vămuire, cu mărfuri aduse la Cluj, ori destinate transportului în diverse localități, zone, țări. Negustorii literați ("deák") despre care amintim în titlu figurează deseori în înregistrările tricesimale.

Din registrele vamale nu reiese și vreo îndeletnicire cărturărească anume a

¹ Vezi, pentru cauzele și împrejurările în care principele Sigismund Báthori a dat privilegiul din 3 septembrie 1598 (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Cluj-Napoca, Fondul Primăria Orașului Cluj, Privilegii, Fasc. T.T., Nr.1), articolul nostru *Marchands hongrois et allemands à Cluj, dans la première moitié du XVIIe siècle*, în *Colloquia*, vol. I, nr. 2, p. 70-71 (text și notele 2, 3). Pentru raportul dintre valoarea vamală și prețul comercial al mărfii, vezi S. Goldenberg, *Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul al XVI-lea*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 676.

² Iată cotele, la Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Cluj-Napoca, în fondul Socotelile Orașului Cluj (în continuare SOC): 8 XIV (1599); 9 XXXV (1602); 12b VII (1610); 12b VIII (1611); 13a VI (dec. 1611-nov. 1612); 13a XVI (dec. 1612-nov. 1613); 13a XXIII (dec. 1613-nov. 1614); 13b IX (dec. 1614-ian. 1616); 14a I (ian.-dec. 1616); 14a XXII (ian.-nov. 1617); 14a XXV (dec. 1617-ian. 1619); 15a III (ian.-iul. 1619); 15b XII (dec. 1621-ian. 1622); 15b XVIII (ian. 1622-ian. 1623); 16 XI (ian.-nov. 1623); 16 XXVII (cheltuielile și administrarea tricesimei încasate în 1625-1626); 18b IV (febr. 1630-ian. 1631); 19 I (Brevis Ratio Tricesimae 1630-1633); 19 VII (ian. 1632-dec. 1633); 19 XI (ian.-nov. 1634); 20 II-I (cronologic invers: dec. 1634-nov. 1635); 20 V-VI (dec. 1635-nov. 1636); tot 20 VI, dar fasc. separat (oct.- nov. 1637).

³ F. Pap, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 239-250; idem, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale*, I, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 169-184; II, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 237-250; idem, *Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 351-371; idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599-1637)*, în *ActaMN*, XIV, 1977 (în continuare: *ActaMN*, XIV, 1977), p. 371-400; idem, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599-1637)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, (în continuare: *ActaMN*, XVI, 1979), p. 235-249; idem, *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 209-218; idem, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599-1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, în *ActaMN*, XVIII, 1981 (în continuare: *ActaMN*, XVIII, 1981), p. 171-190; idem, *Orientarea balcano-otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 93-103; idem, *Negustori și capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *AIIC*, XXIX, 1988-1989 (în continuare: *AIIC*, XXIX, 1988-1989), p. 147-156; idem, *Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai*, în *TSz*, XXXIII, 1991, nr. 3-4, p. 239-248; idem, *Comercianți în viața obștească a Clujului (sec. XVI-XVII)*, în *ActaMN*, 32/II, 1996 (în continuare: *ActaMN*, 32/II, 1996), p. 101-108; idem, *Registrele vamale despre comerțul clujenilor (1599-1637). Rețeaua geografică. Dinamica transporturilor*, în *Omagiu lui Radu Manolescu*, București, 1996, p. 239-247; idem, *A posztókereskedelem a kolozsvári vámnaplókbán (1599-1637)*, în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 1996, p. 434-459; ș.a.

acestor “deák”⁴. În textul registrelor ei apar numai cu apelativul “deák” (lat. “litteratus”), ca oameni care se prezintă la oficiul tricesimal cu mărfurile lor, fie aduse, fie cu intenția de a le scoate din oraș, pentru ca acestea să fie vămuite. De regulă, apelativul se adaugă numelui lor de familie și/sau de botez, fără vreo precizare din care să rezulte o eventuală îndeletnicire intelectuală. Din informațiile pe care ni le dau registrele nu putem cunoaște nici gradul lor de instruire, mediu sau superior, nici locul unde și-au făcut școala. Totuși, prezența acestor “deák” în înregistrările tricesimale merită remarcată, denotând nu numai ridicarea păturii angajate în negoț la un anumit grad de cultură, dar și alte fenomene caracteristice stadiului de dezvoltare social-economică a obștei urbane din *civitas primaria* a principatului transilvan în perioada dată.

Iată numărul literaților angajați în comerțul clujean, între 1599 și 1637:

Anul	Numărul înregistrate la importul de mărfuri	Numărul înregistrate la exportul de mărfuri
1599	6	1
1602	6	5
1610	6	7
1611	4	2
1612	7	4
1613	4	4
1614	7	3
1615	3	3
1616	6	5
1617	8	3
1618	5	3
1619	2	4
1621/1622	2	-
1622	15	1
1623	3	4
1630	26	15
1632	17	10
1633	16	10
1634	13	6
1635	14	8
1636	13	8
1637	4	

Că aceste cifre nu reflectă întreaga realitate comercială, o putem afirma, o dată, pentru că am indicat doar numele de negustori “literați” luate separat; or, mulți dintre ei efectuează mai multe transporturi pe an (de pildă: cei 7 negustori “literați” care exportă mărfuri în 1610 apar în acel an în 12 înregistrări; cei 4 exportatori din anul 1612 sunt înregistrați de 9 ori; cele 15 nume de aducători de mărfuri în 1622 figurează în total în acel an cu 23 transporturi tricesimate; cei 26 de negustori din

⁴ Deși din alte surse aflăm că unii (mulți?) dintre ei au fost teologi, profesori, tipografi. Vezi Szabó M. – Tonk S., *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992, passim.

1630 au fost taxați cu 38 de transporturi de aducere de mărfuri; etc.). Pe de altă parte, aceiași negustori fac atât drumuri comerciale de aducere, cât și de scoatere de mărfuri. Nu întotdeauna cei ce întocmeau înregistrările au specificat în dreptul numelor calitatea de “deák” a clienților lor; o deducem din cazurile în care numele unor negustori “literați” este reluat, chiar în repetate rânduri, fără a i se mai adăuga amintita calitate. Vor fi fost, deci, cazuri de “literați” unde de la început lipsea specificarea școlarizării lor.

Oricum, apariția negustorilor “literați” în comerțul clujean este deosebit de semnificativă. Dincolo de numărul mai mic sau mai mare al membrilor păturii orășenești de meșteșugari-negustori care, în perioada de înflorire a economiei urbane transilvănene, se înzestreaă cu cunoștințele școlare necesare pentru a face față unor cerințe social-economice tot mai complexe⁵, remarcabilă este apariția mentalității conform căreia instrucția școlară este nu numai compatibilă cu activitatea comercială, ci chiar firească pentru cei ce o exercită.

Într-adevăr, o activitate negustorească desfășurată de unul și același orășean în ritmul și cu intensitatea care cu prisosință reiese din înregistrările vamale necesita pregătire, în cazul celor mai ales cu stare materială potrivită – școală. Atunci când, spre exemplu, literatul Jónás efectuează personal sau prin mandatar⁶, numai în anul 1635, comerț de import concretizat în 4 înregistrări (două transporturi aduse de la Viena, unul din Prešov și unul din Levoča), suma totală a tricesimei percepute ridicându-se la 184 florini 53 denari⁷ – ceea ce corespunde, cu aproximație, unei valori vamale de 5.535 florini și 90 denari (tricesima fiind, după cum am arătat, convențional a treizecea parte din valoarea vamală) -, când același negustor este înregistrat în același an cu un singur caz de export, în direcție neprecizată, taxat cu 360 florini⁸ (valoarea vamală corespunzătoare fiind de 10.800 florini), este firesc ca acest negustor să aibă nevoie de cunoștințe cel puțin de nivel mediu, pentru a ține evidența unui asemenea trafic comercial.

Negustorii nu efectuau drumuri comerciale la întâmplare. Ei trebuiau cel puțin să cunoască precis situația cererii și a ofertei pe piețele de desfăcere frecventate; în acest sens, este de admis că ei vor fi stabilit și întreținut relații de afaceri cu factori economici de peste hotare⁹. Nu întâmplător, de pildă, literatul (“deák”) Petru Nyíri se va fi specializat – se poate afirma – în importul a felurite produse din Imperiul otoman; o denotă două drumuri efectuate în 1622¹⁰, unul în

⁵ După cum se observă, numărul negustorilor literați crește după 1630. Aceasta corespunde creșterii numerice generale a negustorilor clujeni constatate după aceeași dată. Vezi, pentru aceasta, articolul nostru din *AIIAC*, XXIX, 1988-1989, p. 148.

⁶ Pentru apariția și cultivarea mandatariului, conform registrelor de tricesimă din Cluj, ca metodă a activității comerciale moderne, vezi mai ales în articolul citat în nota 5, p. 150.

⁷ SOC, 20, II, p. 16: 22 aprilie 1635; SOC, 20, I, p. 28: 22 octombrie 1635 (Viena); SOC, 20, II, p. 3: 14 decembrie 1634 (Prešov; face parte din anul vamal 1635); SOC, 20, I, p. 31: 26 octombrie 1635 (Levoča).

⁸ SOC, 20, I, p. 15: la 12 august 1635, literatul Jónás scoate din Cluj, în direcție neprecizată, 240 de boi grași, fiind vămuț cu 360 florini.

⁹ Vezi *AIIAC*, XXIX, 1988-1989, p. 154; *ActaMN*, 32/II, 1996, p. 107.

¹⁰ SOC, 15b, XVIII, p. 15-16 (la 8 martie 1622 aduce marfă de la Constantinopol), 43-44 (la 20

1623¹¹, două în 1630¹², două în 1632¹³, în afară de transporturile pe care același le efectuează în alte direcții. El își va fi format aceste relații de afaceri, va fi contat drept cumpărător stabil de mărfuri en-gros (după cum spunem noi astăzi) la Constantinopol, Belgrad și probabil în alte locuri din sud-estul otoman, ceea ce, evident, necesita, din partea acestui negustor, să fie la curent cu producția, prețurile, posibilitățile și regia transportului și, ceea ce este poate și mai important, să țină acasă o evidență clară și la zi a veniturilor sale, a intrărilor și ieșirilor. Toate acestea, dacă nu necesitau, în orice caz erau mult înlesnite de o instrucție corespunzătoare a negustorului (poate, chiar de ținerea unui birou comercial și întreținerea personalului special corespunzător).

Asemenea instruire era binevenită și în cazul numeroșilor purtători de mărfuri care – fapt atestat documentar – erau în același timp angajați (fie personal, fie familial, fie chiar prin angrenarea în producție, în absența titularilor, a unui personal subordonat) în activitatea meșteșugărească. Acești oameni, al căror potențial economic se realiza din activitate meșteșugărească, neguțatorie, operațiuni incipiente de creditare, avere imobiliară (case și intravilane în oraș, proprietăți de pământ în jurul Clujului¹⁴), valori mobiliare (argintărie, textile etc.), ca adevărați financiari ai vremii în Transilvania, dispuneau de un întreg organism economic, în care va fi intrat și un fel de cancelarie, birou de contabilitate, cu personal anume, specializat în administrarea afacerilor. Vor fi fost instruiți și ei, financiarii în cauză, dar nu neapărat: puteau dispune, în rândul personalului aflat în slujba lor, de oameni pregătiți, în stare să efectueze operațiunile necesare și chiar să ducă la bun sfârșit, la nevoie, o călătorie de afaceri. O asemenea situație o indică, de exemplu, o însemnare din anul 1622, conform căreia, la intrarea în oraș cu un transport de mărfuri, de proveniență neprecizată, s-a perceput tricesima de 5 florini și 45 denari literatului Ioan (János deák), slujitor al lui Matei Vicei¹⁵. Despre Matei Vicei se știe că a fost unul din oamenii de afaceri cei mai activi și înstăriți ai orașului Cluj, în același timp lucrând și în administrația urbană; ca meserie de bază aurar, îl găsim totuși printre negustorii care desfășurau curent un amplu trafic de import-export de mărfuri¹⁶. Este foarte probabil că literatul Ioan îl slujea tocmai în calitatea sa de om cu școală, putând fi utilizat nu numai în efectuarea transporturilor, ci și în lucrările de afaceri anexe. Exemplele s-ar putea înmulți chiar din materialul arhival ce ne slujește drept sursă.

*

Fenomenul ale cărui simptome le-am schițat nu trebuie, bineînțeles, nici

septembrie 1622, din același loc).

¹¹ SOC, 16, XI, p. 16: 18 august 1623 (import de la Constantinopol).

¹² SOC, 18b, IV, p. 33-34: 30 iunie 1630 (de la Constantinopol); p. 99-100: 14 ianuarie 1631 (de la Belgrad).

¹³ SOC, 19, VII, p. 9-10: 8 aprilie 1632 (mărfuri aduse de la Constantinopol); p. 51: 21 octombrie 1632 (mărfuri aduse din „Turcia“).

¹⁴ AIIAC, XXIX, 1988-1989, p. 154-155.

¹⁵ SOC, 15b, XVIII, p. 26: 24 mai 1622.

¹⁶ Vezi F. Pap, în *Potaissa*, 1978, p. 96-97.

supra- și nici subestimat. Fără să cunoaștem pregătirea fiecăruia din literații înregistrați în registrele de tricesimă clujene, ceea ce putem admite la ei, și numai pe baza înregistrărilor tricesimale, este cel puțin o instrucție școlară orășenească ce le-a dat cunoștințele și dexteritățile necesare desfășurării unei activități economice¹⁷. Nepropunându-și neapărat un mod de viață specific intelectual, cu îndeletniciri ca activitate teologică, profesorat, scrierea, editarea sau tipărirea de cărți, nici nu aveau nevoie de studii făcute la universități străine. Școli orășenești existau în Transilvania încă de prin sec. XIV-XV¹⁸. Chiar în mediu rural, documentele menționează până la coticura secolelor XV-XVI un număr crescând de oameni instruiți, aceasta în școlile rurale de pe lângă parohii¹⁹. În același timp însă, marele număr de tineri transilvăneni care merg la studii în străinătate²⁰ și care nu se acoperă, totuși, cu numărul de personalități culturale activând în Transilvania ne determină să nu excludem nici posibilitatea unor studii la universități străine efectuate de literații despre care tratăm,

Rolul și locul literaților nu trebuie supraestimat nici pentru alt considerent. Cu toate că ei trebuie luați în considerare în făurirea unei imagini cât mai apropiate de realitate asupra complexității vieții orășenești clujene la finele sec. XVI și în prima jumătate a celui următor, nu literații imprimă acestei vieți orășenești înflorirea care o caracterizează. Nivelul general de cultură, cu toată creșterea sa, nu este un mobil al evoluției în cazul dat, ci un efect al ei, un fenomen însoțitor. Literații, deopotrivă cu negustorii neinstruiți, fac parte din pătura socială a celor angajați în activități economice urbane, pătură în treptată consolidare și diferențiere, ale cărei tendințe converg în special în deceniile 2-4 ale sec. XVII cu cele ale autorității centrale. Poziția economică, obiectivele, până și modul de viață uniformizează această pătură în atare măsură, încât nu există nici o diferență esențială între componenții săi aflați la diverse trepte de instruire și cultură. Literații despre care tratăm nu pot fi considerați intelectuali ai vremii, creatori de valori spirituale²¹; ei sunt orășeni precapitaliști în aceeași măsură, în care sunt și concetățenii lor lipsiți de instrucție școlară (medie sau superioară) și în evoluția social-economică au același rol și loc ca aceștia din urmă.

A nu le subestima însă importanța înseamnă să apreciem faptul că, datorită surplusului de cunoștințe, dexterității în mănuierea afacerilor, culturii lor generale, ca și speciale, câștigate în școli din țară sau străinătate, limbilor străine cunoscute, ei erau chemați pe bună dreptate să înlesnească crearea și conservarea unor relații economice peste hotarele principatului. Dar literații erau foarte utilizabili și în administrația orășenească. Grafia marei majorități a registrelor tricesimale păstrate indică ținerea acestor registre de către oameni instruiți. Utilizabili, de bună seamă, și în alte domenii ale administrației orășenești, ei erau în măsură să asigure, pe lângă

¹⁷ Jakó Zs., *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1977, p. 21.

¹⁸ Dankanits Á., *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974, p. 10-11.

¹⁹ Jakó Zs., *op. cit.*, p. 30.

²⁰ Dankanits Á., *op. cit.*, p. 13-14. Vezi și Szabó M.-Tonk S., *op. cit.*, passim.

²¹ Cu excepția celor care erau în primul rând teologi, profesori, tipografi etc. și practicau comerțul doar ocazional. Vezi și Szabó M.-Tonk S., *op. cit.*, passim.

îndeletnicirea lor specifică din cadrul meșteșugului sau al activității negustorești, munca de cancelarie orășenească, cu atât mai mult, cu cât, în plină perioadă umanistă, aceasta se executa din ce în ce mai generalizat în limba maternă maghiară, în locul latinei accesibile unei păтури mai reduse. (De aici, de altfel, incertitudinile și fluctuațiile ortografice, denotând o fază de început a utilizării limbii materne în practica administrativă.)

O dovadă indirectă a creșterii ponderii oamenilor înzestrați cu cultură școlară medie și superioară, și în general a creșterii generale a nivelului de cultură, în primul rând în scopul practic al administrării treburilor orășenești, meșteșugărești și comerciale, o constituie apreciabilele cantități de hârtie importate mai ales de la Viena²², din Polonia²³, orașele slovace de astăzi²⁴; o lumină asupra specificului culturii orășenești clujene aruncă, în același timp, tipăriturile – relativ puține, e drept, de vreme ce activitatea tipografică era curentă la Cluj. Aceste tipărituri, aduse și ele de la Viena, din Polonia, din Ungaria și orașul Prešov, sunt mai mult de caracter laic: gramatici, “Donat”-uri și calendare²⁵. În contextul prezentei contribuții ne atrag în mod special atenția însă acele *jeczeo keonyw* (=proces-verbal), probabil registre pentru administrarea afacerilor, aduse în 1617 din Cracovia²⁶, care indică tocmai menționata sporire în complexitate a birocrăției orășenești, în pas cu diferențierea social-economică în plină desfășurare.

Prezența literațiilor în societatea clujeană a primei jumătăți a sec. XVII este, prin urmare, departe de a constitui o curiozitate istorică, o devansare a evoluției firești. Stadiul la care a ajuns economia orășenească clujeană justifică această prezență, integrând-o în complexul evoluției urbane a vremii în Europa centrală. Tot atât de firesc este ca literații, prin specificul pregătirii lor, să fi contribuit substanțial la înaintarea procesului de diferențiere, de evoluție social- economică la Cluj, marcat și de cristalizarea treptată a unei păтури autonome de negustori, de ale cărei tendințe și direcții de dezvoltare nu se poate face abstracție în cercetarea istoriei economice a sec. XVII în Transilvania.

ANEXĂ

Literații (“deák”) angajați în comerțul clujean între 1599 și 1637 (pe baza registrelor tricesimale clujene).

Observații:

- calitatea de literat (ung.: “deák”) este specificată în registre după numele (de familie sau de botez) menționate; nu o redăm în prezenta listă;
- transcrierea respectă grafia registrelor;
- redăm toate prezentările la taxare chiar ale unuia și aceluiași literat. Sursa arhivală (registrele de tricesimă) menționează și data exactă la care s-a efectuat fiecare transport, precum și, una câte una, mărfurile aduse sau scoase

²² *ActaMN*, XVI, 1979, p. 176-177.

²³ *ActaMN*, XIV, 1977, p. 381, 389-390.

²⁴ *ActaMN*, XVI, 1979, p. 238, 246.

²⁵ Publicații care conțineau și informații științifice: de medicină, agronomie, astronomie etc., deci destinate îmbogățirii culturii generale; vezi Dankanits Á., *op. cit.*, p. 87; vezi și F. Pap, *Importul de carte la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *AIIC*, XXX, 1990-1991, p. 37-46.

²⁶ SOC, 14a, XXII, p. 34: 25 septembrie 1617. Vezi și *ActaMN*, XIV, 1977, p. 390 și nota 60.

din oraș. Se vor putea consulta pentru detalii registrele de tricesimă, predate spre publicare Editurii "Kriterion";

- subimpărțirile "import" și "export" conțin aducerea, respectiv, scoaterea de marfă din, respectiv în alte localități (zone) din Principatul Transilvaniei, în alte localități și țări;
- în mod obișnuit, calitatea de literat nu figurează alături de nume în lista ce urmează, pentru a nu o încărca. A fost trecută, împreună cu alte amănunte din text, în cazul mandatărilor, al soțiilor sau fiilor literaților (aceștia din urmă, și ei titrați), precum și specificării titlului inserat între prenume și numele de familie. În aceste cazuri am tradus textul la prima mențiune din registru;
- ordinea este următoarea:
 - numele;
 - localitatea (zona, țara) de unde se aduce sau încotro este îndreptat transportul de mărfuri;
 - tricesima încasată.

1599:

Import:

Simon, Viena, 54 florini (fl) 25 denari (d).
 Miglos, Viena, 85 fl 35 d.
 Enendy Matúas, Viena, 212 fl. 74 ½ d.
 Istuan, Viena, 16 fl 22 d.
 Simon, Carei, 28 fl 82 ½ d.
 Kalmanchey Istwan, neprecizat (nepr.), 75 fl
 00 d, + armament netaxat.
 Bekesi Istwan, nepr., 4 fl 46 d.

Export:

Balint, Baia Mare, 0 fl 78 ½ d.

1602:

Import:

Incedy Mathyas Kolosswary (I. M. din Cluj),
 nepr., 105 fl 32 ½ d.
 Mihaly kolosswary az kaalmar Janoss fia (M.
 din Cluj, fiul neguțatorului Ioan), nepr., 20 fl
 92 d.
 Bekesy Istuan, nepr., 17 fl 84 ½ d.
 Makay Istuan, nepr., 6 fl 64 d.
 Istuan, nepr., 2 fl 53 d.
 Esaias, nepr., 24 fl 47 ½ d.
 Istuan, az kalmar Janoss fia (I., fiul
 neguțatorului Ioan), nepr., 117 fl 46 d.
 Makay Istuan, nepr., 9 fl 40 d.

Export:

Istuan, nepr., 11 fl 00 ½ d.
 Symon, nepr., 6 fl 78 d
 Janoss deakne (soția literatului Ioan), nepr., 0
 fl 29 " d.
 Jonass, nepr., 30 fl 00 d.

1610:

Import:

Janos Bakos Borbara fia (Ioan, fiul Barbarei
 Bakos), nepr., 6 fl 09 d.
 Hary Mihaly, nepr., 0 fl 69 d.
 Feierdy Miklos, nepr., 7 fl 52 d.
 Torda Uzay Janos fia (fiul literatului Ioan de
 pe strada Turzii), nepr., 7 fl 68 d.
 Jonas, Viena, 149 fl 70 ½ d.
 Lukacz deakne (soția literatului Luca), nepr.,
 0 fl 54 d.
 Janos fia Torda Uzay, nepr., 8 fl 88 d.

Export:

Hari Mihaly, nepr., 2 fl. 00 d.
 Almasy Janos papne (soția preotului A. J.),
 nepr., 0 fl 90 d.
 Lukacz deakne (soția literatului Luca), nepr.,
 0 fl 30 d.
 Czomafay Marton deakne (soția lit. C. M.),
 nepr., 0 fl 15 d.
 Jonas, nepr., 48 fl 00 d.
 Czomafay Marton deakne, nepr., 1 fl 01 d.
 Lukacz deakne, nepr., 1 fl 17 d.
 Almasi Janos papne, nepr., 1 fl 26 d.

Czomafay Marton deakne, nepr., 1 fl 48 ½ d.
 Mihaly, nepr., 0 fl 12 d.
 Almasi Janos papne, nepr., 1 fl 89 d.
 Balint deakne (soția lit. Valentin), Baia Mare, 0 fl 08 d.

1611:

Import:

Cornelius, Viena, 6 fl 60 d.
 Trombitas Jakab, Viena, 6 fl 00 d.
 Razman, Viena, 18 fl 05 d.
 Miklos deak Gaspar deakne fia (lit. M., fiul soției lit. G.), Viena, 5 fl 97 d.

Export:

Trombitas Jakab, Viena 16 fl 36 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 1 fl 00 d.

1612:

Import:

Jonas deaknak ([i s-a adus] lit. Jonas), Viena, 29 fl 30 d.
 Jonas, Viena, 23 fl 70 d.
 Janos, Viena, 20 fl 28 d.
 Jonas deaknak, Viena, 99 fl 00 d.
 Miklos, Viena, 95 fl 60 d.
 Gergely, Polonia, 13 fl 48 d.
 Hari Mihaly, Polonia, 10 fl 19 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 0 fl 36 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 0 fl 54 d.
 Trombitas Jakab, Viena, 12 fl 83 d.
 Lukacz deakne, Ungaria (?), 0 fl 18 d.
 Trombitas Jakab deaknak ([i s-a adus] lit. T. J.), nepr., 1 fl 32 d.

Export:

Istuan, Baia Mare, 0 fl 36 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 0 fl 66 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 1 fl 18 d.
 Lukacz deakne, Ungaria, 0 fl 67 d.
 Lukacz deakne, Oradea, 0 fl 54 d.
 Lukacz deakne, Tășnad, 0 fl 35 d.
 Hari Mihaly, Viena (?), 9 fl 56 d.
 Trombitas Jakab, nepr., 5 fl 00 d.
 Lukacz deakne, nepr., 1 fl 50 d.

1613:

Import:

Janos deak fia (fiul lit. J.), Viena, 28 fl 40 d.
 Gergely, Viena, 22 fl 46 ½ d.
 Gergej, Polonia, 13 fl 04 ½ d.
 Lukacz deakne, nepr., 0 fl 50 d.
 Marton, nepr., 7 fl 20 d.

Export:

Myklos, Viena, 1 fl 35 d.
 Jonas, Viena, 20 fl 00 d.
 Miklos, Viena, 24 fl 50 d.
 Janos, Viena, 1 fl 50 d.
 Lukacz deakne, nepr., 1 fl 39 d.
 Jonas, nepr., 100 fl 00 d.

1614:

Import:

Miklos deak Caspar deakne fia (lit. Miklos fiul soției lit. C.), Viena, 103 fl 86 d.
 Bartfay Gergely, Viena, 14 fl 45 d.
 Havi [Hari?] Mihaly, Polonia, 7 fl 48 d.
 Christoph, Polonia, 6 fl 47 d.
 Miklos és Jonas, Polonia, 60 fl 48 d.
 Jonas deaknak ([i s-a adus] lit. J.), nepr., 108 fl. 32 d.
 Zakaczy Istvan, nepr., 1 fl 54 d.
 Gaspar, nepr., 5 fl 01 d.

Export:

Ifju Tököly Janos (Tököly Janos [lit.] junior), Viena, 57 fl 00 d.
 Jonas, nepr., 15 fl 00 d.
 Hari [Havi?] Mihali, Polonia, 15 fl 80 d.

1615:

Import:

Export:

Jonas, Viena, 110 fl 11 d.
 Varadi Miklos deaknak ([i s-a adus] lit. V.M.), Viena, 19 fl 56 ½ d.
 Jonas deaknak, Polonia, 22 fl 00 d.
 Teokeolj Marton, nepr., 9 fl 70 d.

1616:

Import:

Jonas deaknak, nepr., 39 fl 80 d.
 Jonas deaknak Janos, Viena, 73 fl 77 d.
 Teökeoly Janos, Viena, 66 fl 74 d.
 Leorincz, Viena, 0 fl 62 d.
 Jonas deaknak, Viena, 19 fl 20 d.
 Gaspar, Viena, 16 fl 33 d.
 Vasarhely Istvan, Ungaria, 0 fl 85 d.
 Marthon, Jarosław, 7 fl 35 d.

1617:

Import:

Gaspar, Viena, 82 fl 96 d.
 Debreczeni Marthon, Viena, 3 fl 29 d.
 Jonas deaknak Janos, Viena, 150 fl 39 d.
 Debreczeni Marthon, Viena, 3 fl 01 ½ d.
 Marthon deak Jonas deaknak (lit. M. literatului J.), Polonia, 10 fl 85 d.
 Nagy Baniay Kalmar Janos, Polonia, 1 fl 63 d.
 Teokeoly Marton deak Jonas deaknak, Jarosław, 30 fl 65 d.
 Gergely, Prešov, 10 fl 00 d.

1618:

Import:

Varadj Miklos, Viena, 202 fl 01 ½ d.
 Varady deak Jonas deaknak, Viena, 10 fl 50 d.
 Teokeoly Janos, Viena, 140 fl 05 ½ d.
 Jonas deaknak, Polonia, 35 fl 00 d.
 Teokeoly Marthon deaknak, Polonia, 18 fl 40 d.
 Jonas deaknak Marton deak (literatului J. [i s-a adus de către] lit. M.), Lwów, 17 fl 25 d.
 Debreczeni Marthon, nepr., 2 fl 25 d.

1619:

Import:

Debreczeni Marthon, Lwów, 1 fl 80 d.
 Peter, Turcia, 17 fl 47 ½ d.
 Peter, Nicopole, 20 fl 45 d.

1621/22:

Teokeolj Janos, Viena, 14 fl 00 d.
 Miklos, Polonia, 75 fl 00 d.
 Jonas, Polonia, 38 fl 00 d.
 Jonas deaknak, Viena (?), 28 fl 00 d.
 Teokeoly Janos, nepr., 5 fl. 00 d.

Export:

Vasarhely Istwan, Ungaria, 3 fl 72 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 1 fl 47 ½ d.
 Jonas, Ungaria, 77 fl 00 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 2 fl 44 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 3 fl 96 d.
 Jonas, Viena, 76 fl 00 d.
 Teokeoly Janos, Viena, 82 fl 00 d.
 Gaspar, Viena, 12 fl 00 d.
 Debreczeni Marthon, nepr., 1 fl 37 d.
 Vasarhelyi Istvan, nepr., 3 fl 34 d.

Export:

Vasarhely Istuan, Ungaria, 3 fl 04 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 2 fl 59 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 6 fl 48 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 3 fl 10 d.
 Jonas deaknak Teokeoly Janos, Viena, 79 fl 00 d.
 Ifju Teokeoly Janos deaknak (literatului T. J. junior), Viena, 7 fl 00 d.

Export:

Vasarhely Istuan, Ungaria, 1 fl 91 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 2 fl 47 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 8 fl 36 d.
 Vasarhely Istuan, Ungaria, 2 fl 49 d.
 Varadi Miklos, Viena, 120 fl 00 d.
 Teokeoly Janos, Viena, 114 fl 00 d.

Export:

Peter, Ungaria, 0 fl 36 d.
 Varadi Miklos, Viena, 124 fl 00 d.
 Jonas deaknak, Viena, 114 fl 00 d.
 Vasarhelyi Istvan, Oradea, 3 fl 64 d.
 Vasarhelyi Istvan, Oradea, 1 fl 40 d.
 Vasarhelyi Istvan, Ungaria (?), 4 fl 46 d.

Import:

Döbretzenj Marthon, Prešov, 8 fl 72 ½ d.
 Ifju Poztometö Janos deaknak ([i s-a adus] lit.
 P. J. junior), Prešov, 5 fl 25 d.
 Ifju Poztometö Janos deaknak, Prešov, 9 fl 00
 d.

1622:

Import:

Kovaczi Janos, Prešov (?), 10 fl 18 d.
 Ifju Poztometö Janos, Prešov (?), 0 fl 20 d.
 Jonas, Prešov, 67 fl 00 d.
 Varadi Miklosnak Jonas deak (lit. J. i-a adus
 lui V. M.), Prešov, 11 fl 40 d.
 Peter, Constantinopol, 29 fl 12 ½ d.
 Peter, Constantinopol, 42 fl 33 d.
 Debreczeni Marton, Constantinopol, 3 fl 74
 d.
 Varadi Miklos și Jonas, Rimavská Sobota,
 182 fl 60 d.
 Varadi Miklos, Rimavská Sobota, 30 fl 45 d.
 Varadi Miklos, Rimavská Sobota, 12 fl 42 d.
 Varadi Miklos, Rimavská Sobota, 4 fl 50 d.
 Ifju Poztometo Marton, Polonia, 34 fl 35 d.
 Jonas deaknak és Varadi Miklosnak ([li s-a
 adus] literaților J și V. M.), Polonia, 84 fl 00
 d.
 Ifju Poztometo Janos, nepr., 1 fl 40 d.
 Gyeorgy, nepr., 7 fl 70 d.
 Janos, nepr., 76 fl 65 d.
 Vitzei Mate zolgaja Janos deak (servitorul lui
 V. M., lit. J.), nepr., 5 fl 45 d.
 Megyessi Ferenc, nepr., 17 fl 15 d.
 Jonas deak Varadi Miklosnak (lit. J. [i-a
 adus] lui V. M.), nepr., 53 fl 00 d.
 Cziki Peter, nepr., 2 fl 40 d.
 Brassai Georgy, nepr., 7 fl 95 d.
 Poztometeö Janos, nepr., 44 fl 79 d.
 Büki Miklos, nepr., 2 fl 10 d.

1623:

Import:

Wyfalvi Gaspar, Viena, 17 fl 63 d.
 Nyri Peter, Constantinopol, 34 fl 92 d.
 Wyfalvi Gaspar, nepr., 18 fl 05 d.
 Jacob deakne (soția lit. J.), nepr., 3 fl 00 d

1630:

Import:

Thardasi Marthon, Viena, 14 fl 05 d.
 Feyrvári Benedek, Viena, 49 fl 98 ½ d.
 Galgoczi Pal, Viena, 3 fl 70 ½ d.
 Ouarj Tamas, Viena, 20 fl 82 d.
 Varadj Miklos, Viena, 4 fl 27 d.

Export:

Zakatzí Istuan, nepr., 7 fl 22 ½ d.

Export:

Zakatzí Istuan, nepr., 7 fl 22 ½ d.

Export:

Feiervári Benedek, Ungaria, 1 fl 00 d.
 Jonas, Ungaria, 1 fl 00 d.
 Nyri Peter, nepr., 2 fl 62 d.
 Carkai Mihaly, nepr., 0 fl 98 d.
 Carkai Mihaly, nepr., 4 fl 60 d.

Export:

Karkai Mihali, Ungaria, 0 fl 16 d.
 Mattias, Ungaria, 0 fl 12 d.
 Kezdi Vasarhelyi Ferenc, Ungaria, 0 fl 12 d.
 Feyrdi Janos, Ungaria, 7 fl 58 d.
 Eöliuösi Gergely, Ungaria, 14 fl 00 d.

Köuendj Geörgy, Viena, 16 fl 55 d.
 Köpcziény Andras, Viena, 56 fl 60 d.
 Gergely, nepr., 3 fl 00 d.
 Cziepregi Mihali, Viena, 21 fl 54 d.
 Meggiesi Ferencz, Viena, 13 fl 90 d.
 Waradi Janos, Viena, 2 fl 11 d.
 Tökölj Janos, Viena, 58 fl 85 d.
 Barati Gabor, Viena, 35 fl 86 d.
 Varadi Miklos, Viena, 97 fl 55 d.
 Ifju Jonas (lit. J. junior), Viena, 64 fl 64 d.
 Ovari Tamas, Prešov, 9 fl 00 d.
 Eölyüosi Gergely, Prešov, 7 fl 30 d.
 Szilagi Gergely, Prešov, 6 fl 14 d.
 Feirdi Janos, Prešov, 12 fl 80 d.
 Karkai Mihali, Prešov, 0 fl 60 d.
 Eölyüosi Gergely, Prešov, 14 fl 30 d.
 Karkai Mihai, Prešov, 2 fl 82 d.
 Szilagi Gergeli, Prešov, 6 fl 80 d.
 Eölvösi Gergely, Prešov, 15 fl 00 d.
 Abrugbanyai Geörgy, Prešov, 0 fl 99 d.
 Zilagi Gergely, Prešov, 4 fl 42 d.
 Lorincz, Carei, 0 fl 24 d.
 Kézdi Vasarhelyi Ferenc, Carei, 0 fl 33 d.
 Karkai Mihaly, Polonia, 9 fl 24 d.
 Jonas deaknak, Jarosław, 49 fl 04 d.
 Gaspar, Jarosław, 14 fl 30 d.
 Wásarhelyi Ferenc, Ungaria, 0 fl 36 d.
 Jonas deaknak, Lwów, 29 fl 84 d.
 Nyri Peter, Turcia, 39 fl 37 d.
 Iklodi Tamas, Belgrad, 3 fl 00 d.
 Nyri Peter, Belgrad, 12 fl 46 d.
 Szilagi Gergeli, Ujhely, 5 fl 08 d.
 Jenei Istuan, Caransebeș, 3 fl 00 d.

1632:

Import:

Jenei Istvan, Prešov, 7 fl 10 d.
 Köpcseni Andras, Prešov, 11 fl 50 d.
 Gyulai Ferenc, Prešov, 5 fl 23 ½ d.
 Eölvesi Gergely, Prešov, 49 fl 10 d.
 Tamas, Prešov, 12 fl 24 d.
 Megyesi Ferenc deak szolgaia Carolus Seiber
 (C. S., slujitor al lit. M. F.), Viena, 1 fl 08 d.
 Tordasi Marton, Viena, 13 fl 67 ½ d.
 Georgy deak Brassai, Viena, 13 fl 54 ½ d.
 Samuel, Viena, 12 fl 32 d.
 Tamas, Viena, 28 fl 02 ½ d.
 Keouendi Georgy, Viena, 18 fl 38 d.
 Megyesi Ferenc, Viena, 30 fl 64 ½ d.
 Keouendi Georgy, Viena, 22 fl 35 d.
 Ouari Tamas, Viena, 28 fl 93 ½ d.
 Gyulai Ferencz, Viena, 40 fl 12 d.
 Jonas deaknak, Viena, 56 fl 70 d.
 Benedek, Jarosław, 16 fl 95 d.
 Gaspar, Jarosław, 9 fl 90 d.
 Jonas deaknak, Jarosław, 54 fl 36 d.

Cziepregi Mihaly, Ungaria, 0 fl 45 d.
 Sárosi Peter, Ungaria, 1 fl 33 d.
 Karkai Mihaly, Ungaria, 2 fl 53 d.
 Vásárhely Ferenc, Ungaria, 2 fl 04 d.
 Kézdi Vasarhelyi Ferenc, Ungaria, 1 fl 00 d.
 Fejerdi Janos, Ungaria, 3 fl 93 d.
 Fejerdi Janos, Ungaria, 0 fl 50 d.
 Nyiri Peter, Baia Mare, 1 fl 98 ½ d.
 Feyrvari Benedek, Viena, 18 fl 00 d.
 Köptseni Andras, Giula Ferenc, Viena, 328
 fl 00 d.
 Szegedi Gergeli, Viena, 135 fl 00 d.
 Tököli Janos, Viena, 315 fl 40 d.
 Tököli Janos, Viena, 2 fl 00 d.
 Sarosi Peter, Kallo, 1 fl 14 d.
 Waradi Miklos, Viena, 579 fl 00 d.

Export:

Janos deak hidelvi (lit. J. din Hidelve –
 cartier “extra muros” spre N. al Clujului),
 Ungaria, 0 fl 40 d.
 Jonas Andras, Ungaria, 114 fl 00 d.
 Varadi Miklos, Ungaria, 36 fl 00 d.
 Keopczeni Andras, Ungaria, 273 fl 00 d.
 Karkai Mihaly, Ungaria, 39 fl 00 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 2 fl 20 ½
 d.
 Osuai Istuan, Ungaria, 1 fl 50 d.
 Karkay Mihaly, Ungaria, 3 fl 30 d.
 Osuai Istuan, Ungaria, 0 fl 90 d.
 Matyas, Baia Mare, 0 fl 81 d.
 Ferencz deak vasarhelyi, Carei, 1 fl 16 ½ d.
 Karkai Mihaly, Carei, 1 fl 16 d.
 Nyri Peter, Carei, 5 fl 40 d.
 Jonas, nepr., 52 fl 00 d.
 Varadi Miklos, nepr., 179 fl 00 d (dar e scutit
 de plată).
 Varadi Miklos, nepr., 112 fl 00 d.

Ferencz deak Vasarhelyi, Carei, 2 fl 04 d.
 Osuai Istuan, Carei, 0 fl 45 d.
 Samuel, Belgrad, 13 fl 97 d.
 Varadi Miklos, Lwów, 29 fl 80 d.
 Jonas, Lwów, 27 fl 70 d.
 Nyri Peter, Constantinopol, 46 fl 53 d.
 Jenei Istuan, Caransebeș, 4 fl 50 d.
 Nyri Peternek ([i s-a adus lit.] N. P.), Turcia,
 31 fl 93 d.

1633:

Import:

Tamas, Prešov, 12 fl 29 d.
 Jenei Istvan, Prešov, 10 fl 53 d.
 Osuay Istvan, Prešov, 2 fl 25 d.
 Jenei Istvan, Prešov, 13 fl 53 d.
 Gaspar, Prešov, 9 fl 90 d.
 Osvay Istvan, Prešov, 0 fl 90 d.
 Varadi Miklos, Prešov, 9 fl 00 d.
 Benedek, Viena, 58 fl 14 ½ d.
 Tamas, Viena, 13 fl 47 ½ d.
 Gyulai Ferenc, Viena, 19 fl 66 d.
 Keouendi Georgy, Viena, 41 fl 45 ½ d.
 Gyulaj Ferenc, Viena, 26 fl 43 d.
 Gyulaj Ferenc, Viena, 46 fl 25 d.
 Keopczieni Andras, Viena, 37 fl 33 d.
 Benedek, Viena, 72 fl 49 d.
 Keövendi Georgy, Jarosław, 16 fl 92 d.
 Ouari Thamas, Viena, 19 fl 31 d.
 Gaspar deak Ujfalvi, Viena, 6 fl 90 d.
 Varadi Miklos, Viena, 111 fl 60 d.
 Jonas Andras, Cracovia, 6 fl 25 d.
 Jonas deak Ifju (lit. J. junior), Cracovia, 66 fl
 06 d.
 Pakai Andras, Cracovia, 4 fl 02 d.
 Keovendi Georgy, Cracovia, 32 fl 15 d.
 Thamas deak Ouari, Cracovia, 10 fl 47 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Carei, 1 fl 71 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Carei, 0 fl 90 d.

1634:

Import:

Desi Istuan, Prešov, 5 fl 25 d.
 Gaspar deaknak, Prešov, 1 fl 50 d.
 Eölvösi Gergely, Prešov, 7 fl 32 d.
 Jenei Istvan, Prešov, 12 fl 15 d.
 Varadi Miklos, Prešov, 9 fl 00 d.
 Gaspar, Prešov, 10 fl 50 d.
 Ferencz, Prešov 4 fl 15 ½ d.
 Ouari Thamas, Prešov, 12 fl 54 d.
 Keouendi Georgy, Prešov, 7 fl 24 d.
 Keopczieni Andras, Viena, 21 fl 45 d.
 Keouendi Georgy, Viena, 33 fl 44 d.
 Ouari Thamas, Viena, 24 fl 58 ½ d.
 Kouendi Georgy, Viena, 35 fl 34 d.

Export:

Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 0 fl 95 d.
 Nyri Peter, Ungaria, 17 fl 51 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 0 fl 85 ½
 d.
 Beregszászi Marton, Ungaria, 0 fl 63 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 1 fl 80 d.
 Keczkemeti Istvan, Ungaria, 61 fl 20 d.
 Osvay Istvan, Ungaria, 0 fl 72 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 2 fl 05 ½
 d.
 Jonas, Ungaria, 24 fl 00 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Ungaria, 1 fl 45 ½
 d.
 Karkai Mihaly, Baia Mare, 2 fl 29 ½ d.
 Karkai Mihaly, Carei, 2 fl 35 d.
 Feierdi Janos, nepr., 20 fl 55 d.
 Keöpczieni Andras, nepr., 285 fl 00 d.
 Giulay Ferencz, nepr., 210 fl 00 d.

Export:

Osuai Istuan, Ungaria, 2 fl 01 d.
 Eölvösi Gergely, Ungaria, 6 fl 00 d.
 Ferencz deak vasarhelyi, Ungaria, 1 fl 56 d.
 Ferencz deak vasarhelyi, Carei, 3 fl 46 ½ d.
 Ferencz deak vasarhelyi, Prešov, 3 fl 67 ½ d.
 Giulaj Ferenc, nepr., 211 fl 50 d.
 Keopczieni Andras, nepr., 216 fl 00 d.
 Varadi Miklos, nepr., scutit + 223 fl 50 d.

Szilagyi Gergelj, Viena, 19 fl 20 ½ d.
 Giulay Ferencz, Viena, 58 fl 19 d.
 Keöpczieni Andras, Viena, 52 fl 89 d.
 Keöpczieni Andras, Viena, 14 fl 55 d.
 Ferencz deak Vasarhelyi, Carei, 0 fl 90 d.
 Giulay Ferencz, Cracovia, 20 fl 34 d.
 Keouendi Georgy, Viena, 20 fl 06 ½ d.
 Ouari Tamas, Cracovia, 13 fl 49 ½ d.
 Ouari Tamas deaknak, Cracovia, 7 fl 74 d.
 Vasarhelyi Ferenc, Ungaria, 0 fl 27 d.
 Keouendi Giergy, Jarosław, 18 fl 61 d.
 Gaspar deak ujfalvi, Jarosław, 19 fl 20 d.
 Subert Peter, Jarosław, 16 fl 72 ½ d.
 Subert Peter, Lwów, 22 fl 76 ½ d.
 Feyervari Benedeknek, Lwów, 3 fl 00 d.

1635:

Import:

Keovendi Georg, Viena, 36 fl 56 ½ d.
 Ouari Tamas, Viena, 48 fl 41 d.
 Szilagyi Gergely, Viena, 26 fl 15 d.
 Varadi Miklos, Viena, 97 fl 05 d.
 Feyervari Benedek, Viena, 78 fl 60 d.
 Jonas deaknak, Viena, 47 fl 40 d.
 Keopczieni Andras, Viena, 31 fl 58 ½ d.
 Vyfalvi Gaspar, Viena, 18 fl 90 d.
 Jonas, Viena, 119 fl 73 d.
 Keovendi Georgy, Viena, 29 fl 98 ½ d.
 Szilagyi Gergelj, Viena, 25 fl 13 ½ d.
 Giulay Ferenc, Viena, 45 fl 27 d.
 Keöpczieni Andras, Viena, 11 fl 25 d.
 Subertt Peter, Viena, 59 fl 97 d.
 Teokeoly Janos deaknak, Viena, 16 fl 80 d.
 Keouendi Gieorgy, Viena, 17 fl 48 ½ d.
 Giulay Ferencz, Viena, 7 fl 80 d.
 Jonas deaknak, Prešov, 15 fl 00 d.
 Varadi Miklosnak, Prešov, 18 fl 00 d.
 Jeney Istuan, Prešov, 12 fl 99 d.
 Keouendi Gieorgy, Prešov, 12 fl 82 ½ d.
 Varadi Miklosnak, Prešov, 4 fl 50 d.
 Ouarj Tamasnak, Prešov, 3 fl 00 d.
 Jeney Istvan, Prešov, 13 fl 33 d.
 Keouendi Georgy, Jarosław, 12 fl 24 d.
 Varadi Miklos, Jarosław, 123 fl 64 ½ d.
 Benedek, Jarosław, 28 fl 84 d.
 Teököly Janos, Jarosław, 6 fl 60 d.
 Ouari Tamas, Jarosław, 29 fl 17 d.
 Ferencz deakne (sofia lit. F.), Carei, 0 fl 94 ½ d.
 Keouendi Georgy, Cracovia, 15 fl 60 ½ d.
 Keouendi Giorgy, Cracovia, 16 fl 75 d.
 Ouari Thamas, Cracovia, 23 fl 13 d.
 Szilagyi Gergely, Cracovia, 20 fl 14 d.
 Ouari Thamas, Cracovia, 21 fl 19 ½ d.
 Vyfalvi Gaspar, Lwów, 17 fl 70 d.
 Subertt Peter, Lwów, 26 fl 51 ½ d.

Export:

Desi Istuan, Ungaria, 2 fl 84 ½ d.
 Ferencz deakne, Ungaria, 1 fl 78 ½ d.
 Desi Istuan, Ungaria, 3 fl 17 ½ d.
 Janos, Carei, 0 fl 50 d.
 Ferencz deakne, Carei, 1 fl 09 d.
 Varadi Miklos, Viena, 9 fl 00 d.
 Jonas, nepr., 360 fl 00 d.
 Subertt Peter, nepr., 217 fl 50 d.
 Keöpczieni Andras, nepr., 372 fl 00 d.
 Giulay Ferenc, nepr., 300 fl 00 d.

Jonas, Levoča, 2 fl 40 d.
Szilagyi Gergely, Moravia, 41 fl 76 ½ d.

1636:

Import:

Giulay Ferenc, Viena, 41 fl 70 d.
Benedek, Viena, 28 fl 68 d.
Keöpczieni Andras, Viena, 20 fl 30 d.
Szilagyi Gergely, Viena, 16 fl 26 d.
Schubertt Peter, Viena, 26 fl 59 ½ d.
Benedek, Viena, 48 fl 90 d.
Ouari Thamas, Viena, 34 fl 51 d.
Jonas, Viena, 98 fl 76 ½ d.
Varadi Miklos, Viena, 55 fl 87 ½ d.
Keöpczieni Andras, Viena, 67 fl 87 d.
Giulay Ferenc, Viena, 71 fl 83 d.
Desi Istuan, Viena, 5 fl 25 d.
Gaspar, Prešov, 7 fl 86 d.
Jonas, Prešov, 9 fl 00 d.
Varadi Miklosnak, Prešov, 9 fl 60 d.
Jenei Istuan, Prešov, 12 fl 60 d.
Varadi Miklosnak, Prešov, 9 fl 00 d.
Ouari Thamas, Prešov, 7 fl 50 d.
Schubertt Peter deaknak, Prešov, 3 fl 75 d.
Varadi Miklos, Prešov, 23 fl 40 d.
Keöuendi Geörgy, Prešov, 8 fl 40 d.
Vyfalvi Gaspar, Prešov, 13 fl 03 ½ d.
Keöuendi Geörgy, Cracovia, 15 fl 80 ½ d.
Keöuendi Geörgy, Cracovia, 25 fl 98 d.
Keöuendi Geörgy, Cracovia, 4 fl 07 d.
Keöuendi Geörgy, Cracovia, 11 fl 77 ½ d.
Keöuendi Geörgy, Jaroslaw, 7 fl 50 d.
Keöuendi Geörgy, Levoča, 3 fl 60 d.

Export:

Ferencz deakne, Ungaria, 1 fl 24 d.
Mihaly, Ungaria, 0 fl 76 ½ d.
Ferencz deakne, Carei, 0 fl 34 d.
Schubert Peter, nepr., 202 fl 50 d.
Keöpczieni Andras, nepr., 412 fl 50 d.
Jonas, nepr., 645 fl 00 d.
Ouari Thamas, nepr., 114 fl 00 d.
Varadi Miklos, nepr., 1125 fl 00 d.
Benedek, nepr., 348 fl 00 d.

1637:

Import:

Giulay Ferencz, Viena, 67 fl 04 ½ d.
Varadi Miklosnak, Viena, 6 fl 00 d.
Keouendi Geörgy, Levoča, 21 fl 75 d.
Ouari Thamas, Levoča, 17 fl 40 d.

Export:

-

Geschulte Kaufleute in Klausenburg (1599-1637)
(Zusammenfassung)

Die klausenburger Dreißigstregister (s. Anm. No. 2) erwähnen fast täglich eine ziemlich große Menge von geschulten Kaufleuten (ung. „deák“, lat. „Litteratus“, spezifiziert im ungarischen, nach der Familien- oder Vornamen, oder beide, der bei dem Dreißigstzollamt erscheinenden klausenburger warentragenden Bürger; s. Liste S. 1-2 u. Beilage). Die Anwesenheit der „Litteraten“ in der civitas primaria des Fürstentums Siebenbürgen beweist die Mittel- oder gar Oberschulierung zahlreicher Bürger. Wahrscheinlich nur wenige „Litteraten“ waren wirklich Intellektuelle (Pfarrer, Lehrer, Buchdrucker u.a.). Die meisten davon verrichteten Wirtschaftsoperationen (Handels-, Handwerks- u.a.). Dadurch saßen sie sich der europäischen vorkapitalistischen Entwicklungslinie an.

“Regnum Transilvanum”.
Contribuții la studierea genezei unui regim

Tudor Sălăgean

La sfârșitul secolului al XIII-lea, în condițiile crizei profunde pe care o traversa regatul Ungariei în timpul ultimilor suverani ai dinastiei arpadiene, a luat naștere în Transilvania un regim politic, instituit de nobilimea provincială, care a permis voievodatului intracarpatic nu doar să joace un rol semnificativ în politica internă, în perioada marelui interregnum dintre anii 1301-1308, ci și să se afirme în relațiile internaționale ale sud-estului european. Rezultat al unui proces îndelungat de emancipare a Transilvaniei de sub controlul puterii centrale, acest regim politic a reprezentat o sinteză între instituțiile feudalității maghiare, autonomiile coloniștilor germani și vechile supraviețuiri instituționale din perioada anterioară cuceririi, care au profitat de acest prilej pentru a ieși din nou la lumină. Din acest amestec aparent imposibil de armonizat a rezultat un tip de echilibru politic care, odată descoperit, a continuat să funcționeze, în pofida tuturor sincopelor, a căutat și a identificat soluții în perioadele de criză (răscoala de la Bobâlna, amenințarea otomană etc.) permițând supraviețuirea Transilvaniei, în formula statală a Principatului autonom, după cucerirea Ungariei de către turcii otomani. Bazele organizării instituționale clasice ale Transilvaniei medievale au fost puse în această epocă. Ele au reprezentat o creație durabilă, care a supraviețuit, în linii generale, până în epoca modernă, când au fost demantelate treptat de politica reformatoare a curții vieneze și de aspirațiile elitei politice maghiare a secolului al XIX-lea de a asimila Transilvania în cadrele unui stat național maghiar.

Apariția acestui regim politic, în perioada funcționării căruia documentele maghiare ale epocii vorbesc despre existența unui “*Regnum Transilvanum*” (stat transilvan), a fost precedată de trei mari crize care au afectat raporturile dintre puterea regală și teritoriul intracarpatic: invazia tătară din 1241-1242 și anii de derută care i-au urmat, “ducatul transilvan” al lui Ștefan al V-lea și războaiele civile dintre 1262-1267; gravele tulburări care au cuprins Ungaria în timpul domniei lui Ladislau al IV-lea (1272-1290).

a) *Marea invazie tătară din 1241-1242*¹ a provocat cea dintâi dintre marile crize care au afectat legăturile Transilvaniei cu puterea centrală, determinând în cele din urmă încheierea, în jurul instituției voievodale, a unui sistem politic cu trăsături puternic individualizate, cu aspirații proprii și cu pronunțate veleități de autogovernare. Consecințele acestui dramatic și furtunos eveniment au fost cu atât mai importante, cu cât ele s-au dovedit a fi de lungă durată. Prin năvălirea

¹ A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933; A. Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarih de Fâzl ol-lah Râsid od-Din*, în “RRH”, XII, 1973, I, p. 101-121; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 157-172; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 87-101; I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 162-164.

mongolă, eforturile de absorbire a Transilvaniei în sistemul politic, economic și confesional al Ungariei arpadiene au primit o lovitură cu atât mai puternică, cu cât acest dezastru a intervenit după o perioadă în care controlul regalității asupra acestei provincii atinsese (între anii 1225-1241) un punct culminant, ca urmare a înlăturării rezistențelor interne, consolidării frontierei răsăritene și, totodată, a dejucării proiectelor papalității de infiltrare în acest spațiu. Atât caracterul devastator al invaziei propriu-zise, cât și stăpânirea directă exercitată, pentru un timp, de către mongoli asupra provinciilor răsăritene ale regatului maghiar au afectat atât funcționarea instituțiilor administrative, militare și eclesiastice, cât și rețelele economice și raporturile sociale din aceste regiuni.

Transilvania fusese, fără îndoială, una dintre provinciile cele mai greu lovite de către invadatori, iar sentimentul general de nesiguranță s-a prelungit, aici, mult timp după neașteptata retragere a acestora. Vechile structuri ale guvernării, zdruncinate din temelii, nu au mai putut fi reconstituite niciodată sub forma în funcționaseră înaintea anului 1241. Întreaga ordine socială a fost grav afectată; chiar și drepturile de proprietate asupra pământului au fost puse în mod serios în discuție. Sistemul de guvernare instituit de mongoli, în perioada în care aceste teritorii s-au aflat sub controlul lor, a fost bazat pe alte principii, a folosit alți oameni, a urmărit alte obiective decât stăpânirea maghiară care evoluase, cu timpul, către forme specifice feudalismului occidental. Acest sistem își crease micii săi privilegiați, stabilise relații specifice cu comunitățile umane și cu reprezentanții acestora; din aceste relații, exponenții aparatului administrativ regal și ai nobilimii cu funcții fuseseră, desigur, excluși. În schimb, sistemul a putut stimula vechile structuri comunitare de tipul cnezatelor și voievodatelor românești². Aceste structuri, de tip tradițional, par să fi opus o rezistență tenace în fața eforturilor mai degrabă veleitare³ ale unor nobili temerari de a impune restabilirea autorității regale și a ordinii de drept.

Astfel se explică faptul că, până după 1246/1247, când au început să se facă simțite și în această regiune efectele Conciliului de la Lyon⁴, Transilvania și regiunile învecinate ei prezentau toate trăsăturile unor teritorii neguvernabile. La

² În legătură cu problema "canesilor" menționați de Rogerius, v. A. Decei, "Canesii" călugărului Rogerius în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 212-214; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ed. a II-a, Cluj, 1972, p. 161-164. Nu este, cu siguranță, întâmplător faptul că tocmai după acest interludiu mongol s-au reafirmat vechile instituții ale autonomiilor comunitare: nu doar cele românești, ci și secuiești și săsești, poate chiar maghiare.

³ Astfel poate fi caracterizată și acțiunea comitelui Paul de Zala, judele curții regale, care trecuse Dunărea "înaintea altor nobili ai regatului", redeschizând ocele de sare din Transilvania și încercând să-i nimicească "pe tâlharii și pe hoții care se înmulțiseră peste măsură". *Documente privind istoria României*, C, veac XI, XII și XIII, vol. I (în continuare *DIR*, C, I), doc. 290 din 21 Ianuarie 1249, p. 335-337, 427-428; E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria Românilor* (în continuare: Hurmuzaki, *Documente*), vol. I/1, București, 1887, p. 245-247.

⁴ Giuseppe Alberigo (ed.), *Storia dei concili ecumenici*, Brescia, 1990, p. 204-207; A. Melloni, *I fondamenti del regime di cristianità al Lionese I (13 luglio 1245)*, în "Cristianesimo nella storia", vol. XVIII/1, febbraio 1997, p. 61-76; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 106-107.

această stare de lucruri se referea papa Inocențiu al IV-lea la 22 Iulie 1243⁵, atunci când scria: "...după cum am aflat cu mirare, chiar în timpul prezenței Tătarilor și după retragerea acestora, unii s-au năpustit cu dușmănie asupra regatului însuși, pustiind prin foc bunurile multora, trecându-i prin sabie, nu fără nelegiuiri vădite împotriva Celui Răstignit." Ilustrând starea de anarhie ce caracteriza teritoriile răsăritene ale Ungariei, acest document pontifical avea ca sursă de inspirație, după toate probabilitățile, informațiile furnizate de către trimișii episcopului Benedict al Oradiei care, în ziua de 11 iulie a aceluiași an obținuseră din partea Papei aprobarea transferului acestuia în scaunul episcopal vacant de Győr⁶. Însuși acest exod al înalților demnitari ecclesiastici către episcopatele mai liniștite din vestul Ungariei (în noiembrie 1243, un arhidiacon din episcopia Oradiei își solicita transferul la Sopron⁷; la 7 septembrie 1245, după moartea lui Benedict, va fi rândul episcopului Artulf al Transilvaniei, de puțin timp instalat în funcție, să își solicite transferul la Győr, fiind susținut în inițiativa sa de regele însuși⁸) constituie un indiciu relevant al situației dificile din regiune. Suntem, desigur, îndreptățiți să presupunem că nici chiar în perioadele în care își ocupau, nominal, funcțiile încredințate, acești prelați nu erau, în realitate, prezenți în mod permanent în provinciile lor, administrarea a ceea ce se mai putea administra fiind lăsată în seama unor personaje de rang inferior.

Unii dintre acești oameni care nu părăsiseră provincia au știut să își condiționeze serviciile de obținerea unor concesiuni care puteau constitui baza de plecare a unei viitoare prosperități. La 22 februarie 1245, în timpul Conciliului de la Lyon, papa Inocențiu al IV-lea îi îngăduia lui Theodoric, preot în Sebeș și canonic de Sibiu, ale cărui venituri fuseseră "nimicite de furia tătarilor"⁹, să primească încă o parohie pe lângă aceea pe care o deținea. Nu trebuie să considerăm că acest caz constituia o excepție. Theodoric solicitase, probabil, încuviințarea Papei mai ales datorită faptului că participarea sa la Conciliul lyonez îi oferise șansa de a se afla în preajma acestuia. Confrații săi transilvăneni care nu au fost la fel de norocoși vor fi manifestat, însă, o mult mai puțin pronunțată dorință de a intra în legalitate, continuând să încaseze venituri ecclesiastice suplimentare din numeroasele parohii devenite vacante în urma invaziei mongole.

Abuzurile, ilegalitățile, acaparările de proprietăți pe baza dreptului forței erau cu atât mai frecvente în rândurile laicilor. În lipsa unor autorități administrative și judiciare eficiente, Transilvania a devenit o provincie dominată de cei puternici, care acționau mai mult sau mai puțin în numele regelui, dar întotdeauna în interesul lor personal. S-au format acum noi averi, s-a ridicat, în urma unor confruntări dure, o nouă elită locală, care va dori să aibă un cuvânt de

⁵ DIR, C, I, doc. 277, p. 324; A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* (în continuare: *Theiner*), vol. I, Roma, 1859, p. 188.

⁶ DIR, C, I, doc. 276, p. 324; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Buda, vol. IV, 1, p. 280-281.

⁷ DIR, C, I, doc. 278, p. 325; *Theiner*, I, p. 188-189.

⁸ DIR, C, I, doc. 281, p. 326-327; *Theiner*, I, p. 229, cu datarea greșită (1254).

⁹ DIR, C, I, doc. 280, p. 326; Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare: *Zimmermann-Werner*), Sibiu, vol. I, 1892, p. 71-72.

spus în viitor. Pentru cei slabi, lipsiți de forța sau de mijloacele de a se apăra singuri, viața devenise o adevărată aventură; nevoiți să se pună sub protecția celor puternici, ei preferau adeseori să renunțe la proprietăți pe care oricum nu le mai puteau controla în schimbul unei securități pentru a cărei asigurare legea devenise neputincioasă. În 1243, o doamnă de rang nobil, văduva lui Andrei din neamul Ekly, renunța de bună voie la întreagă zestrea sa în favoarea unei rude a soțului său care, în vremea refugiului ei din părțile transilvane, din fața tătarilor, o primise "cu cinste în casa sa, dându-i cele de trebuință pentru hrană și îmbrăcăminte..."¹⁰ În asemenea perioade critice, valorile elementare, cum ar fi viața, securitatea, hrana sau îmbrăcăminte își redobândesc adevărata lor importanță. Și în anii 1242-1245, succesul a fost întrutotul de partea acelor care aveau puterea și mijloacele de a și le asigura ei înșiși, de a-i lua și pe alții sub ocrotirea lor în schimbul proprietăților acestora, sau chiar de a-i elimina pe cei care nu erau capabili să se apere singuri.

Abia după desfășurarea Conciliului de la Lyon, în cadrul căruia Creștinătatea și-a clarificat poziția față de problema mongolă și a decis inițierea unor măsuri coerente, diplomatice și militare, pentru soluționarea ei, regalitatea ungară a renunțat la șovăieli și a trecut la măsuri concrete de consolidare a pozițiilor sale în teritoriile răsăritene. Pentru a permite Ungariei să își exercite plener controlul asupra Transilvaniei (care, ca și în epoca cumană, trebuia să devină cheia de boltă a strategiei sale defensive) papalitatea a făcut o întreagă serie de concesii: ea a renunțat, în primul rând, la toate rezultatele eforturilor depuse de Honorius al III-lea și Grigore al IV-lea în vedere înființării, în Transilvania, a unor baze de acțiune subordonate direct puterii pontificale¹¹, și de asemenea, la orice fel de implicare directă în problemele confesionale ale provinciei. După 1245, Inocențiu al IV-lea a încetat să mai acorde importanță chestiunii teutonilor, a căror îndepărtare, în 1225, înveninase raporturile dintre regatul apostolic și scaunul pontifical; el a plătit acest preț, probabil, și pentru a-i permite regelui Bela să-i aducă la Severin pe Ioaniți, în vederea consolidării unuia dintre punctele slabe ale frontierei răsăritene. De asemenea, la 31 martie 1246, titularul prepoziturii Aradului și-a recunoscut subordonarea față de arhiepiscopul de Strigoni, căruia i-a prestat jurământul de credință¹², încheind astfel un alt capitol al disputei dintre regalitate și scaunul pontifical. Dealtfel, chiar în 7 septembrie 1245, episcopul Artulf al Transilvaniei adresase cererea sa de transfer la Győr nu Papei, ca în timpurile lui Honorius al III-lea și ale succesorului său, ci regelui Bela al IV-lea însuși, care nu a mai făcut decât să solicite aprobarea formală a scaunului pontifical¹³. Capitolul implicării directe a Papalității în problemele Transilvaniei, peste capul (și, uneori, împotriva) regelui maghiar se încheiase. Bela al IV-lea avea de acum o libertate de

¹⁰ DIR, C, I, doc. 279, p. 325; Hurmuzaki, *Documente*, vol. I/1, p. 218.

¹¹ Asupra preocupărilor manifestate în această direcție de Honorius al III-lea, v. T. Sălăgean, *Honorius al III-lea, Transilvania și politica răsăriteană a papalității*, în curs de apariție în "Transilvanian Review", 4, 1998.

¹² DIR, C, I, doc. 282, p. 327; Fr. Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, I, Strigoni, 1874, p. 362-363.

¹³ V. nota 8.

acțiune deplină, putând să ia toate măsurile pe care le considera necesare, fără a mai fi nevoit să tolereze intruziuni din partea nimănui.

În această situație, măsurile regalității nu s-au lăsat așteptate. În 1246, noul episcop Gall al Transilvaniei va obține din partea regelui scutirea posesiunilor sale de judecata voievodală¹⁴. Era o măsură de limitare a autorității voievodului, dar și de eficientizare a procesului de restabilire a ordinii de drept. Obținând numeroase alte privilegii și scutiri, episcopia a descoperit o cale de a se consolida, de a prospera chiar, o cale de care a știut să profite. În 1248, după succesul acțiunii diplomatice care viza atragerea Haliciului în sistemul de protecție antimongol și după instalarea (probabilă) a Ioaniților la Severin, regele Bela al IV-lea și-a făcut el însuși apariția în Transilvania, poate pentru prima oară în perioada de după marea invazie. Prezența sa este menționată în teritoriile secuiești¹⁵, situate la frontiera cea mai expusă a regatului; deși izvoarele nu ne fac cunoscute măsurile luate aici, putem presupune, având în vedere politica generală a regalității din această perioadă, că secuii vor fi obținut cu acest prilej o confirmare și o întărire a autonomiei lor. La rândul său, voievodul Transilvaniei, Laurențiu, demnitarul căruia îi revenea cel mai important rol în restabilirea ordinii de drept în provincie, beneficia de prerogative mult mai largi decât acelea ale predecesorilor săi din perioada anterioară invaziei. În 1248, el acorda, în premieră pentru un deținător al acestui titlu, o întreagă serie de scutiri și privilegii *oaspeților* germani din Vinț (*Wynch*) și Vurpăr (*Burgbergh*)¹⁶. Ca urmare a acestor măsuri de consolidare, se poate aprecia că, odată cu primii ani ai celui de-al 6-lea deceniu lucrurile reintraseră într-o anume normalitate.

O normalitate care nu mai semăna însă cu aceea din perioada anterioară marii invazii, și care nu va mai semăna cu ea niciodată. Teama permanentă că dezastrul s-ar putea repeta oricând, încercarea de reconstituire a unui sistem de guvernare devenit anacronic, și, pe de altă parte, constatarea practică a imposibilității funcționării lui au împiedicat o relansare similară aceleia din deceniile care urmaseră celei de-a IV-a Cruciade. Întreaga istorie a secolului al XIII-lea este, dealtfel, dominată de această îndelungată confruntare dintre partizanii revenirii puterii centrale la vechiul ei statut de unică stăpânitoare a pământului și adversarii lor, orientați cu fața spre viitor, promotori ai inițiativei nobiliare, ai "privatizării" domeniului regal și a funcțiilor militare și administrative. Evenimentele din 1241-1242 nu făcuseră, din acest punct de vedere, decât să provoace o amplificare firească a crizei, să creeze o stare de lucruri pornind de la care drumul înapoi nu mai era posibil.

Anii 1250-1257 au reprezentat astfel, pentru Transilvania, o perioadă de stagnare, de așteptare, de indecizie, care a luat sfârșit doar după încredințarea sa, de către regele Bela al IV-lea, primului său născut, Ștefan, pentru care a fost creată

¹⁴ DIR, C, I, doc. 283, p. 327-328; Zimmermann-Werner, I, p. 72-73.

¹⁵ La Gurghiu (Gurgen), în 23 februarie 1248. DIR, C, veac XI, XII și XIII, vol. I, doc. 287, p. 334; Zimmermann-Werner, I, p. 76.

¹⁶ DIR, C, I, doc. 289, p. 334-335; Zimmermann-Werner, I, p. 77.

noua demnitate de "duce al Transilvaniei" (*rex primogenitus illustris regis Hungarie, dux Transsilvanus*)¹⁷.

b) "*Ducatul transilvan*". În calitatea sa de rege asociat, tânărul prinț moștenitor și-a organizat, cu timpul, o curte întrutotul similară aceleia regală: nu numai ca model de organizare, ci și din punctul de vedere al atribuțiilor efective. Această structură organizatorică a transformat Ungaria într-un stat bicefal. În cadrul ei, nu numai regii erau doi, ci și curțile, nobilii, armatele. Nici chiar Biserica, a cărei împărțire în arhiepiscopiile de Strigoniu și Caloceia data din alte vremuri, răspunzând altor necesități, nu a putut scăpa acestei partiții. În 1262, în momentul încheierii primei păci - de la Pojon (Bratislava) - dintre prințul moștenitor și tatăl său, arhiepiscopul Smaragdus de Caloceia era menționat în calitate de cancelar al curții lui Ștefan, în vreme ce Filip de Strigoniu figura în calitate de cancelar al regelui Bela al IV-lea¹⁸. Tânărul rege Ștefan a reușit să își subordoneze, într-o foarte mare măsură, în calitatea sa de deținător efectiv al puterii și de moștenitor al Coroanei, structurile eclesiastice aflate în teritoriile pe care el le controla. Episcopului Filip de Vaț îi fusese, astfel, încredințată demnitatea de cancelar al curții soției lui Ștefan (o principesă cumană), în vreme ce magistrul Benedict, prepozitul Sibiului, a devenit vicecancelarul lui Ștefan însuși¹⁹.

Logica care îi impusese regelui Bela instituirea unei asemenea bicefalii, asupra pericolelor căreia el trebuie să fi fost prevenit de pe vremea în care el însuși se ridicase împotriva tatălui său Andrei al II-lea, era, dealtminteri, simplă: pentru a ține sub control evoluțiile potențial periculoase din Răsărit, în condițiile în care el însuși se arăta preocupat de conflictele cu Austria și Boemia, împărțirea Ungariei în două devenea cea mai bună soluție. Astfel, fiului său îi revenea întreaga responsabilitate asupra celor ce se petreceau la frontiera răsăriteană; se putea realiza, în același timp, o mult mai eficientă mobilizare a resurselor materiale și umane ale unui regat atât de întins, pe care afirmarea nilibilii și tendințele ei anarhice îl făcuseră tot mai dificil de guvernat. Așa cum era, însă, de așteptat, această divizare a regatului avea să ducă la o concurență tot mai deschisă între cele două părți ale sale și, în cele din urmă, la sângeroasele războaie civile dintre 1262 - 1267.

Amândouă aceste războaie s-au încheiat, în cele din urmă, cu victorii ale lui Ștefan, înzestrat cu calități militare de excepție. La capătul primului conflict (1262), pacea încheiată la Pojon consfințea nu numai o partajare a Ungariei în două părți distincte, ale căror relații reciproce erau strict reglementate, ci și o modificare a titulaturii lui Ștefan: el se va intitula, începând de acum, nu "întâiul născut al regelui Ungariei", ci "regele cel tânăr al Ungariei, duce al Transilvaniei, domnul Cumanilor" (*iunior rex Hungariae, dux Transilvanus et Dominus Cumanorum*), această ultimă demnitate rezultând din amintita sa legătură matrimonială. De acum înainte, subordonarea sa față de regele Bela, tatăl său, se va transforma într-o

¹⁷ Această titulatură apare în documentele dintre 1257-1262.

¹⁸ *DIR*, veacul XIII, C, Transilvania, vol. II (1251-1300), doc. 39, p. 44-49, 5 decembrie 1262; *Knauz*, p. 476-480; *Hurmuzaki-Densușianu*, I/1, p. 300-303.

¹⁹ *Ibidem*.

veritabilă concurență, care va degenera în mult mai îndelungatul și mai sângerosul război civil din 1265-1267.

Desfășurarea acestui război poate fi reconstituită cu destulă precizie pe baza documentelor ulterioare, prin care Ștefan îi răsplătea cu dărnicie pe aceia care-i rămăseseră credincioși în acele momente dificile. Într-o primă etapă, regele Bela a numit un voievod al Transilvaniei, în persoana lui Ladislau, care, cu o armată alcătuită în mare parte din cumani, a pătruns în această provincie, încercând să îl înlăture pe Nicolae, voievodul rămas fidel lui Ștefan. Această expediție a fost înfrântă de tânărul rege²⁰, probabil sub zidurile Devei²¹. El a fost însă obligat, aproape imediat, să facă față alteia, mult mai amenințătoare, aflate sub comanda comitelui palatin Laurențiu, fiul lui Kemeny. Suferind, probabil, unele înfrângeri, Ștefan a fost nevoit să se refugieze în puternica cetate Codlea, unde va întâmpina asediul armatelor fidele tatălui său. Primind un sprijin eficient din partea susținătorilor săi, Ștefan a reușit să depășească aceste momente dificile, învingându-l și luându-l prizonier pe Laurențiu într-o bătălie desfășurată sub zidurile cetății²². Asediul de la Codlea a reprezentat o adevărată probă a fidelității multora dintre credincioșii săi, pe care Ștefan nu a uitat să-i răsplătească în momentul în care soarta i-a surâs din nou. După înfrângerea lui Laurențiu Kemeny și a fratelui său, Conrad, Ștefan a repurtat o altă victorie împotriva lui Erney, numit de Bela al IV-lea în demnitatea de "ban" al Transilvaniei²³, pentru a învinge, în cele din urmă, în bătălia decisivă (*bellum generale*) de la Ilsaszeg, armata cea mare (*exercitus generalis*) a regatului, pusă sub comanda noului comite palatin Henric, care va fi și el luat prizonier²⁴. În această bătălie, armata lui Ștefan a fost comandată de banul Micud, fiul comitelui Micud²⁵. În perioada cea mai dificilă a acestui război, Ștefan intrase în tratative cu Tătarii și cu alte puteri vecine, în cursul cărora se făcuse remarcat Ponith, comitele de Dăbâca, atât prin calitățile sale diplomatice cât și prin sumele de bani pe care le-a pus la dispoziția tânărului rege²⁶.

Pacea încheiată între cei doi regi, tatăl și fiul, în 1267, a fost însoțită și de un privilegiu general acordat nobilimii de către ambii suverani²⁷. Potrivit prevederilor acesteia, vechii militari și oamenii liberi din serviciul cetăților erau ridicați la condiția nobiliară; nobilii și oamenii acestora erau scutiți de toate dările, plățile, rechizițiile sau găzduirile datorate anterior regelui și oamenilor săi; nici un nobil nu mai putea fi arestat și ținut prizonier de către rege, iar averea lui nu putea fi sechestrată decât după judecarea acestuia de către adunarea baronilor;

²⁰ DIR, C, XIII/II (1251-1300), doc. 84, p. 94-95, 1267; I. Szentpétery, *Registra regum stirpis arpadianae critico-diplomatica*, II, Budapest, 1943, doc. 1869.

²¹ DIR, C, XIII/II, doc. 108, p. 118-119; Zimmermann-Werner, I, p. 105.

²² DIR, C, XIII/II, doc. 82, p. 91-92; doc. 84, p. 94-95; doc. 86, p. 96-97; doc. 95, p. 101-103; doc. 96, p. 103-105; doc. 97, p. 105-106, etc.

²³ DIR, C, XIII/II, doc. 100, p. 108-110.

²⁴ DIR, C, XIII/II, doc. 84, p. 94-95; doc. 85, p. 96; doc. 86, p. 96-97; doc. 95, p. 101-103; doc. 97, p. 105-106; doc. 99, p. 107-108; doc. 100, p. 108-110 etc.

²⁵ DIR, C, XIII/II, doc. 111, p. 121-122; Hurmuzaki-Densușianu, I/1, p. 344-345.

²⁶ DIR, C, XIII/II, doc. 100, p. 108-110.

²⁷ DIR, C, XIII/II, doc. 83, p. 92-94.

posesiunile nobililor morți fără moștenitori nu mai reveneau automat regelui, decizia asupra atribuirii lor urmând a fi luată de aceeași adunare a baronilor, după consultarea rubedeniilor celui răposat; nobilii nu erau obligați să participe la expedițiile regale în afara regatului decât dacă aceasta le era voia. Se lărgeau, cu această ocazie, atribuțiile adunării anuale a nobilimii (desfășurată în ziua de Sf. Ștefan), reprezentată prin doi sau trei nobili din fiecare comitat, *"pentru ca în fața lor să se facă dreptate tuturor celor ce au vreo plângere cu privire la toate pagubele și vătămrile ce le-au fost aduse și pricinuite de orișicine"*. Cei doi regi acceptau, astfel, să-și exercite funcția judiciară în fața nobililor și sub controlul acestora. De asemenea, o parte însemnată a atribuțiilor judiciare ale regalității era transferată, marilor nobili - *baronii* - care, începând cu această dată, sunt recunoscuți ca reprezentând o categorie socială superioară nobilimii. De acum înainte, marii nobili vor fi desemnați cu termenul de *baroni*, apelativul de *nobili* fiind rezervat nobilimii mijlocii și mici.

Această stratificare a nobilimii, în cadrul căreia fiecare palier se bucura de privilegii specifice, constituie indicatorul fazei avansate pe care o atinsese destrămarea vechiului domeniu regal. Documentul din 1267 reflectă existența, în cadrul nobilimii, a două tendințe paralele, uneori contradictorii chiar: *a)* cea a micilor deținători de bunuri regale, de a și le apropria cu titlu definitiv și *b)* aceea a marilor dregători și comiți, de a se perpetua în slujbe, de a cumula dregătoriei, de a se substitui puterii regale în controlul pământului și a oamenilor lui²⁸. De altfel, vechiul sistem își dovedise deja ineficiența, atât din punct de vedere economic (el avea o pondere scăzută în totalul veniturilor regale) cât și din acela militar. Ștefan însuși, pentru a putea face față marilor solicitări cărora trebuia să le răspundă, atât pe planul politicii interne cât și pe acela al politicii externe, contribuise din plin la lichidarea celor din urmă rămășițe ale domeniilor castrelor regale, pe care le acordase cu multă solitudine acelor care își dovediseră credința față de el. Angajat mereu în mari întreprinderi războinice, nevoit să se bazeze pe resursele ținuturilor pe care le controla și să își asigure sprijinul unor nobili puternici, el a subordonat resturile vechiului domeniu regal scopurilor sale de creare a unei elite nobiliare fidele, pe care o considera a fi o garantă a unei puteri politice, economice și militare stabile. În 1264, el acorda comitelui Andrei de Geoagiu două pământuri ale cetății regale Alba Transilvaniei, cu toate folosințele care țineau de ele, scoțându-le cu totul de sub dreptul de judecată al acestei cetăți²⁹. Doi ani mai târziu, posesiunea *Gyvmurd*, aparținând aceleiași cetăți regale, era dăruită oaspeților din Cricău (*Karako*) și Ighiu (*Ygueu*)³⁰. În același an 1266, doi nobili din Banat erau răsplătiți cu o proprietate a cetății Timiș³¹, pentru ca, în 1269, respectiv 1270, altor credincioși ai săi să le fie dăruite pământuri ale cetăților regale Alba³², respectiv

²⁸ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 126-127.

²⁹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 48, p. 54-55; *Hurmuzaki-Densușianu*, I/1, p. 323.

³⁰ *DIR*, C, XIII/II, doc. 74, p. 79-80; *Zimmermann-Werner*, I, p. 97-98.

³¹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 75, p. 8; *Szentpétery*, II, nr. 1860.

³² *DIR*, C, XIII/II, doc. 108, p. 118-119; *Zimmermann-Werner*, I, p. 105.

Crasna³³. În 1266, comitele cuman Parabuch cumpăra, cu acordul și confirmarea lui Ștefan, o întreagă serie de proprietăți ale cetăților Caraș (*Karasson*), *Kewe* și Timiș (*Tymes*), precum și un pământ care aparținea atât oamenilor cetății Timiș, cât și udvornicilor regali³⁴. În 1270, nobililor din Luncani (*Gerend*) le erau atribuite două proprietăți ale cetății regale Turda³⁵. În 1264 și 1265, Ștefan dăruia, de asemenea, unor nobili credincioși, un pământ al bisericii din Cojocna (*ecclesie de Clus*)³⁶ și un altul, aparținând bisericii Sf. Ștefan din Oradea³⁷; cândva în intervalul 1263-1269 el acorda, de asemenea, comitelui Andrei de Geoagiu un pământ al unui cleric care murise fără moștenitori³⁸ și care, în alte condiții, ar fi fost probabil atribuit bisericii sale. În 1263 Julia, fiul lui Ladislau, unul dintre viitorii săi "infideli", era dăruit cu patru proprietăți din zona de colonizare săsescă, considerate ca fiind "lipsite de locuitorii lor îndreptățiți"³⁹. În același an, pentru a-și asigura sprijinul lui Matei din neamul Csák, reprezentant al înaltei nobilimi, Ștefan a acordat o scutire de 3 ani oaspeților care se vor așeza pe proprietatea Bonțida (*Bonchhyda*), care aparținea acestuia⁴⁰.

Pentru a completa efectivele armatelor sale greu încercate, Ștefan nu a ezitat nici chiar să elibereze și să înnoileze iobagi ai cetăților regale. În 1266, un anume Iacob, iobag al cetății Borsod, era ridicat în rândurile slujitorilor nobili la insistențele lui Dominic, palatinul curții lui Ștefan, pe care amintitul Iacob îl servise cu credință și devotament⁴¹. În 1268 a fost rândul a patru iobagi ai cetății Bihor - Csak, Petru, Iacob și Benedict - să fie ridicați în rândurile nobililor, de această dată pentru merite dobândite pe câmpurile de luptă (*Ilaszeg etc.*) în serviciul regelui Ștefan însuși⁴². În același an 1268, un iobag al cetății Vasvar, Marcel, fiul lui Iacob - care se distinsese în serviciul lui Ștefan în diferite împrejurări, dar mai cu seamă în bătălia de la *Ilaszeg*, în care luptase sub steagurile voievodului Transilvaniei - își obținea ridicarea în rândurile slujitorilor nobili, pentru el însuși și pentru nu mai puțin de 10 rude ale sale (frați, veri etc.), unii dintre aceștia împreună cu fiii lor⁴³.

Beneficiind de toate aceste măsuri regale, Transilvania și-a văzut consolidate propriile sale tradiții istorice, propria sa nobilime care, sub steagurile lui Ștefan, a dobândit atât experiență militară, cât și avere și prestigiu. Izolarea în care această provincie fusese menținută, prin forța lucrurilor, în anii '40 și '50 ai secolului al XIII-lea contribuise, la rândul ei, la accentuarea unui specific local al nobilimii transilvane, promotoare a unor interese care nu coincideau întotdeauna cu

³³ *DIR*, C, XIII/II, doc. 110, p. 120-121; *Szentpétery*, II, nr. 1906.

³⁴ *DIR*, C, XIII/II, doc. 76, p. 81-82.

³⁵ *DIR*, C, XIII/II, doc. 113, p. 124-125.

³⁶ *DIR*, C, XIII/II, doc. 52, p. 57-58.

³⁷ *DIR*, C, XIII/II, doc. 73, p. 78; *Fejér*, IV, 3, p. 296-297.

³⁸ *DIR*, C, XIII/II, doc. 48, p. 54-55; *Hurmuzaki-Densușianu*, I/1, p. 323.

³⁹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 44, p. 51-52; *Zimmermann-Werner*, I, p. 89-90.

⁴⁰ *DIR*, C, XIII/II, doc. 45, p. 52.

⁴¹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 80, p. 90.

⁴² *DIR*, C, XIII/II, doc. 97, p. 105-106.

⁴³ *DIR*, C, XIII/II, doc. 99, p. 107-108; *Fejér*, IV, 3, p. 468-469.

acelea ale oligarhiei nobiliare grupate în jurul curții regale. Raportată la proprietățile și la averea nobilimii din Ungaria, nobilimea transilvăneană era, în cele mai fericite cazuri, o nobilime mijlocie; nici măcar cei mai bogați și mai puternici dintre reprezentanții ei nu puteau aspira la statutul de baroni. Astfel stând lucrurile, acești oameni ai provinciei nu puteau privi cu ochi buni penetrarea marilor și puternicilor proprietari din câmpie în Transilvania, opulența și aroganța acestora, concurența inegală pe care aceștia le-o făceau în obținerea proprietăților și în dobândirea funcțiilor. Ei manifestau deja tendința de a se constitui ca o "stare" distinctă, din ce în ce mai puțin deschisă către exterior. Fapt deloc întâmplător, tocmai în această perioadă documentele încep să vorbească despre "nobilii din părțile Transilvaniei", care începeau să fie considerați o categorie aparte față de nobilimea regatului. Această elită nobiliară provincială era alcătuită fie din localnici autentici, fie din nou-veniți asimilați transilvănenilor în cursul lungilor ani petrecuți la curtea tânărului rege Ștefan. Cei mai importanți reprezentanți ai ei vor continua să joace roluri de primă importanță în viața voievodului în deceniile care vor urma, iar unii dintre aceștia (cum a fost, de exemplu, episcopul Petru, fost vicescambel al lui Ștefan, instalat de acesta din urmă în scaunul episcopal de Alba Iulia în anul 1270) se vor număra printre cei mai importanți factori ai puterii din epoca lui "*Regnum Transilvanum*".

Pentru a ilustra profunda schimbare la față a Transilvaniei în anii ducatului lui Ștefan al V-lea, ar trebui să amintim faptul că, începând de prin 1260, Transilvania cunoaște o adevărată explozie a cetăților nobiliare⁴⁴ și a bisericilor din piatră. Asemenea construcții, care tind să acopere, treptat, harta întregii provincii, constituie, în același timp, indicatori ai unor transformări sociale profunde, ai unor evoluții înspre structurile clasice ale feudalității, a căror consolidare va coincide cu o nouă formă de afirmare a autonomismului transilvan.

Guvernând Transilvania ca un suveran autoritar, contribuind din plin la afirmarea sa și a oamenilor săi, Ștefan al V-lea nu a avut nici un moment intenția de a contribui la consolidarea unui "autonomism" transilvan sau a oricărei alte forme de guvernare care ar fi reprezentat o diminuare a autorității puterii centrale⁴⁵. După 1270 - când, prin moartea regelui Bela al IV-lea, Ștefan a devenit rege titular al Ungariei - întreaga suprastructură a "ducatalui" transilvănean a fost desființată, titularii demnităților fiind asimilați, în mod firesc, curții regale, iar voievodatul readus în situația anterioară anului 1257. Condusă de un rege tânăr și energic, promotor al unor structuri sociale și politice perfect adaptate epocii, care își dovediseră în repetate rânduri eficiența, Ungaria părea să fi depășit definitiv marea criză a secolului al XIII-lea, ajunsă la forme paroxistice după invazia din 1241. Însă, în anul 1272, moartea neașteptată a regelui, în vârstă de numai 33 de ani, a redeschis răni care nu avuseseră încă timpul să se vindece, determinând o nouă manifestare a crizei, mult mai puternică și mai îndelungată decât toate cele anterioare. Modelul de organizare al "ducatalui Transilvaniei", constituit etapă cu

⁴⁴ A.A. Rusu, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec.XI-XIV)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1987, p. 43-45.

⁴⁵ I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1944, p. 16-17.

etapă cu începere din anul 1257 și ajuns într-o formă stabilă și funcțională în preajma anului 1265, a rămas în atenția contemporanilor și a urmașilor din generația politică imediat următoare. El va reuși să ofere, pentru responsabili politici care au condus destinele Transilvaniei în epoca de criză de la sfârșitul secolului al XIII-lea, o serie de soluții care se vor dovedi demne de a fi aplicate.

c) "*Vremea tulburărilor*". Fiul lui Ștefan al V-lea, Ladislau al IV-lea "Cumanul" (1272 - 1290), era încă un copil în momentul în care moartea tatălui său i-a adus Coroana Ungariei. În lipsa unui rege capabil să guverneze, regatul a fost, în scurt timp, cuprins de anarhie. S-au confruntat, inițial, aceleași partide nobiliare care luptaseră una împotriva celeilalte în războiul civil, însă întreaga succesiune de evenimente confuze care a urmat face ca reconstituirea evoluțiilor acestei perioade să fie extrem de dificilă. Cele două "tabere" existente în 1272 s-au destrămat, în orice caz, foarte repede într-un mozaic de facțiuni și grupări de interese, constituite de obicei în jurul câte unui mare oligarh care dorea să acapareze controlul uneia sau mai multor provincii, sau chiar al Coroanei înseși. Aceste confruntări de interese s-au răsfărânt, desigur, și asupra Transilvaniei.

În septembrie 1272, după moartea lui Ștefan, funcția voievodală a fost preluată de Nicolae din neamul Geregye, fostul voievod din anii 1263-1270, din epoca "ducaturii" lui Ștefan. Acesta, om al provinciei, fusese desigur nemulțumit de pierderea funcției sale, în 1270, în favoarea unui puternic baron din noul anturaj al curții regale. La începutul lunii mai 1273, două documente⁴⁶ menționează un alt voievod, Ioan, care va ceda locul, la sfârșitul aceleiași luni, aceluiasi Matei din neamul Csák, care reușise între timp să-și redobândească influența la curtea regală⁴⁷. Sunt, dealtfel, frecvente situațiile în care, în același interval de timp, sunt amintiți doi sau mai mulți deținători ai funcției voievodale, fapt care reflectă atât confuzia existentă, cât și conflictele de interese dintre marile familii nobiliare. După 1273 funcția voievodală a fost aproape monopolizată, până în 1277, de familia Csák, reprezentată prin Matei și prin fratele său Ugrinus. În 1277, în toiul unei perioade tulburi, în care confruntările nobiliare și răzvrătirile par să fi ajuns la apogeu, membrii clanului Csak au fost înlăturați de la conducerea Transilvaniei - și, cu această ocazie, ei par să fi pierdut și controlul importanței lor proprietăți de la Bonțida, pe care o vor revendica la începutul secolului următor - funcția voievodală fiind preluată, temporar, de Nicolae Pok, judele curții regale, personaj care va juca un rol important în istoria Transilvaniei la începutul domniei lui Carol Robert. Schimbările din 1277 trebuie puse în legătură și cu marea răscoală a sașilor din Transilvania⁴⁸, care, în luna februarie a acestui an au devastat catedrala episcopală din Alba-Iulia, precum și alte proprietăți ale episcopiei Transilvaniei. În condițiile crizei politice din regat, nobilimea grupată în jurul lui Matei Csák va fi încercat, probabil, să limiteze autonomia dobândită de sași, fapt care a provocat o reacție violentă din partea acestora. Revolta săsească din 1277 a deschis un adevărat război civil, desfășurat pe teritoriul Transilvaniei, în cursul căruia și-a pierdut viața

⁴⁶ DIR, C, XIII/II, doc. 165, p. 158; doc. 167, p. 158-162.

⁴⁷ Ibidem, doc. 167, p. 158-162.

⁴⁸ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 154-155; Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 175-177.

unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai nobilimii de pe valea Mureșului, comitele Andrei de Geoagiu⁴⁹. Încercările de restabilire a situației întreprinse de partida nobiliară care îl controla pe tânărul rege Ladislau, exercitând de fapt puterea centrală, au provocat, în 1279, o altă mare revoltă, aceea a unei părți a nobilimii din răsăritul regatului, condusă de voievodul transilvan Finta din neamul Aba⁵⁰ și de fostul voievod Nicolae din neamul Geregye⁵¹. Aceștia, susținuți și de Toma de Kany⁵², au reușit, pentru scurt timp, să îl ia prizonier pe însuși regele Ladislau, fiind, în cele din urmă, înfrânți de o altă coalitie nobiliară grupată în jurul puternicului clan Borsa. Luptele purtate în aceste împrejurări au constituit cel dintâi prilej de afirmare a tânărului Roland Borsa, care va deveni, peste câțiva ani, unul dintre principalii artizani ai lui *Regnum Transilvanum*.

Înfrângerea acestei revolte nobiliare a coincis, în linii generale, cu deplina asumare de către Ladislau al IV-lea a prerogativelor sale regale. Între 1279-1285 tânărul rege a desfășurat o politică internă și externă activă, care urmărea atât consolidarea puterii centrale și înlăturarea consecințelor anarhiei nobiliare, cât și reluarea politicii externe a tatălui său. Cel mai semnificativ eveniment al acestei perioade a fost revolta generală a cumanilor de sub conducerea lui Oldamir, din anul 1282. Răsculații, care își exprimau chiar intenția de a-l alunga din țară pe regele Ladislau, au jefuit cu această ocazie teritorii întinse, încercând să obțină, fără succes, chiar și bijuteriile familiei regale, aflate în acel timp în mănăstirea Igriș. Bătălia decisivă dintre cumani și armata regală s-a desfășurat lângă mlaștinile de la Hood (lângă actualul oraș Hodmezővásárhely), încheindu-se cu victoria armatei regale⁵³.

Perioada de calm relativ instaurată în 1282 a fost însă încheiată prin invazia tătaro-cumană din 1285⁵⁴, care a deschis o nouă perioadă de frământări interne și de anarhie. Regele însuși a încercat, cu această ocazie, să modifice în mod radical coordonatele politicii sale externe, apropiindu-se de forțele răsăritului. El și-a abandonat și întemnițat soția - Elisabeta de Neapole, sora regelui Carol al II-lea cel Șchiop - a fost acuzat de a fi adoptat poligamia, s-a înconjurat de cumani și de tătari. În aceste împrejurări, însăși Curia papală a fost aceea care a dat semnalul insubordonării și chiar al revoltei împotriva regelui. Numeroase apeluri papale au fost adresate, între 1287-1290, atât cercurilor eclesiastice și laice din Ungaria, cât și monarhilor, prelaților și nobililor din Imperiul German, Boemia, Austria, Polonia și din alte țări vecine; ele îndemnau la folosirea oricăror mijloace de constrângere a regelui "rătăcit" și a celor care îl îndemnau la fapte rele, mergând până la revoltă - în cazul forțelor interne - sau la cruciadă - în cazul celor externe⁵⁵. În asemenea condiții, în care anarhia nobiliară beneficia de binecuvântarea celei mai înalte

⁴⁹ DIR, C, XIII/II, doc. 253, p. 228.

⁵⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 175.

⁵¹ DIR, C, XIII/II, doc. 225, p. 201-203.

⁵² *Ibidem*, loc. cit.

⁵³ P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei*, în AIIA Cluj, 1974, p. 212-214; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 133-134.

⁵⁴ Asupra acesteia, v. P. Iambor, *op. cit.*, p. 214 sq.

⁵⁵ DIR, C, XIII/II, p. 281, 283-284, 285-286, 287, 291-292, 316-318, 318-320.

instanțe spirituale a lumii creștine, este ușor de înțeles de ce ultimii săi ani au reprezentat, pentru Ladislau Cumanul, mai degrabă o perioadă de exil în interiorul propriei țări decât o domnie în adevăratul înțeles al cuvântului. Regele a petrecut, între 1288 și 1290, lungi perioade de timp în Transilvania sau în vecinătatea acesteia, sperând probabil în obținerea unui sprijin din Răsărit; a fost, în cele din urmă, asasinat la Cheresig, în ziua de 10 Iulie 1290, de către șefii cumani Arbuz și Tertul, poate și cu o anumită participare a românilor⁵⁶.

Acești ultimi ani ai domniei lui Ladislau Cumanul au coincis, de fapt, cu dobândirea de către voievodatul transilvan, aflat sub conducerea lui Roland Borsa, a unei largi autonomii interne. Dacă până prin 1287-1288 membrii clanului Borsa se număraseră printre susținătorii regelui (datorită contribuției sale la obținerea victoriei de la Hood, Roland Borsa fusese răsplătit, în 1282, cu demnitatea de voievod al Transilvaniei⁵⁷), după ce Biserica și-a reluat ofensiva împotriva regelui ei au trecut în mod deschis în tabăra adversarilor acestuia. În consecință, regele Ladislau a căutat să desfășoare, începând de acum, o politică de limitare a autorității voievodale, care se consolidase îngrijorător în anii anteriori. Pentru a-și crea susținători, el a luat o întreagă serie de măsuri în favoarea episcopiei Transilvaniei, a unor nobili din această provincie⁵⁸ sau a secuilor de pe Arieș⁵⁹. În toamna anului 1289, doi dintre fiii comitelui Mihail, fiul lui Ubul - adversar înverșunat al clanului Borsa - au fost numiți comandanți ai armatelor comitatelor Sătmăr, Zabouch și Bereg⁶⁰, iar în primăvara anului următor li s-au făcut donații importante, printre care se număra și cetatea regală Dăbâca⁶¹. De asemenea, cetățenii din Dej au obținut, la 21 mai 1290 scutirea de judecata și găzduirea voievodului Transilvaniei⁶², care nu era altul decât Roland Borsa. Asemenea măsuri veneau însă prea târziu, și erau, dealtfel, îndreptate într-o direcție greșită. În Transilvania fuseseră deja constituite structurile unei autonomii instituționale care, așa cum vom vedea, funcționau independent de voința voievodului Rolandoc.

Ultimul rege arpadian, Andrei al III-lea (1290-1301), promotor al unei politici de cooperare cu stările privilegiate, a încercat, încă din primele luni ale domniei sale, să recupereze terenul pierdut de puterea centrală în timpul predecesorului său. Prezent în Transilvania în martie 1291, el a prezidat o adunare a stărilor privilegiate ale provinciei, convocate în scopul "reformării stării lor"⁶³. Însăși structura acestei congregații generale, la care erau reprezentați "toți nobilii, sașii, secuii și românii din părțile Transilvaniei" (*universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis in partibus Transilvanis*), constituia un indiciu al transformărilor

⁵⁶ Cronica de la Ipatiev menționează participarea românilor la asasinarea regelui. Cf. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în veacul al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în "Anuarul Institutului de Istorie Națională", Cluj, VII, 1936-1938, București, 1939, p.110.

⁵⁷ Prima sa menționare în această calitate la 19 Mai 1282. *DIR*, C, XIII/II, doc. 271, p. 240-241.

⁵⁸ *DIR*, C, XIII/II, p. 306-310.

⁵⁹ *Ibidem*, doc. 354, p. 312-314.

⁶⁰ *Ibidem*, doc. 357, p. 315.

⁶¹ *Ibidem*, doc. 358, p. 315-316.

⁶² *Ibidem*, doc. 359, p. 316.

⁶³ *Ibidem*, doc. 403, p. 369.

profunde cărora societatea transilvană le fusese martoră și, fără îndoială, al faptului că recuperarea acestei provincii putea fi făcută doar prin mijloace politice care să excludă presiunea și să pună în primul plan tactul și diplomația. Judecând după primele sale inițiative de după încoronare, este foarte probabil ca tocmai acestea să fi fost și intențiile noului rege. O asemenea acțiune reclama, însă, mijloace mult mai consistente decât cele aflate la îndemâna ultimului arpadian și, de asemenea, o perioadă îndelungată de timp, pe care Andrei al III-lea, aflat mereu sub presiunea unor împrejurări pe care nu le putea controla, nu a avut-o la dispoziție niciodată.

Regimul politic care a permis reorganizarea instituțională autonomă a Transilvaniei sfârșitului de secol al XIII-lea, constituirea și funcționarea lui "*Regnum Transilvanum*" a fost un regim *nobiliar*. La scara întregului regat al Ungariei, nobilimea fusese aceea care preluase nu doar domeniile cetăților regale, ci și - prin intermediul adunărilor comitatense - o mare parte a prerogativelor comiților regali. Acest transfer de autoritate, care a avut drept rezultat transformarea *comitatului regal* în *comitat nobiliar*, s-a desfășurat cu contribuția mai multor factori instituționali, unul dintre cele mai importante fiind cel al "adunării generale a nobilimii țării Transilvaniei", atestată cu începere din anul 1288. Acest *voievodat nobiliar* al Transilvaniei a fost o creație politică a nobilimii provinciale, un rezultat al cooperării sale cu factorul eclesiastic reprezentat de episcopia Albei Iulii. Factorii politici (maghiari) ai Transilvaniei voievodale au făcut eforturi pentru a asimila, în cadrul unui sistem politic unitar, și instituțiile celorlalte trei "națiuni" în devenire (în accepțiunea medievală a termenului) care conviețuiau în spațiul transilvan - sașii, secuii, românii - înțelegând că șansele de supraviețuire ale unui "*Regnum Transilvanum*" limitat la teritoriul fragmentat și lipsit de frontiere naturale al celor 7 comitate "voievodale" erau, practic, nule. Întreaga evoluție politică internă a acestui *Regnum Transilvanum* a fost caracterizată prin tentativele de identificare a unei formule de echilibru menite să soluționeze complexul ghem de tensiuni existent între acești factori politici, a căror analiză vom încerca să o întreprindem în cele ce urmează.

1. *Nobilimea* transilvană a reprezentat elita politică care a jucat rolul decisiv în articularea regimului politic al lui *regnum Transilvanum* și, apoi, în funcționarea sa. Dezvoltată pe temelia stăpânirii pământului, în cuprinsul comitatelor, ea a fost cea dintâi care a profitat de descompunerea domeniilor cetăților regale și de trecerea lor în proprietate privată. Preluând fostele pământuri regale, nobilimea a ajuns, în mod firesc, să obțină controlul asupra comitatului însuși; reprezentanții ei au ajuns, cu timpul, să exercite atribuțiile vechilor funcționari regali. A doua jumătate a secolului al XIII-lea este epoca constituirii unor ample complexe domeniale, raportate la scara Transilvaniei, chiar dacă complexitatea situației din provincie a imprimat unora dintre acestea un caracter destul de fragmentat.

Fenomenul înstrăinării domeniilor regale începuse cu mult înainte de 1241, de vreme ce Bela al IV-lea se văzuse nevoit, în deceniul anterior marii

invazii, să desfășoare un efort consecvent de reconstituire a lui⁶⁴. Rezultatele acestor demersuri regale au fost, în bună parte, anulate de invazia mongolă. În perioada tulbure care a urmat acesteia acapărarea de către nobili a domeniilor cetăților regale s-a desfășurat cu o amploare fără precedent. Regele însuși a fost nevoit să tolereze multă vreme această situație, deși ea contravenea în modul cel mai categoric programului său politic formulat în anii '30 și, probabil, convingerilor sale; posibilitatea controlării și apărării Transilvaniei prin intermediul nobilimii era oricum preferabilă absenței complete a oricărui control asupra ei. Mult după 1250, într-o perioadă în care situația regatului cunoscuse o anumită normalizare, regele Bela a încurajat, cu multă prudență, unele încercări de "recuperare" a proprietăților înstrăinate în timpul marii invazii. Aceste tentative se refereau, însă, mai puțin la domeniile cetăților regale, cât la proprietățile bisericesti; este vorba, mai cu seamă, despre proprietăți pe care le dețineau, în Transilvania, bisericile din exteriorul ei⁶⁵.

În perioada războaielor civile care l-au opus pe regele Bela fiului său Ștefan, fenomenul înstrăinării domeniilor cetăților regale a luat o amploare deosebită. Este vorba, în special, despre donații operate de Ștefan, în calitatea sa de "duce" al Transilvaniei⁶⁶, nobililor care îi serviseră cu credință, fiindu-i alături în cele mai dificile momente ale confruntării cu tatăl său. Aceste donații au fost omologate de noul privilegiu cu caracter general acordat nobilimii în 1267 de cei doi regi împăcați, prin care era confirmată stăpânirea cu titlu ereditar a domeniilor acesteia. Prin același privilegiu, Bela și Ștefan îi scuteau pe oamenii nobililor de orice fel de dări, plăți, rechiziții sau găzduiri, confirmând astfel tendința transformării domeniului nobiliar în seniorie.

Criza profundă care a afectat regatul maghiar în ultimii ani ai domniei lui Ladislau al IV-lea a dat o nouă amploare procesului de transformare a nobilimii transilvane din stare privilegiată în corp politic asociat la exercițiul puterii publice. Această evoluție, inerentă procesului de afirmare a nobilimii ca stare privilegiată, s-a cristalizat la sfârșitul secolului al XIII-lea, în procesul consolidării puterii

⁶⁴ Pe când guverna Transilvania în calitate de asociat la domnie al tatălui său Andrei al II-lea, el a "nimicit", după propria sa afirmație, "nefolositoarele și zadarnicele danii ce cu un nume mincinos se numesc perpetuități". Însă tocmai actul din 1231, care mărturisește această "nimicire", conține și cea dintâi excepție de la ea. *DIR*, C, Transilvania, veac XI, XII și XIII, vol. I, p. 254-255, 394-395; *Zimmermann-Werner*, vol. I, 1892, p. 54. Șapte ani mai târziu, în 1238, el menționa funcționarea "în părțile Transilvaniei" a unei comisii de "judecători" însărcinați cu misiunea de a restabili "drepturile cetățitor, înstrăinate pe nedrept" (*iura castrorum indebite alienata*). *DIR*, C, v. XI, XII, XIII, vol. I, doc. 259, p. 310-311, 410-411; *Zimmermann-Werner*, I, p. 66-68.

⁶⁵ În 1256, mănăstirea Sf. Benedict de lângă râul Gran protesta împotriva acelor care, după năvălirea tătarilor, îi uzurpaseră drepturile, veniturile și posesiunile din Transilvania. *DIR*, C, XIII/II, doc. 18, p. 18.

⁶⁶ Asupra instituției "ducatului" și atribuțiilor "regelui tânăr" v. Charles d'Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. I, Paris, 1959, p. 312-318. Pentru problema dezintegrării comitatului regal și a transformării sale în comitat nobiliar, v. *Histoire de la Transylvanie* (coord. Kőpeczi Béla), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, p. 196-205.

voievodale și al rivalității ei cu regalitatea⁶⁷; ea a avut un rol de o importanță majoră în constituirea sistemului politic al lui *regnum Transilvanum*.

Întreaga evoluție a acestui regim, de la constituirea până la prăbușirea sa, a fost determinată de modalitățile de rezolvare a complexului ghem de tensiuni și interese în miezul căreia ea (nobilimea) se afla, de raporturile stabilite între membrii săi și de opțiunile lor în privința rezolvării fragilului echilibru dintre conștiința apartenenței la Regatul Ungariei și aspirațiile autonomiei regionale. Pentru că, în ansamblul ei, această elită politică, din rândurile căreia s-au ridicat principalii promotori ai autonomismului provincial, nu putea dori cu adevărat o separare completă de Ungaria. Ea dorea mai curând instituirea unei formule care să-i protejeze interesele provinciale și să o apere de amenințarea concurenței și a intruziunii marilor oligarhi din câmpie, fără a-i răpi însă avantajul apartenenței la un stat puternic, singurul care putea garanta poziția ei dominantă în provincie. Acțiunea acestei nobilimi a fost, în consecință, ambivalentă. Ea a fost aceea care, în epoca atotputerniciei oligarhilor, a sprijinit cu tărie instituțiile autonomiei; tot ea a fost, însă, cea care, pentru a evita inconvenientele alianței răsăritene și riscurile declanșării războiului civil, l-a determinat pe Ladislau Kán să încheie mai întâi (în 1310) compromisul cu regele Carol Robert, pentru a-l abandona apoi, în momentul în care ruptura dintre voievod și rege luase proporții nedorite.

Ladislau Kán însuși a fost dealtfel, mai mult decât oricare dintre predecesorii săi, unul dintre cei mai tipici exponenți ai nobilimii din Transilvania și, totodată, principalul reprezentant al intereselor ei. Prima sa apariție pe scena politică a provinciei, în calitate de vicevoievod, coincide, deloc întâmplător, cu ce dintâi "adunare generală a nobililor din statul transilvan" (*generali convocatione nobilium Regni Transilvani*), ocazie cu care era menționată, pentru întâia oară, și funcția judiciară a nobililor în cadrul voievodatului⁶⁸. Nu trebuie să considerăm că Ladislau, care prezidase această adunare în numele voievodului Roland, era un simplu locțiitor al acestuia în provincie; la acea oră el era deja, după toate probabilitățile, adevăratul conducător al Transilvaniei, impus - sau, cel puțin, recunoscut - prin reprezentanții săi, de întreaga nobilime locală. Contrar aparențelor și unor concluzii istoriografice mult prea grăbite, pozițiile lui Roland Borsa în Transilvania nu au fost niciodată prea puternice. Marile proprietăți ale familiei sale erau situate în afara voievodatului, cu precădere în comitatele Bihor și Arad, și nu avem cunoștință ca el să fi dobândit domenii situate la răsăritul acestora, nici măcar în perioada în care a fost titularul funcției voievodale. Prezența sa efectivă în Transilvania a fost, dealtfel, sporadică. Izvoarele ni-l arată - cu excepția aparițiilor sale la curtea regală - în mijlocul moșilor și cetăților sale, singurele care-i puteau oferi o protecție eficientă în acele vremuri agitate. La 1 august 1284, deși deținea deja titlul de voievod, Roland Borsa prezida, împreună cu

⁶⁷ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 148.

⁶⁸ *DIR*, C, XIII/II, doc. 338, p. 300-301; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 148. Partajarea puterii legislative între regalitate și "stări" datează, în regat, din aceeași epocă a domniei lui Ladislau Cumanul; adunările care se desfășoară cu începere din 1277 dezbat nu doar probleme de politică generală, ci și chestiuni de interes public (d'Eszlary, *op. cit.*, p. 227-235).

episcopul Bartolomeu al Oradei, adunarea nobililor din comitatul Bihor, prilej cu care confirma drepturile comitelui Toma din neamul Chanad asupra vămii de la Birtin⁶⁹. Abia la sfârșitul anului 1284 avem o primă confirmare a prezenței sale în Ardeal: aflat la Dej, Roland întărea oaspeților de acolo vechi privilegii din vremea regilor Ștefan și Ladislau, scoțându-i de sub dreptul de judecată a comitelui de Solnoc, precum și a slujbașului sau vicejudeului aceluia⁷⁰. De acum până în 1293 (în preziua confruntării sale deschise cu regele Andrei al III-lea), când Roland emite un act din Teiuș⁷¹, nu mai avem cunoștință despre vreo altă prezență a sa pe teritoriul voievodatului. Interesant este faptul că aceste mențiuni nu sunt niciodată legate de desfășurarea adunărilor nobiliare ale Transilvaniei, prezidate întotdeauna de vicevoievodoc. În schimb, Roland prezidează, pe lângă adunările nobiliare din Bihor, și pe acelea din comitatul Zarand, sau din cele 7 comitate de la nord-vestul Transilvaniei. Este un indiciu al faptului că, în această perioadă de constituire, la scara întregului regat, a unor structuri de autoguvernare ale nobilimii, în asemenea structuri erau acceptați doar proprietarii de pământuri din respectiva regiune, ceilalți fiind excluși din ele în mod necondiționat. Faptul că Roland Borsa, cel considerat a fi fost unul dintre artizanii autonomismului transilvan, a jucat mai degrabă rolul unui voievod decorativ, pe care tocmai aceste aspirații de autoguvernare - care aparțin, însă, nobilimii transilvane - par să-l fi împiedicat să își exercite efectiv funcția, constituie un paradox dintre cele mai interesante.

Dar cine conducea, în aceste condiții, voievodatul?

În mai 1285, regele Ladislau al IV-lea, prezent la Alba-Iulia, întărea un act al vicevoievodului Nicolae, din 1282⁷², prin care era confirmată înțelegerea intervenită între capitulul de Alba Iulia și nobilii din Geoagiul de Sus, cu privire la stăpânirea unei moșii⁷³. La 1282, așadar, vicevoievodul îndeplinea deja o serie de atribuții care i-ar fi revenit, în mod normal, voievodului; el era acela care răspundea, de fapt, de administrarea problemelor curente ale celor 7 comitate, și nu avem dovezi care să indice faptul că el ar fi făcut, în această perioadă, parte dintre familiarii sau apropiații voievodului, așa cum se va întâmpla mai târziu. El trebuie văzut, mai curând, ca un reprezentant autentic al nobilimii provinciale, al "stării" nobiliare transilvănene în curs de constituire. În anii de după 1288, vicevoievodul va fi menționat frecvent în calitate de judecător al proceselor legate de drepturile de proprietate asupra pământului. Mai mult chiar, la 8 Mai 1291, un asemenea proces era finalizat de un anume comite Benedict, care purta titulatura de *locțiitor al vicevoievodului* Ladislau al Transilvaniei⁷⁴, pe care îl numește, în cuprinsul documentului, "*voievod*" și "*domnul nostru*". Este evident procesul de transfer al autorității între conducătorul nominal și conducătorul efectiv al Transilvaniei, cel care, în calitate de deținător al unei autorități reale, recunoscută

⁶⁹ DIR, C, XIII/II, doc. 298, p. 261-262, Episcopia Bihorului (Pispwky).

⁷⁰ Ibidem, doc. 304, p.267-268, Dej, 21 decembrie 1284.

⁷¹ Ibidem, doc. 445, p.399-400.

⁷² Ibidem, doc. 312, p. 277.

⁷³ Ibidem, doc. 266, p. 235-236.

⁷⁴ Ibidem, doc. 406, p. 372.

ca atare de "starea" nobiliară a provinciei, își constituise deja un aparat administrativ alcătuit din oamenii săi.

În primii ani ai domniei lui Andrei al III-lea, nobilimea transilvană avea interesul de a sprijini afirmarea unui voievodat puternic, care să-i reprezinte interesele. Adept declarat al restaurării autorității regale prin cooperarea cu stările privilegiate, ultimul rege arpadian nu neglijase însă nici mecanismele menite să îi asigure controlul asupra acestora. Pentru a-și infiltra proprii susținători în congregația nobiliară a Transilvaniei, el s-a arătat dispus să sacrifice ultimele rămășițe ale domeniului regal. Aceeași politică fusese încercată, fără prea mult succes, și de către Ladislau al IV-lea, care, la 6 Martie 1290, donase inclusiv cetatea Dăbâca⁷⁵ unei familii nobiliare aflate în conflict declarat cu Roland Borsa, ai cărui oameni uciseseră chiar un membru al acesteia⁷⁶. "Calul troian" al regelui Andrei al III-lea a fost comitele Dionisie, fiul comitelui palatin, căruia i-a fost acordat, inițial, întinsul domeniu al Lăpușului (11 Martie 1291)⁷⁷; după numai un an (27 Martie 1292), comitele Dionisie primea și posesiunea Cuzdrioara, din vecinătatea Lăpușului⁷⁸; în sfârșit, cândva în intervalul 1293-1298 același comite Dionisie solicita și a primea de la rege domeniul Ciceu⁷⁹, constituindu-și astfel un complex de stăpâniri care îl transformau într-unul dintre cei mai importanți proprietari funciari din Transilvania⁸⁰. Un alt susținător al politicii regale a fost, desigur, Ugrinus Csak, căruia congregația transilvană din 1291, prezidată de rege, i-a restituit moșiile Făgăraș și Sâmbăta - pe care le stăpânise anterior, pentru ca apoi să le piardă în împrejurări nelămurite⁸¹. Rostul faimoasei congregații din 1291 - pregătită cu atenție, cu mult timp înaintea desfășurării ei⁸² - pare să fi fost, prin urmare, acela de a-i permite regelui să-i introducă pe credincioșii săi în mijlocul nobilimii transilvane, cu scopul de a o controla și a o aduce la ordine. Prin

⁷⁵ *Ibidem*, doc. 358, p. 315-316.

⁷⁶ *Ibidem*, doc. 353, p. 311-312.

⁷⁷ *Ibidem*, doc. 392, p. 356-357, 29 ianuarie 1291 (Regele cere capitlului de Alba Iulia să cerceteze dacă domeniul Lăpuș ține de dreptul regal de danie; dacă nu sunt împotriviri, să-l instaleze pe comitele Dionisie în calitate de proprietar); doc. 393, p. 357, 1291<ianuarie-martie> (răspunsul capitlului: comunică punerea lui Dionisie în stăpânirea amintitei moșii, fără nici o împotrivire); doc. 402, p. 368-369, 11 Martie 1291, Alba Iulia (actul propriu-zis de danie a domeniului Lăpuș către comitele Dionisie).

⁷⁸ Cuzdrioara (Kozar), posesiune a cetății Solnoc. Idem, doc. 427, p. 387; *Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli Lossonczy Bánffy család történetéhez*, Budapest, 1908, vol. I, p. 35-36.

⁷⁹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 435-436, p. 394. Cetatea Ciceului, care nu este menționată în document, încă nu exista, probabil, la data donației domeniului către Dionisie Bánffy. Apariția ei ulterioară, cu rolul ei atât de important în controlarea văii Someșului Mare, trebuie pusă în legătură cu politica lui Andrei al III-lea de extindere a controlului asupra Transilvaniei prin intermediul unor cetăți stăpânite de susținătorii politiciii sale.

⁸⁰ Aceste proprietăți provin numai din donații regale; lor li se puteau adăuga altele, cumpărate de Dionisie, asupra cărora nu avem însă informații.

⁸¹ *DIR*, C, XIII/II, doc. 403, p. 369.

⁸² Asupra demersurilor preliminare dăruirii Lăpușului către Dionisie, vezi nota 77. Diploma regală din 22 Februarie 1291 conținea prevederi care încercau să limiteze autoritatea voievodului asupra nobilimii din Transilvania și, mai ales asupra coloniștilor sași. *DIR*, C, XIII/II, doc. 397, p. 361-365; I. Moga, *op. cit.*, p. 23-24.

acumularea continuă de proprietăți funciare, acești mari nobili "regaliști" - Dionisie mai ales - au ajuns să reprezinte o concurență serioasă atât pentru Roland Borsa și pentru vicevoievodul Ladislau, cât și pentru întreaga nobilime provincială, care se vedea pusă în situația de a-și pierde privilegiile dobândite în vremea lui Ladislau Cumanul.

Aceste eforturi ale regelui Andrei al III-lea nu au fost, însă, încununate de succes, și aceasta în primul rând datorită reacției marilor baroni - așa-numiții "oligarhi"⁸³ - pe care o eventuală consolidare a puterii centrale i-ar fi afectat în primul rândoc. Unul dintre episoadele cele mai importante ale rezistenței nobiliare împotriva politicii regale a fost acela reprezentat de rebeliunea lui Roland Borsa împotriva regelui, provocată de conflictul acestui mare senior cu episcopia Oradiei care, susținută de rege, încercase să înlăture atotputernicia clanului Borsa în comitatele din câmpia Tisei. Confruntarea finală dintre rege și Roland Borsa s-a desfășurat sub zidurile cetății Adorian, cucerită de oastea regală la 6-7 noiembrie 1294⁸⁴. Deși i-a retras demnitatea de voievod al Transilvaniei, regele l-a tratat pe Roland cu o neobișnuită îngăduință, care ar fi explicabilă doar prin temerea de a nu stârni, în cazul unei pedepse aspre, o rebeliune generală a nobilimii.

Absența unei replici dure a regalității împotriva anarhiei nobiliare nu a putut avea alt rezultat decât adâncirea crizei puterii regale, care a fost nevoită să se resemneze cu scăparea completă a situației de sub controlul ei. În aceste condiții, aflată la adăpost din partea unor eventuale represalii, "starea" nobiliară a Transilvaniei, grupată în jurul unei instituții voievodale al cărei titular era de acum Ladislau Kán, a perseverat în a-și consolida organizarea instituțională, eliminând totodată corpurile străine infiltrate în interiorul ei. Nu ne vom mira, așadar, constatând că Dionisie Banffy va deveni, mai târziu, unul dintre susținătorii lui Carol Robert, prin care va dori să își recupereze Lăpușul confiscat de Ladislau Kán, iar urmașii lui Matei Csák⁸⁵, fratele lui Ugrinus, vor face apel la același rege pentru restituirea Bonțidei.

După 1301, când puterea centrală a încetat, practic, să mai existe, Ladislau Kán a devenit singurul stăpân al Transilvaniei, puterea sa fiind limitată doar de opoziția provocată, în rândurile nobilimii provinciale, de tendințele de guvernare autocratică ale voievodului. Este foarte posibil ca, pe întreaga durată a voievodatului său, congregațiile generale ale nobilimii voievodatului să fi continuat să se desfășoare. Singura mențiune referitoare la o adunare a nobililor este, însă, aceea de la mijlocul lunii Iunie a anului 1308⁸⁶, desfășurată cu câteva luni înaintea marii adunări generale a prelaților și nobililor regatului Ungariei de la Pesta, adunare în cadrul căreia Carol Robert de Anjou a fost recunoscut în calitatea de rege, fiindu-i prestat jurământul de credință. Voievodul Ladislau a fost și el

⁸³ În legătură cu problema "oligarhilor", v. d'Eszlary, *op.cit.*, p. 312 sq.; Fügedi Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest, 1986, p. 116-235; o relativ amplă expunere evenimentială, încă utilă, la Hóman Balint, *Gli Angioni di Napoli in Ungheria 1290-1403*, Roma, 1938, p. 70 sq.

⁸⁴ I. Moga, *op. cit.*, p. 27.

⁸⁵ Asupra familiei Csák, v. E. Fügedi, *op.cit.*, p. 157-181.

⁸⁶ *DIR*, C, XIV, vol. I (1301-1320), doc. 93, p. 67.

menționat printre aceia care au depus omagiul în fața noului rege; el a participat însă, probabil, nu în persoană, ci printr-un reprezentant al său⁸⁷. Adunarea din vara anului 1308, desfășurată într-un loc mai puțin obișnuit (Nirajul, ales probabil datorită situării sale într-o poziție accesibilă atât nobililor din comitate, cât și secuilor), a avut, după toate aparențele, rolul de a consulta un număr cât mai mare de privilegiați asupra oportunității recunoașterii noului rege. Formularea textului unicului document păstrat de la această adunare este, dealtfel, foarte prudentă: "Noi, Ladislau... chibzuind împreună cu nobilii regatului ce țin de noi și cu toți ceilalți care luau parte împreună cu noi la acea adunare a noastră am dat hotărâre etc."⁸⁸ Această atitudine prudentă a lui Ladislau trebuie pusă, desigur, în legătură cu opoziția manifestată de o mare parte a nobililor transilvăni față de presupusele sale intenții de neacceptare a încoronării lui Carol Robert (nu trebuie să uităm că, în acel moment, coroana regală a Sfântului Ștefan se afla în posesia voievodului), atitudine căreia el a fost nevoit să i se conformeze, cel puțin formal. Este foarte probabil ca această atitudine să fi fost caracteristică mai cu seamă nobilimii mici și mijlocii din provincie, nemulțumită de favorizarea de către Ladislau a unui mic grup de nobili privilegiați, a căror bogăție ajungea să rivalizeze cu aceea a baronilor din Ungaria propriu-zisă. Poziția lui Ladislau în interiorul voievodatului, în aparență atât de solidă, se baza, în realitate, tot pe cooperarea cu "stările" privilegiate, cu nobilimea în primul rândoc. În momentul în care el a încercat să-și subordoneze complet atât această nobilime, precum și celelalte instituții ale Transilvaniei, pentru a-și crea baze de susținere sigure în vederea confruntării cu regalitatea angevină, voievodul Ladislau s-a putut sprijini doar pe oamenii săi.

Unul dintre aceștia a fost, desigur, acel Andrei, fiul lui Ipoș, proprietar al întinsului domeniu al Șieului, alcătuit din 22 de sate, care îi va fi confiscat de regele Carol Robert, pentru necredință și rebeliune alături de voievodul Ladislau⁸⁹. De asemenea, Ștefan fiul lui Laurențiu, care, împreună cu frații săi Chumpaz și Ladislau și cu încă alți 6 nobili se va alătura rebeliunii lui Moyus; proprietățile lor (neprecizate) vor fi dăruite de Carol Robert castelanului de Bologa, Desideriu de Elefant⁹⁰. În timpul voievodului Ladislau, acest Ștefan ocupase pe nedrept moșiile "unora din neamul Zyl, și mai ales ale lui Iob și Petru, fiii lui Guthard, din același neam"⁹¹. De asemenea, Iacob, fiul lui Apa, comite al Clujului la 13 iulie 1314⁹² (a cărui familie stăpânea domenii întinse atât pe valea Someșului Mare cât și în

⁸⁷ *Ibidem*, C, XIV, vol. I, doc. 99, p. 69. "Ladislau voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc" este menționat printre nobilii care au luat parte la adunarea desfășurată în data de 27 Noiembrie 1308. Însă, la 24 Noiembrie același an, voievodul se afla la Deva, de unde adresa o scrisoare obștii Sașilor din Sibiu. *Ibidem*, doc. 102, p. 101-102. Dacă această din urmă datare este corectă, trebuie să constatăm imposibilitatea practică a prezenței voievodului la curtea regală, câteva zile mai târziu.

⁸⁸ *Ibidem*, doc. 93, p. 67.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 323-326. La 28 iulie 1319.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 318-320; 21 iunie 1319.

⁹¹ *Ibidem*, loc. cit.

⁹² *Ibidem*, p. 226.

regiunea Târnavelor⁹³), care, însă, la 6 Septembrie 1315 va apela la noul voievod Nicolae Pok, solicitându-i restituirea a două moșii ocupate pe nedrept de fiii fostului voievod Ladislau⁹⁴. De asemenea, Nicolae castelanul de Ciceu și fratele său Ioan, menționați la 28 Septembrie 1304⁹⁵, care vor ști însă și ei să treacă la timp de partea noului rege, recunoscând autoritatea voievodului desemnat de acesta⁹⁶. Nu trebuie să-l uităm pe Moyus, comite al Bistriței și mare paharnic al reginei, care, om al regelui la 1311-1313⁹⁷, va trece apoi în tabăra adversarilor acestuia, declanșând marea rebeliune nobiliară din 1318-1319.

Cel mai mare proprietar din Transilvania era, însă, voievodul însuși, care, pe lângă controlul domeniilor regale (cetăți, ocne, mine, orașe populate de "oaspeți") și-a constituit un foarte întins domeniu personal. Proprietățile sale, deși incomplet cunoscute, se pot împărți totuși în trei mari grupe: 1. în zona confluenței Someșurilor - pământurile inițiale din jurul Gherlei⁹⁸, cu extinderi ulterioare spre nord (Lăpuș⁹⁹), est (către Beclean¹⁰⁰) și sud (Bonțida¹⁰¹); 2. la limitele zonei de colonizare săsești¹⁰², cu extinderi în interiorul acesteia¹⁰³; 3. pe valea Mureșului, cu centrul în cetatea regală Deva, cu prelungiri probabile în mai multe direcții, singura atestată documentar fiind aceea către Banat¹⁰⁴.

Proprietăți atât de întinse nu puteau fi cu siguranță controlate și administrate doar de Ladislau și de membrii familiei sale. Ele au fost încredințate

⁹³ În 1305, Iacob, fiul lui Apa stăpânea 9 sate din preajma Becleanului, în timp ce fratele său, Grigore fiul lui Apa, era proprietarul Becleanului și a altor 4 sate din vecinătate, dar și al altor 4 proprietăți de pe Târnavă. Un alt frate, probabil vitreg, Grigore fiul lui Nicolae, stăpânea 3 proprietăți din zona Sighișoarei. *DIR*, C, XIV, vol. I, doc. 55, p. 42-44. Aceste stăpâniri par să fie o consecință a expansiunii nobilimii transilvane înspre teritoriul de colonizare săsesc.

⁹⁴ *Ibidem*, doc. 233, p. 241-242.

⁹⁵ *Ibidem*, doc. 52, p. 41.

⁹⁶ *Ibidem*, doc. 235, 243-244, din 13 Noiembrie 1315.

⁹⁷ Răsplătit de regele Carol Robert cu un sat din zona Bistriței, într-un document datat <1311-1313>. *Ibidem*, doc. 142, p. 186-187.

⁹⁸ Nucleul inițial al proprietăților lui Ladislau pare să-și fi avut centrul în satul Sânmărtin (Sancto Martino) de lângă Gherla (*DIR*, C, XIII/II, doc. 423, p. 382-383); domeniul cuprindea mai multe sate, între care *Nyma*, fiind extins în 1292 prin achiziționarea, în schimbul a 80 de mărci de argint, a pământului Pintic (*Pinthuc*) (*ibidem*, doc. 423, p. 383-385).

⁹⁹ Magiștrii Toma și Ștefan, fii comitelui Dionisie, vor solicita regelui Carol Robert restituirea domeniului Lăpuș (*terra Lapus*), cu minele de aur și cu 5 sate (numărul acestora era însă, cu siguranță, mult mai mare decât cel menționat aici), care le fusese "luat și ținut cu sila de către Ladislau voievodul Transilvaniei". *Ibidem*, doc. 221, p. 234-235.

¹⁰⁰ Documentul din 6 Septembrie 1315 menționează două sate aparținând fiilor lui Ladislau - Vița și Ceaba - și altele două pe care aceștia le ocupaseră în mod abuziv: *Babus* și *Beudin*. *DIR*, C, XIV, I, doc. 233, p. 241-242.

¹⁰¹ Posibilă reședință voievodală. Ladislau emite de aici un document, la 6 Oct. 1307 (*ibidem*, doc. 81, p. 57-58). În 1315 Nicolae, fiul lui Matei din neamul Chaak va solicita regelui Carol Robert restituirea acestei proprietăți (*ibidem*, doc. 228, p. 238).

¹⁰² În 1301 Ladislau face un schimb de proprietăți cu comitele Nicolae, fiul lui Dees, căruia îi cedează moșia Țopa (*Bwn*) din comitatul Târnavăi, în schimbul moșiilor Deaj (*Deesfalwa*), Ceuaș (*Chawas*), Daia (*Danjan*), *Hagmas* și *Kurtwelesteleke*, din aceeași regiune. *DIR*, C, XIV, vol. I, doc. 15, p. 10-12.

¹⁰³ Mediașul, Biertanul și Șeica Mare, cotoșite de la Sași în pofida privilegiilor lor, vor fi restituite acestora de regele Carol Robert la 12 August 1315. *DIR*, C, XIV, vol. I, doc. 232, p. 240-241.

¹⁰⁴ Panatul Nou (*Panad*), reclamat de comitele Dozsa în 1315. *DIR*, C, XIV, vol. I, doc. 217, p. 231.

oamenilor săi de încredere, care vor constitui principalul său sprijin împotriva presiunii regalității și a unei nobilimi care nu dorea să-l mai urmeze. În actul din 25 Decembrie 1309, prin intermediul căruia arunca excomunicarea asupra voievodului Transilvaniei, cardinalul Gentile îi dezlega de credința și de omagiul datorat acestuia pe toți "vasalii, comiții, castelanii, juzii și iobagii săi"¹⁰⁵. Acești oameni alcătuiau, practic, sistemul de guvernare al Transilvaniei voievodale, controlând toate pârgھیile administrative, militare și economice ale provinciei. Din acest sistem de guvernare, care avea tendința de a deveni din ce în ce mai centralizat, "starea" nobiliară care edificase structura instituțională a lui *regnum transilvanum* s-a văzut, treptat, exclusă; regimul impus de Ladislau Kán devenise unul oligarhic, care nu numai că încetase să mai promoveze interesele nobilimii mici și mijlocii, dar încerca să o chiar excludă de la guvernare. Această stare de lucruri poate explica atât aplecarea acestei nobilimi către încheierea compromisului cu regalitatea, cât și ezităările ei de a se alătura unei revolte ale cărei obiective ajunseseră să nu o mai intereseze.

2. **Biserica** Transilvaniei, instituție a cărei funcționare ar fi fost de neimaginat în absența unei strânse cooperări cu puterea centrală, s-a dovedit a fi, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, una dintre cele mai importante promotoare ale intereselor particularismului regional. Explicațiile acestei opțiuni puțin obișnuite trebuie căutate, în primul rând, în evoluțiile înregistrate în anii care au urmat marii invazii mongole din 1241-1242: izolarea Transilvaniei a însemnat, în același timp, și o izolare a bisericii ei, care s-a văzut marginalizată, lipsită de legăturile cu marile centre ale Creștinătății occidentale care funcționaseră atât de bine în prima jumătate a secolului al XIII-lea; de asemenea, ea a mai însemnat și pierderea proprietăților pe care episcopia de Alba-Iulia pare să le fi deținut în Ungaria propriu-zisă. Compensația a fost reprezentată de excluderea, din Transilvania, a unei bune părți din posesiunile și concesiunile pe care le dețineau aici o serie de biserici din afara Transilvaniei, de lipsa de preocupare a Papalității față de evoluțiile de aici și, în concluzie, de eliminarea unei mari părți a factorilor care aveau tendința de a limita autoritatea episcopală. Această "provincializare" a bisericii transilvane a condus, în mod firesc, la o apropiere față de nobilimea provincială - care și-a dovedit adeseori atașamentul față de episcopia de Alba Iulia și de capitlul ei - și, desigur, față de voievodat, într-o măsură direct proporțională cu consolidarea lui.

Voievodatul putea asigura Bisericii, în acele vremuri tulburi, o protecție imediată, pentru acordarea căreia curtea regală era mult prea îndepărtată. Iar în epoca lui Roland Borsa și Ladislau Kán autoritatea voievodală era necontestată, atât pe teritoriul voievodatului, cât și în numeroase teritorii din afara lui. Ea reprezenta, de fapt, singura autoritate cu adevărat eficientă în acea epocă de criză a puterii regale. Această dorință a bisericii transilvane de a-și asigura propria securitate exprima o nevoie reală: în 1277 se produsese marea revoltă a sașilor din Sibiu împotriva episcopiei de Alba Iulia. Însăși catedrala episcopală Sfântul Mihail

¹⁰⁵ DIR, C, XIV, vol. I, doc. 111, p. 167.

fusesse, cu acest prilej, devastată și incendiată, numeroși clerici și civili refugiați acolo fiind uciși. Nici alte posesiuni ale episcopiei nu scăpaseră furiei rebelilor. Marea revoltă săsească a fost reprimată cu destulă greutate, în urma unui adevărat război, în care și-a aflat sfârșitul și unul dintre cei mai importanți nobili de pe valea Mureșului, comitele Andrei de Geoagiu¹⁰⁶. Acest conflict sângeros a amplificat tensiunile existente deja de mult timp între episcopie și coloniștii sași și, de asemenea, între aceiași coloniști și nobilimea transilvăneană. Pentru a face față altor - oricând posibile - evenimente de aceeași natură, episcopia Transilvaniei a fost nevoită să se înarmeze. Și a făcut-o atât de bine încât, în martie 1282, episcopul Petru era răsplătit de regele Ladislau al IV-lea pentru slujbele săvârșite "cu prilejul cuceririi și distrugerii cetăților unor locuitori ai regatului nostru, din care se făptuiau jafuri și pustiiri în jurul râului Someș și în jurul drumului mare, pe care se merge spre Transilvania"¹⁰⁷. Episcopia, care stăpânea cetăți, dispunea așadar și de o mică armată destul de redutabilă din moment ce se arătase capabilă să distrugă adăposturile unor profesioniști ai jafului și ai violenței. Însă același episcop Petru a înțeles, cu siguranță, necesitatea sprijinirii unei autorități voievodale puternice, care să inspire respect atât jefuitorilor și tâlharilor, cât și sașilor. Evenimentul din 1277 se produsese, într-adevăr, într-o perioadă de criză a instituției voievodale, devenită un obiect al disputei între grupările nobiliare; criza a culminat cu înlăturarea, în același an 1277, a reprezentanților familiei Csák de la cârmuirea voievodatului.

Însuși episcopul Petru era, dealtfel, asemeni multora dintre susținătorii particularismului transilvan, unul dintre oamenii ridicați în vremea lui Ștefan al V-lea. Între 1267-1270 el îndeplinise funcția de vice-cancelar (numit, uneori, și cancelar) al curții lui Ștefan, în ultimii ani ai "ducaturii" său transilvan; fără să cunoaștem motivele, știm doar că Ștefan l-a apreciat foarte mult, numindu-l întotdeauna, în documente, "iubitul și credinciosul nostru". În anul 1270, la moartea episcopului Gall al Transilvaniei, Ștefan (care nu moștenise încă tronul tatălui său) a impus alegerea lui Petru - aflat, cu siguranță, la o vârstă destul de tânără - în scaunul episcopal de Alba-Iulia¹⁰⁸. A fost începutul spectaculos al unei cariere episcopale care se va încheia abia în anul 1307. Într-o perioadă de tulburări grave, schimbări frecvente ale cârmuitorilor etc., episcopia Transilvaniei a reprezentat un factor de stabilitate pentru această provincie, chiar dacă firea energetică și ambițioasă a episcopului Petru a implicat-o în numeroase conflicte cu alte instituții eclesiastice, cu sașii, cu diferiți nobili, sau chiar cu regele însuși; niciodată, însă, cu un voievod al Transilvaniei recunoscut de adunarea generală a privilegiaților. Politica sa de subordonare a comunităților coloniștilor sași față de autoritatea episcopală a provocat, așa cum am văzut, reacția violentă a acestora din

¹⁰⁶ *DIR*, C, XIII/II, doc. 253, p. 228. Document din 1280.

¹⁰⁷ *Ibidem*, doc. 269, p. 239-240, din 21 Martie 1282.

¹⁰⁸ *Ibidem*, doc. 113, p. 124-125. Documentul este datat 1270. Titulatura lui Ștefan este încă aceea de "rege tânăr al Ungariei, duce al Transilvaniei și domn al Cumanilor". Documentul poartă mențiunea: "dat de mâna magistrului Petru vice-cancelar al curții noastre, <episcop> ales al bisericii din Alba Transilvaniei, iubitul și credinciosul nostru, în Anul Domnului 1270".

anul 1277, care va fi urmată de o alta, în anul 1308, în perioada prezenței în Transilvania a lui Otto de Wittelsbach, contracandidatul lui Carol Robert la coroana Ungariei. Bazându-se pe forța sa militară, a cărei eficiență fusese demonstrată în 1282, el nu a ezitat, șapte ani mai târziu, să-i aresteze pe efemerul voievod al Transilvaniei Moise, numit în această calitate de Ladislau al IV-lea împotriva voievodului legitim Roland Borsa, și pe o rudă a aceluiași rege, Arbuz Cumanul¹⁰⁹. În ultimii ani ai domniei lui Andrei al III-lea, puternicul episcop al Transilvaniei s-a lansat într-o îndârjită competiție cu episcopia Agriei, cu scopul de a-și impune autoritatea asupra Maramureșului, obținând, în acest sens, și o decizie favorabilă din partea regelui, la 10 August 1299¹¹⁰. Această inițiativă a înveninat, însă, și mai mult raporturile sale cu arhiepiscopia de Strigoni¹¹¹, oricum destul de deteriorate datorită presiunii sale continue asupra coloniștilor sași.

În tentativa comună de a-i aduce sub control pe sași, interesele voievodatului și ale episcopiei se întâlneau. Fiecare reușită a voievodului în acest sens, fiecare progres realizat în direcția subordonării față de autoritatea nobiliară a unor localități sau regiuni populate de "oaspeți" însemnau și o victorie a episcopiei, o extindere a autorității și o sporire a veniturilor ei. După 1301, autoritatea și prestigiul episcopului Petru au sporit și mai mult; împreună cu voievodul Ladislau, el constituia singura autoritate reprezentativă a acestei regiuni a lumii creștine. În 1302, legatul papal Nicolae, episcop de Velletri și Ostia, i se adresa cerându-i să-l oblige pe comitele Vasmund al Sighișoarei să-i despăgubească pe dominicanii și franciscanii minoriți din provincia Sibiului pentru pagubele pe care le pricinuise acestora¹¹². În 1303, un arhidiacon al Transilvaniei călătorea, în scopuri pe care nu le cunoaștem, la curtea regelui Carol al II-lea al Neapolelui¹¹³. În sfârșit, la 12 august 1308, episcopul Petru al Transilvaniei (care însă, între timp, încetase din viață) era convocat de papa Clement al V-lea la conciliul de la Vienne, însărcinat cu dezbaterea faimoasei chestiuni a Templierilor¹¹⁴.

În ultimii ani ai vieții sale, care au coincis cu perioada cea mai fastă a voievodatului lui Ladislau Kán, episcopul Petru a fost, probabil, unul dintre principalii promotori ai stabilirii unui echilibru negociat între stările privilegiate ale Transilvaniei. În ianuarie 1303, el confirma înțelegerea dintre parohii din decanatul de Sebeș și capitlul de Alba Iulia cu privire la strângerea dijmelor¹¹⁵, încercând, în anii următori, să-i determine pe parohii din decanatul Mediașului să ajungă la un acord, în condiții similare, cu arhidiaconul de Alba¹¹⁶.

¹⁰⁹ *Ibidem*, doc. 352, p. 311-312.

¹¹⁰ *Ibidem*, doc. 510, p. 467-468.

¹¹¹ La 30 Septembrie 1299 Grigore, arhiepiscop ales de Strigoni^u, a pronunțat excomunicarea episcopului Petru; *ibidem*, doc. 516, p. 472-473. Ridicarea acestuia s-a datorat, probabil, intervenției papei, căruia Petru i s-a adresat, cu o plângere, la 6 Ianuarie 1300; *ibidem*, doc. 521, p. 476-478.

¹¹² *DIR*, C, XIV, I, doc. 28, p. 21-22.

¹¹³ *Ibidem*, doc. 36, p. 29.

¹¹⁴ *Ibidem*, doc. 95, p. 67-68.

¹¹⁵ *Ibidem*, doc. 29, p. 22-23.

¹¹⁶ *Ibidem*, doc. 64, p. 49.

Anii de până la 1310 constituie o perioadă de timp în care episcopia, sub diferite pretexte¹¹⁷, a evitat să-și plătească obligațiile financiare și, privind lucrurile din această perspectivă, nu ne este greu să înțelegem reticențele ei față de restabilirea unei autorități centrale puternice și eficiente. Asemeni altor proprietari funciari ai acelor timpuri, Biserica era o instituție preocupată de creșterea prosperității sale. Disputele sale cu sașii au avut, în general, aceeași motivație materială, care constituia o preocupare majoră pentru toate părțile implicate. Dacă preoții sașii din decanatul Sebeșului reușiseră să ajungă la o înțelegere cu capitulul bisericii Transilvaniei cu privire la strângerea dijmelor episcopale¹¹⁸, nu același lucru s-a întâmplat cu parohii din decanatul Mediașului, al căror conflict cu arhidiaconatul de Alba nu va putea fi soluționat nici măcar la intervenția papei Clement al V-lea¹¹⁹. Nu este greu să presupunem că voievodul Ladislau însuși va fi participat la împărțirea acestor venituri suplimentare ale episcopiei. Practica pare să fi fost destul de obișnuită și prin alte părți, din moment ce regele Carol Robert îi va opri, câțiva ani mai târziu, pe strângătorii de dijme din Croația să plătească nobililor vreo parte din dijmele cuvenite episcopiei de Zagreb¹²⁰.

În anii cunoscutei aventuri transilvane a lui Otto de Wittelsbach, contracandidatul lui Carol Robert la coroana regală maghiară, episcopul Petru al Transilvaniei va avea ocazia să-i aducă un ultim serviciu voievodului Ladislau, oferind o nouă dovadă a sprijinului constant pe care i l-a acordat de-a lungul episcopatului său. În anul 1306, el a refuzat categoric să se conformeze ordinelor arhiepiscopului Vincențiu de Caloce de a-l excomunica pe voievodul Ladislau al Transilvaniei; mai mult chiar, invocând un viciu procedural al cererii arhiepiscopale, el a înaintat Papei un protest în care își exprima sprijinul și simpatia față de Ladislau, "fratele nostru prea iubit"¹²¹. Deși nu conțin indicații suplimentare în privința datei la care au fost emise, documentele din 1306 trebuie puse cu siguranță în legătură cu prezența lui Otto în părțile răsăritene ale regatului (în 10 aprilie 1306 el confirma, probabil de la Seghedin, privilegiile mănăstirii Cârța¹²², data de 8 februarie 1307 îl va găsi la Oradea, restituind moșiile unui nobil al său¹²³). Protestul adresat papei de Petru a avut darul de a tergiversa lucrurile până la 10 august 1307, când Clement al V-lea le-a cerut arhiepiscopilor de Strigoni și Caloce să-i excomunică pe toți sprijinitorii lui Otto¹²⁴. Între timp, însă, voievodul Ladislau își făcuse alte planuri în legătură cu prințul bavarez, reușind să intre și în posesia coroanei regale a Ungariei.

¹¹⁷ La 30 Martie 1302 custodele franciscanilor din Transilvania scria provincialului ordinului din Ungaria că episcopul Petru nu trimisese dările cuvenite legatului papal din cauza tulburărilor și a pericolelor legate de transportul acestora. *DIR*, C, XIV, I, doc. 17, p. 13.

¹¹⁸ *Ibidem*, doc. 29, p. 22-23.

¹¹⁹ *Ibidem*, doc. 88, 89, p. 63-64.

¹²⁰ *Ibidem*, doc. 362, p. 321.

¹²¹ *Ibidem*, doc. 58, 59, p. 45-46.

¹²² *Ibidem*, doc. 61, p. 47-48.

¹²³ *Ibidem*, doc. 65, p. 49.

¹²⁴ *Ibidem*, doc. 77, 78, p. 55-56.

Moartea episcopului Petru, în anul 1307, a fost evenimentul care a provocat o criză majoră în raporturile lui Ladislau cu episcopia Albei Iulii și cu întreaga biserică a Transilvaniei, în general. Personajul desemnat inițial să îi succedă episcopului Petru fusese Ioan, arhidiaconul de Târnave, care, în 1303, îndeplinea funcția de protonotar al voievodului Ladislau¹²⁵. În 1306 el era deja cancelarul episcopiei transilvane¹²⁶, fiind desigur pregătit pentru a prelua succesiunea în orice moment. Este foarte posibil ca Ladislau însuși să fi fost acela care pusese la cale această succesiune; în cel mai rău caz, el trebuie să fi fost de acord cu ea. Însă, în momentul morții lui Petru, planurile voievodului se schimbaseră. El a hotărât ca episcopia Transilvaniei să fie acordată propriului său fiu, reușind, se pare, să impună alegerea sa în această calitate. În aceste condiții, Ioan de Târnave, care pretindea că alegerile îi fuseseră favorabile lui însuși, a părăsit Transilvania și a trecut în rândurile partizanilor lui Carol Robert, devenind vicecancelarul curții acestuia¹²⁷. Reacția din interiorul bisericii trebuie să fi fost însă mult mai puternică decât această, totuși, foarte importantă defecțiune, din moment ce Ladislau a fost nevoit să renunțe la tentativa de a-i atribui episcopia fiului său. După o întreagă serie de tulburări, în timpul cărora reședința episcopală a fost din nou devastată de sașii din Sebeș (1308), scaunul episcopal a fost atribuit, în 1309¹²⁸, unui nou candidat, pe nume Benedict, care a reușit să obțină confirmarea pontificală.

Criza din 1307-1309, provocată de intenția lui Ladislau de a-și subordona în totalitate episcopia Albei Iulii, a fost cauza care a generat o deteriorare evidentă a raporturilor voievodatului cu biserica Transilvaniei. De acum înainte Ladislau va pierde mereu mai mult teren, va fi părăsit de tot mai mulți dintre partizanii săi, va fi nevoit să accepte compromis după compromis. Realizând primejdia care putea veni dinspre un oligarh cu aspirații autocratice, scăpat de sub controlul nobilimii, episcopia Transilvaniei s-a arătat, în continuare, cooperantă cu regele Carol Robert, lipsindu-l astfel pe Ladislau de unul dintre pilonii de susținere a politicii sale interne.

3. Prin politica lor de conservare a autonomiei și a propriilor privilegii comunitare, care datau, în coordonatele lor esențiale, din chiar epoca colonizării lor¹²⁹, *sașii* din "provincia Sibiului" au constituit atât un punct de atracție și de sprijin pentru celelalte comunități de "oaspeți" colonizate în comitatele Transilvaniei, cât și un model de urmat pentru "stările" privilegiate în curs de constituire. Tendința lor firească de a-și conserva și consolida privilegiile obținute

¹²⁵ *Ibidem*, doc. 40, p.32-35.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 46.

¹²⁷ *Ibidem*, doc. 79, p. 56, din 3 septembrie 1307. Este primul act în care Ioan de Târnave deține calitatea de vicecancelar.

¹²⁸ La 9 iulie 1309, Benedict este numit, în registrul de socoteli al cardinalului Gentile, "ales al Transilvaniei". Alegerea sa era, așadar, de o dată destul de recentă, ea nefiind confirmată încă de Curia papală. *DIR*, C, XIV, I, doc. 87, p. 61.

¹²⁹ În legătură cu împrejurările generale ale colonizării săsești, v. Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, ed. a II-a, București, 1992. Despre statutul juridic al sașilor transilvăneni, v. și d'Eszlary, *op. cit.*, p. 338-340.

de la vechii regi ai Ungariei, opoziția lor constantă față de acceptarea unei subordonări politice față de voievodat și a uneia eclesiastice față de episcopia Albei Iulii au reprezentat însă, în același timp, cel mai important factor de tensiune din interiorul provinciei. Autonomia sașilor din Sibiu, prosperitatea lor crescândă și tendințele de extindere a arealului lor privilegiat au generat conflicte, permanente sau ocazionale, cu autoritățile administrative și eclesiastice ale Transilvaniei voievodale, cu nobilimea transilvană, cu secuii chiar, iar în cazuri extreme cu însăși puterea regală. Ele au favorizat, în același timp, coeziunea celorlalți factori care au contribuit la constituirea sistemului politic al Transilvaniei voievodale, uniți nu o dată de comunele lor interese antisăsești.

Beneficiari ai unei largi autonomii administrative și juridice, recunoscută și extinsă, în cadrele teritoriale ale provinciei Sibiului (*provincia Cibiniensis*), prin diploma regelui Andrei al II-lea din anul 1224¹³⁰, sașii beneficiau și de o structură eclesiastică autonomă (prepozitura liberă), a cărei existență fusese confirmată încă din 1191 de papa Celestin al III-lea¹³¹. Acest statut privilegiat a conferit provinciei Sibiului rolul de forță unificatoare a elementului germanic din Transilvania¹³²; modelul "libertății" sibiene consacrat în 1224 a exercitat o puternică atracție asupra comunităților germane rămase în afara cadrului teritorial al privilegiului lui Andrei al II-lea, care depindeau, din punct de vedere eclesiastic, de episcopia de Alba Iulia. Resimțind forța de atracție a modelului sibian, aceste comunități săsești au încercat să se integreze în *provincia Cibiniensis*, sau măcar să beneficieze de forme proprii de autodeterminare, recunoscute ca atare de autoritatea regală și de cea voievodală. Încă din 1248, pentru a-și asigura un suport cât mai larg în opera sa de reconstrucție a Transilvaniei, voievodul Laurențiu al Transilvaniei acorda oaspeților "Teutoni" din Vinț și Vurpăr dreptul de a beneficia de privilegiile "provincialilor din comitatul sibian" (*provinciales comitatus Scybinienensis*)¹³³. În 1264 Ștefan, ducele Transilvaniei, acorda mănăstirii Cârța și oamenilor dependenți de ea regimul fiscal al Sibienilor¹³⁴, ca o dovadă a prețuirii acordate acestui privilegiu, actul din 1264 va fi confirmat, în deceniile următoare, de Ștefan al V-lea, în calitate de rege titular al Ungariei (1272), Andrei al III-lea (1299), Otto de Bavaria (1306) și Carol Robert de Anjou (1322). În epoca de criză a autorității regale de la sfârșitul secolului al XIII-lea, sașii de pe Târnave, confrunțați cu tendințele de expansiune ale nobilimii transilvane, au încercat să se sustragă autorității voievodatului și episcopiei de Alba Iulia și să se integreze, la rândul lor, comunității privilegiate a sibienilor. Aceste aspirații sunt mărturisite de locuitorii scaunelor Mediaș, Șeica Mică și Șeica Mare în cererea adresată, în 1315¹³⁵, regelui

¹³⁰ Cunoscută în istoriografie sub denumirea de Andreanum. *DIR*, C, veac XI, XII, XIII, vol. I, p. 208-210. Textul latin la Zimmermann-Werner, I, p. 32-35 (după un transumpt din 1317); Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 83-85.

¹³¹ *Ibidem*, doc. 18, p. 11. Textul latin la Zimmermann-Werner, I, p. 1-2.

¹³² Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 152.

¹³³ *DIR*, C, XII, XII, XIII, I, doc. 289, p. 334-335.

¹³⁴ *DIR*, C, XIII/II, doc. 49, p. 55-56.

¹³⁵ *DIR*, C, XIV, I, doc. 232, p. 240-241.

Carol Robert de a-i repune în preținsele lor vechi libertăți, care ar fi fost uzurpate în anii voievodatului lui Ladislau Kan.

Prestigiul și puterea acumulate de greavii sași în a doua jumătate a secolului al XIII-lea¹³⁶ i-au îndemnat să redeschidă conflictul cu episcopia Albei Iulii, încercând, în 1277, soluționarea lui prin mijloace de forță. Conduși de nobilii din Ocna Sibiului, Alard și fiul său Gaal, sașii au invadat Alba Iulia, au devastat și incendiat catedrala episcopală și alte biserici ale orașului, ucigând laici și clerici deopotrivă¹³⁷. Excomunicarea pronunțată împotriva lor de adunarea înalților prelați ai regatului Ungariei, întrunită la Buda, a fost urmată de o expediție militară de amploare efectuată împotriva lor, care s-a limitat însă la pedepsirea conducătorilor rebeliunii. Ostilitatea față de autoritățile eclesiastice nu le era însă caracteristică doar sașilor din provincia Sibiului. Ea se manifesta și printre oaspeții din Transilvania voievodală. În anul 1295, episcopul Petru hotăra să nu mai numească nici un preot în satul Altdorf din regiunea Bistriței, ai cărui locuitori ucisese, consecutiv, doi dintre parohii lor¹³⁸.

Privilegiile sașilor reprezentau o adevărată provocare pentru autoritatea voievodală și pentru sistemul politic al "statului transilvan". Deși lipsiți de orice fel de obligație de subordonare față de instituțiile acestuia, ei participaseră, totuși, la marea adunare ținută de regele Andrei al III-lea, în 1291, "cu toți nobilii, Sașii, Secuiei și Românii din părțile Transilvaniei". Între 1257-1270, ei fuseseră, de asemenea, integrați în sistemul politic al "ducaturii" lui Ștefan al V-lea, care îi subordonase autorității sale, superioare aceleia voievodale. De asemenea, în momentul maximei ascensiuni politice a lui Roland Borsa, demnitatea, special creată pentru el, de "palatin" al teritoriilor de la răsărit de Dunăre le impunea, cu siguranță, și sașilor subordonarea față de el. În consecință, dominația asupra sașilor, integrarea lor în sistemul politic al lui *regnum Transilvanum* se inspirau din modele preexistente, care impuneau însă constituirea unei instituții intermediare între voievodat și regalitate. În epoca lui Ladislau Kan, ale cărui aspirații politice erau cu siguranță superioare celor ale unui simplu voievod, presiunile asupra autonomiei săsești s-au exercitat cu maximă intensitate. Chiar dacă provincialii din Sibiu nu i-au recunoscut niciodată autoritatea, Ladislau nu a renunțat, până în 1310, la intenția declarată de a și-o exercita¹³⁹, intenție care se suprapunea intereselor nobilimii transilvane de a-și extinde domeniile în regiunea Țârnavelor¹⁴⁰. Combinată cu mult mai vechile conflicte cu episcopia Transilvaniei,

¹³⁶ În 1291 regele Andrei al III-lea acorda o serie de privilegii speciale sașilor transilvăneni "care dețin domenii și se poartă după obiceiul nobililor". *DIR*, C, XIII/II, p. 362.

¹³⁷ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 154-155. O sursă contemporană apreciază la 2000 numărul victimelor; printre aceștia s-ar fi numărat și trei arhidiaconi ai bisericii Transilvaniei; *DIR*, C, XIII/II, doc. 202, p. 187. Informații asupra acestor evenimente apar într-un mare număr de documente ulterioare; v. doc. ex. doc. 208, 209, 214 etc.

¹³⁸ *DIR*, C, XIII/II, doc. 457, p. 407-408.

¹³⁹ Prin compromisul încheiat cu regele Carol Robert la Seghedin, Ladislau se obliga să-i restituie acestuia, printre altele, și "comitatul Sibiu", împreună cu alte proprietăți, orașe și surse de venit pe care voievodul le controlase într-adevăr. *DIR*, C, XIII/II, doc. 118, p. 172-173.

¹⁴⁰ V. notele 27 și 36.

această presiune voievodală a constituit, probabil, unul dintre motivele care i-au determinat pe sași să îmbrățișeze, între 1306-1308, cauza lui Otto de Bavaria, pretendent la coroana Ungariei care, în 1307, și-a căutat sprijin și în teritoriile lor. Opțiunea sașilor pentru cauza lui Otto s-a manifestat într-o perioadă critică pentru Ladislau Kan, în care moartea episcopului Petru al Transilvaniei declanșase și o îndelungată dispută cu privire la succesiunea în scaunul episcopal. Profitând de această conjunctură, sașii din Sebeș, care încercaseră de mai mult timp să se elibereze de sub jurisdicția eclesiastică a capitolului de Alba Iulia, au organizat o nouă expediție armată împotriva reședinței episcopale¹⁴¹. Este, deocamdată, dificil de apreciat în ce măsură atitudinea lui Ladislau față de Otto va fi fost influențată de poziția adoptată de sași în această problemă. Episodul Otto de Bavaria a provocat, în orice caz, o amplificare a unor tensiuni deja existente, determinându-i pe sași să îmbrățișeze cu hotărâre, câțiva ani mai târziu, cauza regelui Carol Robert.

4. Asociați de timpuriu cu maghiarii, față de care au intrat în raporturi de dependență, *secuii* fuseseră instalați, după mai multe etape intermediare, în depresiunile Carpaților răsăriteni, în epoca marilor mișcări de populație produse în Transilvania de marele val al colonizării saxone de la mijlocul secolului al XII-lea. Societatea secuiască a evoluat extrem de lent de la formele de organizare gentilice, întemeiate pe relațiile de rudenie, din epoca colonizării la acelea seniorial-feudale, bazate pe stăpânirea cu titlu personal a pământului¹⁴². Indicii ale existenței unei autonomii teritoriale secuiești au apărut încă dinaintea marii invazii din 1241; în 1222, unul dintre actele emise de Andrei al II-lea în favoarea Ordinului Teutonic amintea existența unei "terra Sicularum"¹⁴³, la a cărei străbateră cavaleriei și oamenii lor erau scutiți de plata vâmlor. Datorită rolului lor în apărarea trecătorilor carpatice față de incursiunile tătarilor (ei s-au distins și cu prilejul marilor invazii din 1241 și 1285) secuii au fost înzestrați, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, cu noi confirmări și largiri ale autonomiei lor.

În ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea secuii, întemeiați pe autonomia lor teritorială și pe stuctura conservatoare a societății lor, care o făcea extrem de refractară la orice intruziune nobiliară, au reușit să se impună în rândurile "stărilor" privilegiate ale Transilvaniei, grupate în congregația țării. În 1289, pentru a confirma o posesiune a capitolului episcopiei de Alba Iulia, regele Ladislau al IV-lea se consultase cu "toți clericii, nobilii Unguri, Sașii și Secuii din partea Transilvaniei"¹⁴⁴, în 1291, la adunarea convocată de regele Andrei al III-lea, la Alba Iulia, pentru "reformarea stării" Transilvaniei, participaseră și secuii, alături de nobili, sași și români¹⁴⁵. În anul următor, secuii figurează alături de marii dregători ai regatului, de nobilimea ungară, de sași și de cumani la o însemnată reuniune la Buda, în calitate de stare privilegiată¹⁴⁶, în aceeași calitate, ei au

¹⁴¹ Februarie 1308. Relatarea evenimentului, din perspectiva celor învinuiți, în *DIR*, C, XIV, I, doc. 103, p. 115.

¹⁴² Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 158-159; d'Esszly, *op. cit.*, p. 58-74, 337-338.

¹⁴³ *DIR*, C, XI, XII, XIII, vol. I, doc. 130, p. 182-184. Textul lat. la Zimmermann-Werner, I, p. 18-20.

¹⁴⁴ *DIR*, C, XIII/II, doc. 349, p. 309-310.

¹⁴⁵ *Ibidem*, doc. 403, p. 369-3770.

¹⁴⁶ Zimmermann-Werner, p. 192-193.

participat, în august 1298, la congregația regatului, desfășurată la Pesta¹⁴⁷. Din aceeași perioadă datează, foarte probabil, și inițiativa regalității de a-i subordona pe secui unui "comite" aflat în directă subordine a regelui. Înființarea "comitatului secuilor" (ai cărui titulari sunt menționați în 1291¹⁴⁸ și 1294¹⁴⁹) avea menirea de a-i sustrage pe aceștia autorității voievodale, lărgind baza de susținere a puterii centrale.

În perioada de criză a puterii centrale, deschisă prin dispariția ultimului reprezentant al dinastiei arpadiene (1301), secuii au fost asimilați sistemului politic al lui *Regnum Transilvanum*, în condițiile respectării vechilor lor libertăți. Această integrare răspundea necesității apartenenței lor la o structură politico-militară care să asigure apărarea frontierelor răsăritene. Ea era însă, în același timp, o consecință a participării lor la adunările stărilor privilegiate ale Transilvaniei și, de asemenea, a subordonării lor eclesiastice față de episcopia de Alba Iulia, ale cărei raporturi de cooperare cu instituția voievodală au fost analizate mai sus. Integrarea secuilor în sistemul politic constituit sub conducerea lui Ladislau Kán a fost realizată cu prețul a numeroase concesii. Unul dintre nobilii ridicați din rândurile acestora, Ehelleus de Trascău, aflat în relații speciale cu secuii de pe Arieș¹⁵⁰, dar înrudit și cu familii secuiești din răsăritul Transilvaniei¹⁵¹, a fost ridicat de Ladislau la demnitatea de vicevoievodoc. De asemenea, pentru a se asigura de participarea secuilor la sistemul adunărilor de stări, Ladislau Kán a schimbat locul de desfășurare a acestora. Adunările nobilimii transilvane se desfășuraseră, până atunci, la Opișani (*villa Cruciferorum*)¹⁵², lângă Turda, în zona de contact dintre nobilimea de pe valea Mureșului și aceea de pe valea Someșului, situată în apropierea cumpenei apelor dintre cele două râuri. Singura adunare nobiliară cunoscută din intervalul 1301-1310, cea din iunie 1308, s-a desfășurat "lângă Niraj"¹⁵³, într-o zonă accesibilă, în egală măsură, nobililor din comitate și secuilor. Ea nu mai este numită "adunare generală a nobililor țării Transilvaniei", ci "adunare a noastră...împreună cu nobilii regatului ce țin de noi...", voievodul încercând să evite astfel orice formulare limitativă. Această adunare a avut, probabil, și rolul de a adopta o decizie în ceea ce privește atitudinea față de regele Carol Robert; pe

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 211.

¹⁴⁸ *Székelly Okléveltar*, ed. K. Szabó, I, 1211-1519, Kolozsvár, 1872, p. 26-29. Moyus "comes Siculorum nostrorum".

¹⁴⁹ Un magistru Petru, comite al secuilor, menționat într-un act al capitlului din Pécs, decembrie 1294; *DIR*, C, XIII/II, doc. 455, p. 406-407.

¹⁵⁰ În cca. 1290, el le-a acordat acestora dreptul de a folosi cetatea Trascău ca loc de refugiu împotriva tătarilor - *DIR*, C, XIII/II, doc. 366, p. 325; v. și K. Horedt, *Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești*, în idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 132-137.

¹⁵¹ În 1294, el dăruiește o proprietate a sa din comitatul Turda unor rude ale sale, secuii din Tylegd; *Ibidem*, doc. 449, p. 402-403. V. și *DIR*, C, XIV, I, doc. 34, p. 27-28, din 9 iunie 1303.

¹⁵² Aici s-a desfășurat cea dintâi "adunare generală a nobililor țării Transilvaniei" cunoscută nouă, din iunie 1288 - *DIR*, C, XIII/II, doc. 338, p. 300-301. Ultimul document emis de Ladislau Kán în villa Cruciferorum, probabil cu prilejul unei alte asemenea adunări, este datat 29 Septembrie 1299 - *Ibidem*, doc. 514, p. 470-471 - așadar în ultimii ani ai domniei lui Andrei al III-lea.

¹⁵³ *DIR*, C, XIV, I, doc. 93, p. 67.

baza puținelor indicii pe care le avem, putem presupune că secuii s-au numărat printre adepții normalizării relațiilor voievodului cu puterea regală.

Una dintre condițiile reconcilierii din 1310, dintre regele Carol Robert și Ladislau Kan, a fost și restituirea de către cel din urmă a "comitatului Secuilor"¹⁵⁴. În anii de după 1310, Carol Robert a acționat cu consecvență pentru a-și atrage simpatia și credința secuilor. Prezent în Transilvania la sfârșitul aceluiași an, regele a ținut, probabil, o adunare cu nobilii din comitate, astfel putând fi explicată prezența sa la Sind, în apropierea Turzii¹⁵⁵. Această revenire a adunărilor nobiliare în vechiul lor loc de desfășurare însemna o reînnoire a vechilor delimitări care existaseră între nobili și secui. Câțiva ani mai târziu¹⁵⁶, Carol Robert a confirmat privilegiul acordat secuilor de pe Arieș de către regele Andrei al III-lea, în anul 1291, încercând să își asigure sprijinul acestora. Vicevoievodul Ehelleus de Trascău i-a rămas însă credincios, se pare, lui Ladislau Kán până la sfârșitul vieții acestuia¹⁵⁷; dar, pentru că nu s-a alăturat rebeliunii nobiliare declanșate de fiii fostului voievod în anul 1316, el a reușit să obțină de la regele Carol Robert, în 1320, reconfirmarea în această funcție.

Asimilați regimului politic al "statului transilvan" în condițiile speciale provocate de criza profundă a regatului Ungariei, secuii nu s-au numărat, după 1310/1315, printre adepții menținerii autonomismului transilvan cu prețul unui război cu puterea regală.

5. Un sistem politic obligat să se întemeieze numai pe resursele Transilvaniei (și, de fapt, în condițiile defecțiunii săsești, doar pe o parte a acestora), valorificându-le cu maximum de eficiență pentru a putea face față unor împrejurări interne și externe complexe, nu putea continua să-i ignore și să-i marginalizeze pe **români**¹⁵⁸, care constituiau cea mai veche și cea mai numeroasă populație a acestei provincii. Îndeosebi după marea invazie tătară, importanța economică a românilor a fost din ce în ce mai bine apreciată, ei oferind nu doar principala forță de muncă pe marile proprietăți funciare, ci și surse importante de venit ca urmare a practicării păstoritului. În anul 1256, confirmând privilegiile arhiepiscopiei de Strigoni, regele Bela al IV-lea menționa dreptul ei "de a strânge dijmele din veniturile regale din partea secuilor și românilor", precizând că era

¹⁵⁴ DIR, C, XIV, I, doc. 118, p.172-173.

¹⁵⁵ Ibidem, doc. 130, p. 180.

¹⁵⁶ La 4 iulie 1313 - DIR, C, XIV, I, doc. 185, p. 217-218.

¹⁵⁷ În 1314 el deținea încă demnitatea de vicevoievod, având chiar și o curte a sa; un act emis în data de 4 Ianuarie a anului amintit menționează un slujbaş al său (comitele Ștefan, fiul lui David) și un notar (magistrul Pavel); DIR, C, XIV, I, doc. 196, p.220-221.

¹⁵⁸ Asupra situației românilor din Transilvania în epoca studiată, v. A. Decei, *Contribution a l'etude de la situation politique des roumains de Transylvanie au XIII-e et XIV-e siècle*, în "Revue de Transylvanie", Cluj, 1940, VI, nr. 2, p. 194-232; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomastice*, București, 1933; Maria Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981; Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991; Ioan A. Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII-XIV (origine, statut, evoluție)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania/ Az erdélyi román nemesség* (coord. Marius Diaconescu), Satu-Mare, 1997, p. 36-63.

vorba despre "dijme în vite mari, mici și în orice fel de animale"¹⁵⁹, după cum observă Șerban Papacostea, din acest însemnat document nu transpare nici o discriminare între români și secui¹⁶⁰.

A crescut, de asemenea, rolul lor militar, nu doar în calitatea lor de apărători ai frontierelor amenințate de tătari, ci și ca participanți la expediții și confruntări militare desfășurate pe teatre de război mai îndepărtate. După ce se remarcaseră, încă din anul 1210, ca participanți la o expediție împotriva Vidinului¹⁶¹, românii s-au evidențiat în 1241, alături de secui, ca apărători ai trecătorilor Carpaților în fața invadatorilor mongoli. Epoca "ducaturului transilvan" al lui Ștefan al V-lea, aflat în conflicte aproape permanente atât cu vecinii Ungariei cât și cu tatăl său, a constituit pentru ei un alt prilej de afirmare. În anul 1260 ei au participat, în corpul de oaste comandat de Ștefan, la marea bătălie de la Kreussenbrunn, între regele Ungariei Bela al IV-lea și Ottokar al II-lea Przemysl al Boemiei¹⁶². În 1271, după ce Ștefan al V-lea ajunsese conducătorul întregii Ungarii, românii au participat din nou, alături de unguri, secui și cumani la luptele purtate de acesta împotriva regelui Boemiei¹⁶³. A doua mare invazie tătară în regatul ungar, cea din 1285, a fost un nou prilej de afirmare a rolului militar al românilor care, împreună cu secuii și cu sașii, au fortificat trecătorile munților, îngreunând considerabil mișcările invadatorilor¹⁶⁴. În anii următori, factorii de conducere ai regatului și ai voievodatului au continuat să facă apel la participarea românilor împotriva primejdiei tătare.

Apariția spectaculoasă a românilor în rândurile "stărilor" privilegiate ale Transilvaniei, în anul 1291, a constituit confirmarea politică a ascensiunii lor. Ea fusese prefațată, înainte cu câțiva ani, de apelul adresat de arhiepiscopul de Strigoni, în 1288, "prepozitului, decanilor, parohilor și tuturor nobililor unguri, Sașilor, Secuilor și Românilor din comitatele Sibiului și Bârsei din Transilvania", cerându-le să împiedice legăturile regelui Ladislau al IV-lea cu tătarii¹⁶⁵. Era o primă recunoaștere publică, de către cea mai înaltă instituție ecleziastică a Ungariei, a rolului important al românilor în cadrul sistemului politic transilvan, alături de celelalte "națiuni" în constituire. Prezența românilor la adunarea din 1291 a constituit obiectul a numeroase dezbateri istoriografice¹⁶⁶. Convocarea

¹⁵⁹ DIR, C, XIII/II, doc. 19, p. 18-20.

¹⁶⁰ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 161.

¹⁶¹ DIR, C, veac XI, XII, XIII, vol. I, doc. 292, p. 338-341.

¹⁶² Mihail P. Dan, *Cehi, Slovaci și Români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 18. Prezența românilor în oastea maghiară este confirmată și de o scrisoare adresată de învingător (Ottokar al II-lea) papei Alexandru al IV-lea; *Hurmuzaki-Densușianu*, I/1, p. 287-288.

¹⁶³ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 161.

¹⁶⁴ *Ibidem*, loc. cit.

¹⁶⁵ "Nobilibus Ungarorum, Saxonibus, Syculis et Valachis de Cybiniensis et de Burcia comitatibus Transilvanis"; DIR, C, XIII/II, doc. 337, p. 296-299.

¹⁶⁶ Gh.I. Brătianu, *Les assemblées d'état et les roumains en Transylvanie*, în "Revue des études roumaines", XIII/XIV - XV (1974 et 1975), 9-63 și 113-143; I.A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 15-20; idem, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 177-180; Șt. Pascu, *Voievodatul*, vol. I, ed. a II-a, Cluj, 1972, p. 190-192 și 253-255;

reprezentanților acestora avusesse, cu certitudine, și scopul de a contribui la restabilirea unui echilibru care fusese tulburat. Este foarte posibil ca această solicitare să fi fost lansată de regele Andrei al III-lea, cu scopul de a introduce în scenă o nouă forță politică care să suțină politica sa de frânare a aspirațiilor particulariste ale nobilimii.

În anii voievodatului lui Ladislau Kan, românii au constituit însă unul dintre factorii de sprijin ai politicii voievodale. În anul 1315 Nicolae, judele de Hațeg, reclama în fața regelui Carol Robert cotoirea moșiei sale *Brethonia* de către cnezii hațegani Dan și Stanislav¹⁶⁷; restituirea acestei moșii către vechii ei proprietari, produsă imediat după dispariția lui Ladislau Kan, se înscria în procesul general de obstrucționare, de către regalitatea angevină, a foștilor sprijinitori ai voievodului, în rândurile cărora trebuie înscrisă, prin urmare, și o parte a nobilimii românești hațegane. Trebuie să amintim aici, de asemenea, faptul că epoca lui *regnum Transilvanum* constituie una dintre perioadele de înflorire a arhitecturii eclesiastice ortodoxe din Țara Hațegului¹⁶⁸. În acest sens poate fi înțeleasă și cooperarea lui Ladislau Kan cu conducătorul românilor "de peste pădure", menționată în cronica lui Ottokar de Styria; această "țară a românilor", a cărei localizare a fost îndelung discutată, era situată, probabil, în exteriorul arcului carpatic¹⁶⁹.

Afirmarea elementului românesc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea corespundea unei epoci de izolare a Transilvaniei față de regatul maghiar; această izolare a obligat elita sa politică la un proces de redefinire a propriei identități, de renunțare parțială la vechea mentalitate a cuceritorului și de deschidere a sa către un dialog profitabil cu alte orizonturi politice și spirituale.

*

Datorită complexității componenței sale etnice și, în legătură cu aceasta, datorită fragmentării ei într-un complicat sistem de privilegii și autonomii, Transilvania constituia încă, la cumpăna secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, mai curând o expresie geografică decât o unitate. Experiența voievodatului lui Ladislau Kan a reprezentat o primă tentativă de fuzionare a tuturor acestor componente, arătând cât de necesare erau, pentru funcționarea unui regim politic de sine stătător, unitatea tuturor factorilor politici ai acestui spațiu geografic, eliminarea divergențelor și contradicțiilor dintre aceștia, asimilarea lor în cadrele unui sistem instituțional omogen. O structură instituțională de aceeași factură, prezentând o

Ș. Papacostea, *op. cit.*, p.160-167; Érszegi Géza, *A román nemesek az erdélyi tartományi gyűlésen a 13.század végén? (Egy forráshely értelmezéséhez)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania/Az erdélyi román nemesség* (coord. Marius Diaconescu), Satu-Mare, 1997, p. 64-76 etc.

¹⁶⁷ *DIR*, C, XIV, I, doc. 220, p. 234; doc. 231, p. 239-240.

¹⁶⁸ Din anul 1313-1314 (6822) datează cea mai veche pisanie descoperită în biserica din Streisângiorgiu; v. Radu Popa, *Streisângiorgiu. Mărturie de istorie românească din secolele XI-XIV în sudul Transilvaniei*, în "Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă", nr. 1, 1978, p. 9-32.

¹⁶⁹ Așa cum propune, din nou, Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 169, nota 12; pentru diferitele localizări propuse anterior, v. A. Armbruster, *Românii în cronica lui Ottokar de Styria: o nouă interpretare*, în "Studii", XXV (1972), nr. 3, p. 463-483 (în acest studiu, A. Armbruster propusese identificarea "țării românilor" cu Țara Făgărașului).

serie de similarități cu aceea, incipientă, din epoca lui "Regnum Transilvanum", se va constitui câteva secole mai târziu, în epoca Principatului autonom. Respectiva reafirmare a autonomismului transilvan se va produce, însă, în condițiile funcționării unei "uniuni" restrictive a celor trei "națiuni" care, împingându-i pe români către periferia societății, își păstrasera un statut privilegiat și în care biserica romano-catolică își pierduse controlul exclusiv asupra vieții spirituale a provinciei. Constituind o punte de legătură între vechile formațiuni politice ale secolelor IX-XI (ne referim aici la formațiunile premaghiare din secolul al IX-lea, menționate în cronica Notarului Anonim, cât și la structurile politice rezultate în urma primei cuceriri maghiare, care au avut de la bun început tendința de a se înscrie pe o traiectorie politică diferită de aceea a maghiarilor din Pannonia) și epoca Principatului autonom, "Regnum Transilvanum" a demonstrat persistența potențialului politic al spațiului transilvan, aspirația sa către dobândirea, prin intermediul unor forme de organizare proprii, a unei individualități distincte în cadrul regatului maghiar.

Regnum Transilvanum **Contributions to the Study of a Regime's Origin.** *(Summary)*

In the conditions of the profound crisis that affected the Hungarian Kingdom during the last decade of the 13th century, a political regime of local nobility was born in Transylvania with ideals for limited autonomy. This regime impelled the voivode Ladislau Kan as the arbitrator of the struggle for the Hungarian Crown and in the same time it assured an important position for the intra-carpathians principality on the political scene of southeastern Europe, in the first quarter of the 13th century.

In the first part of the article the author presents the three major crises which affected the relationship between Transylvania and the Central Power, determining that to constitute a particular model of self-government: 1) the Tartar invasion from 1241-1242 and the long agitated period after that; 2) "the Transylvanian Dukedom" of Stephen V and the civil wars between 1262-1267; 3) the strong forms that were taken by the general crises of the principality during the reign of Ladislau IV (1272-1290).

1) The big Tartar invasion had come after a period when the Central Power's control on Transylvania reached the highest level in the Arpad epoch; that happened after Teutonic Knights were sent away and after the baffling of the Papal attempts to create its own bases for acting in this province. The dramatic events from 1241-1242 shook the government's institutions, having an effect on the social order and on the property's relationship; they made possible a reaffirmation of an old community structures of a traditional type, such as Romanian principalities, voivodeships. During the years when Transylvania was a territory almost non-governmental, left by the important high officials (that is after 1246/1247 when, as an effect of the Council from Lyon, the first signs of straightening occur), a new local elite appeared; it would like to have an important role in the future. Another consequence of the Council from Lyon might be considered the Papacy's renunciation at any implication in the Transylvanian and east Hungarian problems (the Teutonic problems, the Saxon prepositura, the Arad prepositura); it had the

role not to disturb the king Bela IV's moving in this region, but it provoked the interruption of some relationship between Transylvania and western world which had been closed in the first part of the century. The fear for another possible Mongol attack was felt, also in the sixth decade of the 13th century; this meant for Transylvania a period of stoppage and isolation.

2) "The Transylvanian Dukedom" of the young king Stephen V (1257-1270) constituted the epoch of a general development of Transylvania. "Bicephaly" characterized this period and had, as a consequence, the formation of some institutional structures, which assured the integration of all privileged territories and communities not subjugated to a voivodal control into a political common system. From this point of view the political regime of Dukedom represented the model for the Regnum Transilvanum's epoch. Also, in the Stephen V period, the "privatization" of the royal lands was done, and a political, military, ecclesiastic local elite was formed; its central figures were the resistance's heroes from Codlea/Feketeholm. Its representatives (e.g. the bishop Peter, 1270- 1307) played an important role in the events from the end of 13th century. Stephen V did not intend to contribute at the consolidation of Transylvanian autonomy. After 1270, the whole Dukedom's superstructure was broken up, but the authority's officials were assimilated to the royal court. The unexpected death of this great king (1272) re-opened some "wounds", which had not had time to get better, pushing the whole Hungary into a stronger and longer crisis than all others before.

3) The crisis during the Ladislau IV's reign had two stages of manifestation (1272-1279 and 1285-1290); between them, there was a period of relative stability when the king succeeded to assume and wield prerogatives. In the first period, after a series of confused events, Transylvania fell under the control of the members of the noble family Csak, which owned the voivodal dignity and a series of important properties in province. They lost their positions in the agitated year 1277, when Transylvania faced a big Saxon's revolt. After another series of events, which culminated with the noble revolt from 1279, the voivodal role was given to a king's confidential man, Roland Borsa, who distinguished himself in the battle from Hood against Cumans. He would pass on the enemy's side after 1287-1288, being considered one of the main artificers of the Regnum's political regime. The last king of Arpad Dynasty, Andrew III, faulted in his effort to recuperate the lost territory during his predecessors, in spite of his political tact.

In the second part of the article, the author analyses the most important factors of the very complicated political intern picture of Transylvania (a. the Nobility, b. the Church, c. the Saxons, d. the Szeklers and e. the Romanians) showing the positive and negative contribution that all this factors brought to the Regnum's political regime.

a. The Transylvanian nobility, representing the political elite, which played the decisive role in the articulation and training of the Regnum's regime. Interested to keep its positions against the intrusion of the great "oligarchi" grouped around the royal court, this middle-class provincial nobility did not want to give up the advantages taken from its belonging to a powerful state, the only one which could guarantee its dominated position in Transylvania. Consequently, its action was bivalent. In the time of oligarchi's omnipotence, the nobility promoted the autonomy's institutions; later, to avoid the eastern alliance and civil wars' disadvantages, the nobility determined the voivode Ladislau Kan to make an agreement with the king Carol Robert (1310), refusing then to come together at the

great revolt from 1316. Ladislau Kan, who did not have any kind of important relationships with the royal court, seemed to be obliged in the voivodal position by the Transylvanian nobility's general convention. Initially, he was vicevoivode, being subordinated to the voivode Roland Borsa, who did not have any powerful position in Transylvania because he did not own properties in province. The nobility's general meeting, the institution that decided (in '80s-'90s) the province's destiny, was formed only of noble men who owned properties in province. This is why the voivode Roland Borsa did not chair this kind of meeting, just similar ones in the Plain of Tisa, where he owned many properties. Andrew III's tentative to drive Transylvania under control, in 1290-1291, was based on the entering of two noble men in the nobility's convention (Dionisie Banffy and Ugrinus Csak). This seemed to be one of the most important convention's goals, on March 1291. In the years after 1301, the relationships between Ladislau Kan and the provincial nobility got worse because of the voivode's tendency to build an "oligarchic" regime.

b. During the bishop Peter (1270-1307), who started his career as Stephen V vice-chancellor, the Transylvanian church was a powerful support-institution of the provincial nobility aspirations, which was joined by the common anti-Saxon interests. The bishop Peter was also one of the most important Ladislau Kan's supporters. After Peter's death, Ladislau's tried to subordinate totally the bishopric of Transylvania, being helped by his son; this provoked an acute crisis in his relations with the Church and, also, a general deterioration of his position.

c. Through a conservative politics, Saxons from Transylvania (divided in two main categories: one from the "province Sibiu" and the other trying to get in this province) represented the most important factor of tension within the province. Their prosperity and extension's tendency generated some conflicts with the administrative and ecclesiastic voivode authority, with provincial nobility, with Szeklers, and even with the royal power. The anti-Saxon's hostility was also one of the favorite elements that contributed at the Regnum's political regime.

d. The Szeklers played a less evident political role, but not less important. The voivode Ladislau made some efforts to assure their support. His vicevoivode, Ehelleus, was a noble Szekler from Arieș, who had relatives in other "chairs", too; also, the only nobility's meeting mentioned clearly between 1301 and 1310 was the one from 1308 and took place near to Niraj (Neregh), a clear information about the Szeklers' accepting inside. The compromise from 1310 marked the Szeklers' return under the king's authority; we did not have any information to attest their participation at the revolt started in 1316.

e. Romanians. The epoch of Regnum Transilvanum was favorable for the Romanian element, represented in the provincial convention as a privileged group. Both the necessity of using all human and economical resources and the voivodal alliance's orientation after 1301 contributed to that. There are some information that permit us to believe that Ladislau Kan had the Romanians' support from the Country of Hațeg.

Making a bridge of relationships between the political organizations of the 9-10 centuries and the principality's epoch, Regnum Transilvanum showed the persistence of some forms of self-government, of a distinctive individuality within the Hungarian Kingdom.

Die ungarischen Protestantischen Kirchen Siebenbürgens zur Zeit von Stephan Báthory 1571–1586*

Sipos Gábor

Als institutionalisierte Konfession ist die reformierte und unitarische Kirchen Siebenbürgens in den 1571 beginnende dreißig Jahren der sogenannten Báthory-Epoche geboren. Die sich dem helvetischen Glaubensbekenntnis anschließenden Pastoren und Gemeinden erschienen freilich viel früher, noch in den 50-er Jahren im Zuge der siebenbürgischen Reformation, aber aus der Konfession, die sich im Feuer der Religionauseinandersetzungen geformt hat, ist nur zur Zeit der Báthorys eine organisierte Kirche geworden. Die antitrinitarische Richtung entstand in den 60-er Jahren und institutionalisierte sich in den nächsten zwei Jahrzehnten.

Der Ablauf dieser Institutionalisierung möchte ich im folgenden skizzieren. Ich sage betont skizzieren, denn die heute bekannten Quellen der ungarische protestantische Kirchengeschichte sehr lückenhaft sind. Fast gänzlich fehlen uns aus diesem Zeitalter die die Kirche selbst darstellenden Dokumente – Visitations- oder Synodenprotokolle usw. – , die die Arbeit späterer Forscher im allgemeinen so erleichtern. Wir sind auf – zeitgenössische oder spätere – gedruckte Quellen, auf vereinzelte Daten der Familien- oder Institutionsarchive angewiesen; der daraus folgende skizzenhafte Charakter der Rekonstruktion wird auch dadurch betont, daß die reformierten Kirchengeschichtsforscher ihre Aufmerksamkeit bis heute nicht so sehr auf dieses Zeitalter konzentriert haben. Es kann leicht geschehen, daß durch gründliche und ausführliche Quellenforschung viele, heute noch unklare Einzelheiten aus Tageslicht kommen. Die Ausbildung der antitrinitarischen Ideologie in Siebenbürgen ist von italienischen, polnischen, deutschen und ungarischen Forschern gründlich beschrieben worden, aber die Institutionalisierung fand bis jetzt weniger Interesse, obwohl wir ab 1585 auch kirchliche Protokolle besitzen.

Damit wir den Prozeß der Organisation der Kirche verstehen können, müssen wir ein wenig in den vorangehenden Zeitabschnitt zurückblicken.

In der siebenbürgischen Reformation lebte lange Zeit die Absicht der Bewahrung der konfessionellen und der organisatorischen Einheit. Anfang der 1550-er Jahre haben aber die lutherischen Sachsen, sich auf ihre mittelalterliche kirchliche Sonderstellung und administrative Autonomie stützend, eine eigene Superintendentur gebildet. Aus dem Ungartum des sogenannten „Komitatsbodens“ bildete sich eine zweite Superintendentur, ebenfalls Augsburgischen Bekenntnisses. In dieser Letzteren wurden die Pastoren vom helvetischen Bekenntnis schon 1564 den anderen numerisch überlegen und haben sich Franz David (Dávid Ferenc) zu ihrem Bischof gewählt.

* Überarbeitete Fassung eines am 13 Dezember 1996 beim Grodner Symposium „Stephan Báthory i ushodnaia Europa“ gehaltenen referates.

Nach sechs Jahren gewannen die Anhänger des inzwischen Antitrinitarier gewordenen Franz David die Oberhand in dieser ungarischen Superintendentur. Eigenartig, aber in demselben organisatorischen Rahmen lebten auch die lutherischen Pfarrer deutscher oder ungarischer Muttersprache. Der siebenbürgische Herrschaftswechsel von 1571 tat die ungarische protestantische Kirche in diesem flüssigen, die mittelalterlichen Formen zu großem Teil noch bewahrenden Verwaltungsrahmen an.

Stephan Báthory hat an Anfang seiner Herrschaft ein Gelübde für die Beibehaltung der soeben entstandenen siebenbürgischen konfessionellen Toleranzsystems abgelegt. Er hat sein Wort auch gehalten, aber in Anbetracht seiner persönlichen religiösen Überzeugung ist es natürlich, daß er ununterbrochen an der Restaurierung der katholischen Kirche arbeitete und unterhielt dementsprechend bessere Kontakte mit der die Heilige Dreieinigkeit nicht bestreitenden lutherischen und helvetischen Konfession. Es ist deutlich, daß er diejenigen protestantischen Kirchen unterstützt hat, die die Dogmen und Zeremonien der römischen Kirche nicht so radikal abgelehnt haben. Von der Spitze der ungarischen Superintendentur, die als Organisation noch einheitlich, aber als Konfession schon gespalten war, hat er im September 1571 Franz David abgesetzt. Die Synode wählte an seine Stelle Báthorys Hofprediger, den lutheraner Dionysius Alesius.

Die antitrinitarische Glaubensgemeinschaft hat aber die Jurisdiktion von Alesius nur formal anerkannt und hat sich an ihrer Synode im Jahre 1576 gesondert organisiert. Noch im demselben Jahr sanktionierte auch der Landtag die selbständige antitrinitarische (unitarische) Kirche unter dem Bischofamt von David, hat aber gleichzeitig verboten, daß der Superintendent die reformierten Pfarrer unter der Jurisdiktion des Alesius visitiert. Unter den reformierten und evangelischen Pastoren der ungarischen Superintendentur waren wahrscheinlich die ersteren in Mehrheit und so wählte nach dem Tode von Alesius (Mai 1577) die Synode von Großenyed (Aiud) (2 Juni 1577) den reformierten Pfarrer von Deva, Andreas Tordai Sándor zum Bischof. Diese Wahl entsprach ganz den Absichten des Königs Stephan Báthory und des Woiwoden Christoph Báthory (die Synode wurde vom Letzteren zusammengerufen), also Tordai bekam die fürstliche Anerkennung aufgrund des *ius supremae inspectionis*. Der lange Prozeß der konfessionellen Trennung der siebenbürgischen Reformation war somit beendet, auf dem Gebiet der mittelalterlichen siebenbürgischen Diözese sind drei, selbständig organisierte protestantische Kirchen entstanden: und zwar die deutschsprachige lutherische, sowie die ungarischsprachigen reformierte und antitrinitarische Kirchen.

Von ihnen hat die antitrinitarische Kirche am stärksten den Druck der fürstlichen Gewalt gespürt, denn im Zurückdrängen der Antitrinitarier hat sich auch die reformierte Kirche beteiligt. Oktober 1577 beauftragte der Landtag den Bischof der helvetischen Richtung Andreas Tordai Sándor nicht nur die Prediger seines Bekenntnisses zu beaufsichtigen, sondern „auch die Pfarrer andere Konfessionen“,

und sie mittels Aufsicht und Lehre in die trinitarische Gemeinschaft bekehren möge, „aber ohne Anwendug von Gewalt.“

Ein Jahr später hielt Bischof Tordai, gerüstet mit einer order des Wiowoden Christoph Báthory im Weißenburger Komitat eine Kirchenvisitation. Die dort gestellten Fragen bezogen sich tatsächlich auf die konfessionellen Unterschiede der reformierten und unitarischen Kirche. Wir kennen die Ablauf der Untersuchung nicht, aber aus dem Inhalt der Order scheint deutlich zu sein, daß während der Verhöre die Gewalt – dem Gesetz entsprechend – vermieden wurde.

Ein ähnliches Befugnis erhielten am 24 April 1580 vom Woiwoden Christoph Báthory die ungarischsprachigen Lutheraner der Region Szilágy (Sălaj). Danach konnten ihre Senioren Visitationen abhalten in den Kirchengemeinden, untersuchten die Lebensführung und das Lehren der Pfarrer, und hatten das Recht, an die Stelle der antitrinitarisch gesinnten, „arianischen“ Pfarrer „fromme und würdige“ Pfarrer einzusetzen.

Die Superintendentur des Alesius bestand aus neun Dekanaten (Gyalu–Gilău, Küküllő–Kokelburg–Tîrnava, Maros–Muresch–Mures, Belsőszolnok–Innerszolnok–Solnocul Interior, Doboka–Dăbâca, Torda–Thorenburg–Turda, Kalotaszeg–Călata, Gyulafehérvár–Weißenburg–Alba Iulia, Hunyad–Hunedoara), und dazu gehörte auch das lutherische Landkapitel von Teckendorf–Teke–Teaca und das gemischte, reformierte–lutherische Landkapitel von Schogen–Sajó–Sieu. Nach der Trennung der Unitarier wurden Reorganisierungen notwendig, das Kapitel von Gyalu vereinigte sich mit dem Dekanat von Kalotaszeg, das Dekanat von Innerszolnok mit Doboka. In dieser Zeit wird das einheitliche Dreistühler (Háromszék–Treiscaune) Dekanat zum erstenmal erwähnt, in dem die reformierte Mehrheit und die unitarische Minderheit in demselben administrativen Rahmen lebten. Die zwei lutherisch-reformierten Landkapitel haben auch weiterhin die Jurisdiktion der reformierten Nachfolger von Alesius anerkannt. Aus der Zeit des Nachfolgers von Tordai Sándor, des Bischofs Matthäus Göcsi (1579–1585) stammt auch die erste Erwähnung des Dekanates von Odorhellen (Székelyudvarhely–Odorhei). So bestand nach verschiedenen organisierungen die siebenbürgische reformierte Kirche in der Zeit des Stephan Báthory aus zehn Dekanaten.

Über das geistliche Leben dieser zehn Dekanate wissen wir in unserer Periode sehr wenig. Vereinzelte Daten erwähnen jedoch die Namen einiger Dechanten: Benediktus Ilosvay in Weißenburg, Matthäus Toronyai in Gyalu, Matthäus Göcsi in Neumarkt (Marosvásárhely–Tîrgu Mures), Urbanus Koppányi in Großenyed.

Im Rahmen der selbständigen antitrinitarischen Superintendentur bildeten sich neun Dekanate: Odorhellen–Udvarhely–Odorhei, Muresch–Maros–Mures, Kolozs–Doboka–Cluj–Dăbâca, Thorenburg–Torda–Aranyos – Turda–Arieş, Weißenburg–Fehér–Alba, Kokelburg–Küküllő–Tîrnava, Kalotaszeg–Călata, Kraszna–Középszolnok–Crasna–Solnocul de Mijloc, Innerszolnok–Belsőszolnok–Solnocul Interior. Ihre Dechanten sind erstmalig in den 1580-er Jahren erwähnt.

Organisatorisch gehörten dazu auch die unitarischen Gemeinden Südungarns (um Temeschwar–Temesvár–Timișoara und Fünfkirchen–Pécs), aber nach dem Tode von Franz David (1579) gründeten diese eine eigene Superintendentur.

Zahlenmäßig war in den 70-er Jahren die unitarische Superintendentur größer: 1578 versammelten sich 322 Pfarrer auf der Synode zu Thorenburg (Torda–Turda), jedoch sind 1579 nur noch 250 Pfarrer erwähnt, und diese letztere Nummer dürfte der Realität eher entsprechen. In den folgenden Jahrzehnten verringerte sich allmählich die Zahl der unitarischen Gemeinden – auf Einfluß der römisch-katholischen Fürste, der gegenreformatorischen Aktionen der Jesuiten und der Gegenaktionen der reformierte Kirche. Im Jahre 1600 bildeten die Reformierten die Mehrheit des ungarischen Protestantismus in Siebenbürgen.

In den 1570-er Jahren erlebte die antitrinitarische Religionsgemeinschaft heftige Kontroverse, die mit der Institutionalisierung verbunden waren. Der transylvanische Landtag hat 1572 die Innovation in Sachen Religion streng verboten, womach nur die bestehenden Konfessionen als legitim (*recepta religio*) galten. Im Unitarismus aber verstand man die Reformation als einen fortlaufenden Prozeß, und es gab noch christologische Fragen zu klären. Franz David und seine radikale Richtung vertrat eine nonadorantistische These: Jesus war ein Mensch, demnach darf man ihn nicht anbeten. Die Konservativen aber, vertreten durch Giorgio Blandrata und Demetrius Hunyadi Acesta, waren Adorantisten. Diese letztere Richtung war von 1571 vorherrschend, so daß der Innovationsbeschluß legte die antitrinitarische Konfession in dieser Form fest. Am Ende der 70-er Jahre haben David und seine Anhänger nicht nur die Anbetung Jesu, sondern auch die Kindertaufe verworfen. Darum hat die staatliche Obrigkeit den Superintendenten David im Sommer 1579 wegen Verletzung des Innovationsbeschlusses vor Gericht gestellt und eingekerkert. Er starb im Kerker im November desselben Jahres. Die Mehrheit der antitrinitarischen Pfarrer unterschrieben im Juli 1579 auf der Synode von Klausenburg (Kolozsvár–Cluj) den *Consensus ministrorum...*, ein gemäßigtes, adorantistisches Bekenntnis und wählten an die Stelle von David den Demetrius Hunyadi zum Superintendenten. Dieser bekleidete dieses Amt bis 1592. In seiner Amtszeit entstand die synodal-konsistoriale Kirchenverfassung der Unitarier. Danach bekam die Synode die gesetzgebende, während das 24-köpfige Konsistorium zu Klausenburg die administrative-regierende Gewalt.

Vor 1586, also in der Zeit des Fürsten Stephan Báthory, des Woiwoden Christoph Báthory und des Gouverneurs Ghyczy ist neben den rekatholisierenden Absichten des Fürsten die siebenbürgische Religionsfreiheit und das Gleichgewichtssystem der vier rezipierten Konfessionen aufrechterhalten worden, ja sogar befestigt. In diesem Rahmen genoß der reformierte Bischof politische Unterstützung. Die unitarische Kirche war nicht mehr von der Obrigkeit wegen „Innovation“ verfolgt und konnte sich friedlich entfalten. Davon zeugen die Protokolle der ab 1585 ungestört abgehaltenen generalen Synoden.

Im 16. Jahrhundert hat jede reformierte Landeskirche ihre Kirchenordnung geschaffen, nur die siebenbürgische hat sich nicht erhalten. Auf seine Existenz weist eine Entscheidung der Synode von 1599 hin, die uns von der Erneuerung des Kanonbuches spricht.

Was das Zusammenleben der siebenbürgischen Kirchen zur Zeit der Báthorys betrifft, wie schon erwähnt, ging es in dieser Zeit um die praktische Anwendung des schon früher legalisierten Toleranzsystems, um die Entwicklung der Methoden. Das in den nächsten Jahrhunderten so oft verwendete Majoritätsprinzip („maior pars“-Prinzip) wurde schon jetzt – noch in primitiver Form – angeführt. Es geht um folgendes: wählte eine politische Gemeinde, Stadt oder Dorf seinen Prediger, so hatte die Konfession des Pfarrers mit der Mehrheit zu übereinstimmen. Im Zweifelsfalle wurde eine regelrechte Volkszählung durchgeführt. Auf diese Weise konnte kein sonst so mächtiger Patronus z. B. einen katholischer Priester in eine reformierte Gemeinde setzen, aber auch die katholischen Dörfer konnten sich ihrem Glaubensbekenntnis entsprechenden Pfarrer haben. Vor allem in den konfessionell gemischten Dörfern des Oderheller Szeklerstuhls fand ein langer Kampf um die Majorität und um den Besitz der kirchlichen Vermögens statt. Im Oderhellen (Székelyudvarhely–Odorheiu Secuiesc) z. B. haben sich die Katholiken die Pfarrkirche im Stadtteil Szentmiklós in ihren ausschließlichen Besitz genommen.

In den gemischten, reformiert–unitarischen Dekanaten der Region Dreistühle gab es derartige Kontroversen nicht. Hier wählten die Gemeinden, ungeachtet der Konfession, ihre Prediger. So war es möglich, in jede beliebige Gemeinde einen reformierten oder unitarischen Pfarrer oder Schulmeister zu berufen, wenn nur die Person, die Predigtweise und die Lebensführung der Pfarrers sympathisch war.

Diese Anwendung des „maior pars-Prinzips“ führte zu Exklusivität in den Städten wie Klausenburg (Kolozsvár–Cluj), Thorenburg (Torda–Turda), Desch (Dés–Dej) usw., wo die Unitarier in Mehrheit waren. Da konnte die reformierte Minderheit ihre Religionsfreiheit kaum ausüben, aber dasselbe geschah umgekehrt in den Städten mit reformierter Mehrheit wie in Neumarkt (Marosvásárhely–Tîrgu Mures) und Großenyed (Nagyenyed–Aiud).

In reformiert–römischkatholischer Beziehung kann man feststellen, daß die meisten Reibungen die siebenbürgische Verbreitung des Jesuitenorders hervorrief. Vor 1588 gab es eine eher mündliche, in Form von Glaubensdisputen geführte Auseinandersetzung, die Zensurverordnung Stephans Báthory aus 1571 verhinderte die schriftliche Propaganda. In unitarisch–römischkatholischer Beziehung gab es vor allem in Klausenburg einen lautlosen aber beharrlichen Widerstand der unitarischen Magistraten gegenüber die Ansiedlung der Jesuiten (1579–1580).

In der von uns untersuchten Periode waren die unitarischen und die römisch katholischen hohen Schulen von größerer Bedeutung, die reformierten städtischen Schulen erlangten nur zeitweise einen landesweiten Ruf. Die Klausenburger Schule zum Beispiel, im mittelalterlichen Hause der Dominikaner, bekam zwar 1556 den Rang einer Hohen Schule, funktionierte aber ab 1568 als antitrinitarische

Hochschule, welchen Charakter sie jahrhundertlang beibehielt. In den 1570-er Jahren waren hier berühmte ausländische Gelehrten tätig, wie z. B. Johann Sommer (der Schwiegersohn des David), Jacobus Palaeologus, ein europaweit verfolgter Vertreter des radikalen Antitrinitarismus, und wahrscheinlich – für kurze Zeit – auch Matthias Vehe-Glirius der berühmte Pfälzische Anführer der judaisierenden Richtung. Nach der Verhaftung David sank das Niveau des Unterrichtes, aber zu Beginn der 1580-er Jahre erhöhte es sich wieder, nicht zuletzt unter dem rivalisierenden Einfluß jener Hohen Schule der Jesuiten, die 1580 in Klausenburg eröffnet und 1581 durch Stephan Báthory auf den Rang einer Universität erhoben wurde. Die Konkurrenz war erfolgreich für die Unitarier. Der Jesuitenlehrer Petrus Frieschbier (Saxo) trat 1583 in die unitarische Gemeinde ein, und ein Teil seiner Studenten folgten ihm in die unitarische hohe Schule. Frieschbier wurde daselbst im April 1585 sogar zum Rektor gewählt. Das wissenschaftliche Niveau der unitarischen Schule stieg weiter, als 1585 Christian Francken, ein in Polen zum Unitarismus konvertierter deutscher Exjesuit nach Transylvanien floh, und im unitarischen Kollegium das Amt des philosophischen Lektors bekleidete. Die Vorsteher der Jesuitenuniversität probierten natürlich alles, um bei König Stephan Báthory die Landesverweisung der beiden Exjesuiten zu erreichen, aber wegen dem beharrlichen Boykott des unitarischen Stadtrates sowie der gewaltfreien Politik des Königs kam es nicht zu einer Verhaftung. Francken begab sich jedoch aus freiem Willen nach Kaschau (Kosice). (Es sei noch erwähnt, daß die Jesuiten 1583 auch die Übergabe des unitarischen Schulgebäudes verlangten, aber Stephan Báthory war klüger: er dachte gar nicht daran, inmitten einer unitarischen Stadt eine derartige Bitte zu erfüllen.) In der Schule lehrten aus einheimische Lehrer, wie z. B. der Leschkircher Johann Femmich, der ab 1580 Lektor, dann ab 1585 auch Rektor des Gymnasiums war.

Die reformierten Stadtschulen (Neumarkt, Großenyed, Weißenburg, Fogarasch-Făgăraş) stiegen nur selten –dank der Persönlichkeit einiger hervorragenden Professoren – für kurze Zeit zum Landesruf auf. In dieser Reihe ist Neumarkt am bedeutendsten, seine reformierte Schule, obwohl die Einkünfte in der Báthory-Zeit zurückgegangen sind, konnte sich mit einigen, in Ausland theologisch gebildeten Dozenten rühmen. Petrus Laskói Csókás unterrichtete hier 1580–81 nach seinen Studien in Wittenberg. In diesen anderthalb Jahren schrieb er seine berühmte theologische Arbeit, das *Speculum trinitatis*... Zwischen 1574–1585 war in Weißenburg der Prediger Benediktus Ilosvay tätig, der auch in der dortigen reformierten Schule gelehrt hat. Er hat früher seine akademische Bildung in Wittenberg vervollkommenet.

Von Anfang an machte die siebenbürgische Reformation für die Verbreitung der neuen Ideen Gebrauch von der Buchdruckerei. Die sächsische Lutheraner benutzten noch lange Jahrzehnte die von Honterus gegründeten Kronstädter und Herrmannstädter Druckereien. In Klausenburg gründeten Georg Hofgreff und Casparus Heltai eine Druckerei im Jahre 1550, welche, unter der Leitung Heltais bis

Mitte der 60-er Jahre im Dienste der Helvetischen Konfession stand. Als Heltai 1567 Unitarier wurde, propagierte auch seine Druckerei diese Richtung. Auch zur Zeit Báthorys stand die Heltai-Offizin (nach 1574 unter der Leitung der Witwe und des jungen Heltai), soweit es die Zensurverordnung des Königs ermöglichte, im Dienste der unitarischen Kirche. Einige antitrinitarische Streitschriften und Synodalbeschlüsse wurden in dieser Zeit gedruckt. Ab 1567 besaßen die Reformierten keine Druckerei in Transylvanien, ihre Bücher erhielten sie aus Debrecen, Pépa oder ausländische Städte (z.B. Krakau). Manche reformierte Fachbücher erschienen jedoch auch in der Druckerei von Kronstadt (Brassó-Brasov) oder sogar in der Heltai-Offizin in Klausenburg.

An der Wende der 1570-er und 1580-er Jahre treffen wir im religiös-pluralistischen Bild Siebenbürgens auch die judaisierende Sekte an, die aus der radikalen „nonadoranten“ antitrinitarischen Richtung entstand. Matthias Veheglirius war in den Jahren 1578–79 bei Franz David in Klausenburg zu Gast, und die Verbreitung der Lehren über die Voranstellung des Alten Testaments ist seiner hiesigen Tätigkeit zu verdanken. Diese Lehren, die Jesus als Messias anerkennen, aber die volle Gültigkeit des mosaischen Gesetzes verkünden, wurde durch den Adligen Johannes Gerendi, dann ab 1583 vom Grundbesitzer Andreas Eössi im Szeklerland aufgegriffen. Unter dem Einfluß dieser beiden Männer verbreitete sich die judaisierende Sekte ab Mitte der 1580-er Jahre im Szeklerland. Weil diese Lehren das Innovationsverbot stark verletzt haben, konnten die Glaubenssätze und Lebensregel der Sabbatarier nur in handgeschriebenen Büchern verbreitet werden. Die Anhänger instituierten sich nicht zu einer Kirche, haben aber die Form einer Sekte, die – trotz aller Verfolgungen im 17. Jahrhundert – bis in die 1940-er Jahre beibehalten: ein schönes Zeugnis dafür, daß Transylvanien ein Land der religiösen Toleranz ist.

LITERATURNACHWEIS:

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988, p. 11.

Bucsay Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, Wien-Köln-Graz, 1977–1979, S. 42–43.

Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, 1987, S. 32–35, 72–83.

Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, Kolozsvár, 1935, I. Band.

Koncz József, Göcsi Máté, *az erdélyi reformátusok harmadik püspöke*, Marosvásárhely, 1905.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XII. Band, Budapest, 1928.

Juhász István, *A székelyföldi református egyházmegyék*, Kolozsvár, 1947.

Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, Budapest, 1904, I. Band.

Veress Endre, *Báthory István király*, Budapest, 1937.

Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, 1977. S. 72–96.

Übersetzung von Tamás Juhász

Atitudinea lui Szamosközy față de români (perioada lui Mihai Viteazul)

Radu Mârza

Pentru istoriografia Transilvaniei premoderne, Szamosközy este unul dintre cei mai reprezentativi autori. Format fiind în mediile umaniste italiene și germane și apropiat sferelor politice ardeleni la sfârșit de secol XVI, opera sa cronicărească este printre cele mai importante surse documentare pentru istoria politică (și nu numai) a Transilvaniei la 1600. Szamosközy este prin excelență *contemporanul* evenimentelor narate, este *istoricul-participant*.

Lucrarea de față își propune să analizeze imaginea românilor care se reflectă din opera istorică a lui Szamosközy. Ne-am oprit asupra perioadei lui Mihai Viteazul pentru că aceasta reprezintă segmentul cel mai interesant, din perspectiva alterității, al cronicii. Investigația va fi precedată de câteva considerații privind mentalitățile colective în cursul secolului al XVI-lea european, propunând depășirea catalogării tradiționale simpliste a cronicarului ardelean ca "dușman de moarte" al românilor și în explicarea comportamentului lui Szamosközy din perspectiva mentalităților epocii sale. În final, vom încerca descifrarea interpretării date de Ioachim Crăciun pasajelor "antiromânești" din opera istoricului ardelean.

Szamosközy István (Stephanus Zamosius) s-a născut în preajma anului 1565¹. Orfan, a fost crescut la curtea familiei nobiliare Sombory. În perioada 1587-1593 îl întâlnim în marile centre universitare ale vremii, la Heidelberg, Padova și Florența. Aici și-a însușit o solidă cultură umanistă, în care înrăurirea atmosferei universitare germane și protestante s-a îmbinat cu influența italiană, sensibilă la mesajul Antichității. După întoarcerea în țară (1593), Szamosközy se mișcă în cercurile nobiliare, aflându-se sub protecția cancelarului Kovacsóczy. Era epoca în care tânărul principe catolic Sigismund Báthory începea să se implice tot mai mult în viața politică, care era dominată de o partidă majoritar reformată (adeptă a unei neutralități de factură polonă și înclinată spre un compromis cu turcii) și în care se vehiculează ideea participării țării la conflictul recent izbucnit între Habsburgi și turci. Pașii concreți pe care Sigismund Báthory, adevărat print al Renașterii, ambițios dar nesigur, mănât de idealurile Cruciadei, le făcea în vederea apropierii de Habsburgi, au nemulțumit gruparea "neutrilor" (printre ai cărei lideri se afla și protectorul lui Szamosközy), fapt care a dus la sfârșitul verii anului 1594 la executarea fizică a conducătorilor rebeliunii nobiliare (inclusiv cancelarul Kovacsóczy)². Implicarea în războiul antiotoman puna pe principele ardelean alături de Mihai Viteazul, energicul domnitor al Țării Românești. Propaganda oficială ardeleană (construită în mare parte de noul cancelar, Ștefan Jósika, și confesorul principelui, iezuitul Alfonso Carrillo) insista pe rolul principal al

¹ Datele biografice apud Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Români. 1566-1608*, Institutul de Arte Grafice "Ardealul", Cluj, 1928, p. 7-9.

² Ioan Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, ediție îngrijită de Damaschin Mioc. Cuvânt înainte de Ștefan Ștefănescu, Ed. Facla, Timișoara, 1976, p. 60-61; Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. V, *Vitejii*, Tip. Datina Românească, București, 1937, p. 273.

armatelor ardeleni în cursul confruntărilor cu turcii și pe dependența politică necondiționată a Țării Românești de Transilvania³.

Foarte probabil că viitorul cronicar se afla (având în vedere relația sa cu fostul cancelar) printre adepții "neutralității" de tip polon și că a rezonat, ca de altfel clasa politică în general, la propaganda oficială. Superioritatea afișată de ardeleni față de "valahi" nu era o noutate, ea găsindu-și corespondenți de exemplu în statutul neconstituțional al masei românești, sau în mitica suzeranitate a regatului Ungariei asupra țărilor române (începând cu secolul al XIV-lea).

Între anii 1599-1604, Szamosközy trăiește la Sibiu, într-un soi de autoexil, departe de agitația vieții politice (controlul Transilvaniei era disputat de trei forțe politice, interne și externe: Stările ardeleni, "cuceritorii" valahi - Mihai Viteazul se înconjură cu boieri munteni și aventurieri balcano-levantini - și, în fine, partida filohabsburgică, susținută din Sătmăr și Crișana de armata generalului Basta). Greutățile prin care cronicarul trece în timpul regimului românesc n-au făcut decât să-i accentueze sentimentele negative față de români (afirmație valabilă și la nivel colectiv), așa încât moartea lui Mihai Viteazul a fost resimțită ca o eliberare și ca o reintrare în normal. În timpul domniei principelui Ștefan Bocskay, el ocupă o funcție importantă la Curte, anume aceea de custode al Capitlului din Alba Iulia și arhivar și cronicar oficial al țării. Astfel, opera istorică pe care între timp o scrie s-a impus la nivelul mediilor culte, reflectându-le și totodată influențându-le punctul de vedere. După 1612 nu mai avem informații despre cronicar.

Revenind la perioada regimului românesc din Transilvania, din opera cronicarului reiese, în ciuda pasivității pe plan politic, sensibilitatea contemporanului față de evenimentul ieșit din comun. Factorul politic extracarpatic, desconsiderat în cercurile nobiliare ardeleni, ajunge prin forța împrejurărilor ca pentru o jumătate de an să domine viața politică a Transilvaniei, beneficiind de un conducător autoritar și intransigent ca Mihai Viteazul.

Acesta introducea în Transilvania la sfârșitul lunii octombrie 1599 un regim politic inovator. Fără a anula regimul constituțional în vigoare, el îl completează prin impunerea masivă de persoane credincioase (boieri munteni, mercenari balcanici, clerici ortodocși) în funcții de stat de mare răspundere; asistăm de asemenea la reconsiderarea elementului ortodox, fapt inacceptabil pentru societatea ardeleană a cărei toleranță fusese atât de grav știrbită pe parcursul secolului.

Era deci un regim *străin*, atât din punct de vedere etnic, cât și confesional. Era *altceva*, era un univers deosebit, iar societatea premodernă era ostilă oricăror inovații. *Străinul*, ca și concept sau ca individ, era suspectat și era înfricoșător; era respins pentru că era necunoscut. Societatea privea spre trecut, iar inovatorii erau condamnați⁴.

Regimul care se inaugura prin bătălia de la Șelimbăr aducea în primul rând vacanța puterii (a se vedea moartea violentă a principelui-cardinal Andrei Báthory, moarte de care Mihai Viteazul era pe nedrept făcut vinovat) care, împreună cu bătăliile, șocul politic provocat de cucerire, schimbările administrative aduse de noii guvernanți și zvonurile, au generat desigur *sentimentul insecurității*⁵. Nu trebuie

³ Radu Mârza, *Relațiile diplomatice dintre Mihai Viteazul și Habsburgi (1593-1598)*, Cluj, 1997 (lucrare de diplomă susținută la Universitatea "Babeș-Bolyai"), p. 45, 61-62, 69-71.

⁴ Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII)*. *O cetate asediată*, vol. I., Traducere, postfață și note de Modest Morariu. Ed. Meridiane, București, 1986, p. 73-74, 83.

⁵ *Ibidem*, p. 262, 297: "Un zvon ia naștere pe un fond prealabil de neliniști acumulate..."

uitată nici prezența în țară a detașamentelor de mercenari care ascultau de Mihai Viteazul sau de generalul Basta, fiind cunoscută faima foarte proastă pe care soldații o aveau în zonele rurale și în orașe din cauza violențelor, abuzurilor de aprovizionare și a încartiruirilor⁶.

Constatăm astfel că, atât la nivel colectiv, cât și la nivelul indivizilor, Transilvania avea toate motivele să fie puternic marcată de regimul românesc (de ocupație din perspectiva stărilor). Reconstruind acest segment de mentalități, atitudinea lui Szamosközy față de români devine inteligibilă.

Pentru opera istorică a lui Szamosközy și pentru problema alterității, perioada domniei lui Mihai Viteazul este cea mai relevantă. De altfel, acest lucru este vizibil la un nivel mai larg, anume acela al întregii cronistici maghiare contemporane. Până la cucerirea Transilvaniei, atitudinea cronicarilor este una destul de neutră față de domnitorul muntean (cu excepția tocmai a lui Szamosközy, la care distingem o ușoară ostilitate), căci până la intrarea în Alba Iulia Mihai Viteazul nu reprezenta un pericol⁷. Ba chiar se credea că el fusese pus de împărat doar să detroneze pe principele-cardinal filoturc și filopolon și să întroneze un principe habsburgofil⁸.

Anticipând puțin perioada domniei lui Mihai Viteazul în Transilvania, observăm că meritul victoriilor antiotomane repurtate în vara anului 1595 pe teritoriul Țării Românești este, în viziunea lui Szamosközy, evident al ardelenilor, fapt care trebuie corelat cu propaganda la care am făcut referire mai sus⁹. Descriind vizita lui Mihai Viteazul în Transilvania la invitația principelui, în lunile decembrie 1596-ianuarie 1597, tonul cronicarului este foarte normal, el menționând fastul cu care a fost primit domnitorul și planurile politice comune făcute împreună cu principele¹⁰. Dar când se referă la cancelarul Jósika, îl cataloghează drept "fíciór de táfá român" ("egy oláh kurva fiának"), invective la care ar trebui adăugat faptul că cronicarul putea avea față de cancelar anumite resentimente, el fiind cel care l-a înlocuit în funcția de cancelar pe protectorul său executat; era unul dintre cei mai controversați oameni politici ai momentului, era ambițios (viza chiar tronul țării), era apropiat al principelui și avea unele simpatii pentru Habsburgi.

Comparativ, este interesant de menționat atitudinea lui Szamosközy față de italieni, cu ocazia luptei de la Giurgiu (1595) aceștia fiind catalogați drept lăudăroși¹¹; această opinie despre italieni era larg răspândită în epocă.

Bătălia de la Șelimbăr (1599) marchează schimbarea atitudinii cronicarului față de Mihai Viteazul; acesta ar fi înșelat pe Andrei Báthory, convingându-l că la

⁶ *Ibidem*, p. 272-273.

⁷ Makó Mária, *Cronicari maghiari din secolele XVI-XVII despre Mihai Viteazul*, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 232, 236.

⁸ *Ibidem*, p. 235.

⁹ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 105-106. Pentru varianta maghiară (latină) a textului vezi Szamosközy István, *Történeti maradványai. 1542-1608*. Kiadta Szilágyi Sándor, Budapest, 1880 (*Monumenta Hungariae Historica*, XXX). Vezi și *Magyar Nyelvű Kortársi Feljegyzések Erdély Múltjából. Szamosközy István Történetíró Kézirata. XVI. század eleje. Magyar Nyelvtudományi Társaság*, Budapest, 1991, 318 p.

¹⁰ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 109.

¹¹ *Ibidem*, p. 105-106.

Ploiești concentra trupe pentru lupta antiotomană; ba chiar ar fi dat dovadă de lășitate în timpul luptei de la Șelimbăr¹².

După intrarea "triumfală" în Alba Iulia (triumfală, fastuoasă, dar lipsită de aclamațiile poporului¹³), Mihai Viteazul este "ales" principe al Transilvaniei și ia primele măsuri politice. Paginile cronicii lui Szamosközy sunt străbătute ca un leitmotiv de ideea că noul principe intenționează "să taie pe nobili", "să stârpească pe nemeșii din Ardeal, ca să rămână numai românii și sârbii"¹⁴. Aparent vroia să pedepsească Stările pentru încălcarea tratatelor de cedare a Transilvaniei către Imperiul Habsburgic și pentru rebeliunea contra împăratului, stăpânitorul legitim al țării, dar adevărata cauză era credința calvină sau ariană a nobililor și, adaugă cronicarul citându-l pe nunțiul papal Malaspina, dorința voievodului de a le confisca averile. Cronicarul notează că la aceste lucruri Mihai Viteazul era îndemnat de Teodosie Rudeanu ("om bătrân, răutăcios cu Ungurii") și Banul Mihalcea și repetă de câteva ori faptul că Radu Clucerul a fost cel care l-a convins în sens contrar pe domnitor¹⁵.

Intenția lui Mihai Viteazul de "a tăia pe nobili" trebuie înțeleasă nuanțat. Domnitorul nu putea proceda la exterminarea fizică a nobilimii, ci l-ar fi putut interesa o acțiune de confiscare a domeniilor ei și o reconsiderare a sistemului constituțional, aceasta încadrându-l în cadrul mai larg al Contrareformei. Este cert faptul că Mihai Viteazul viza (desigur și la sugestia Pragăi și încurajat fiind de episcopul catolic Náprágyi Demeter al Albei Iulii) reformarea componentei confesionale (excluderea calvinismului și unitarianismului, menținerea luteranismului – sașii erau aliații tradiționali ai Habsburgilor!, nu pe linie confesională, ci etnică, reabilitarea catolicismului și includerea ortodoxiei) și a celei etnice (includerea românilor) a sistemului constituțional¹⁶. Nu trebuie uitat nici că în Transilvania exista o partidă catolică, prohabsburgică și antiotomană, care era posibil să fi încurajat venirea lui Mihai Viteazul¹⁷.

Nesiguranța resimțită de Szamosközy (asemeni contemporanilor săi) și care a accentuat starea de spirit antiromânească a fost, după cum ne spune cronica, complotul pregătit de domnitorul muntean împreună cu "ducele de Chiev" (nobilul rutean Constantin de Ostrog) și cu "craiul muscălesc", complot care urmărea atacarea Poloniei, adică a statului de care tabăra "neutrilor" ardeleni se simțea foarte legată (cu siguranță aici trebuie situate și simpatiile politice ale lui Szamosközy). Arhiducele Maximilian de Habsburg, consecvent candidat la tronul polon, urma să intre în Silezia, ca să "ia regatul leșesc"¹⁸, dar ceea ce ne interesează mai mult este scopul final al lui Mihai Viteazul, al "ducelui de Chiev" și al "craiului muscălesc": "ca să poată lăți mai bine credința ortodoxă", "să răspândească credința

¹² *Ibidem*, p. 118-120.

¹³ Makó Mária, *op.cit.*, p. 236-237.

¹⁴ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 119, 127, 131, 138-139.

¹⁵ *Ibidem*, p. 131, 138-139. Vezi și Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul și Roma*, în *Revista Istorică*, V, 1-2, 1994, p. 54.

¹⁶ Vezi Pompiliu Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *Revista Istorică*, tom IV, nr. 5-6, 1993, p. 473-489.

¹⁷ Makó Mária, *op.cit.*, p. 233.

¹⁸ *Ibidem*, p. 115-116.

schismatică"¹⁹, adică tocmai credința căreia clasa politică ardeleană nu-i putea, structural vorbind, oferi un statut constituțional.

Un alt episod interesant din perspectiva alterității este momentul "Huedin", episod povestit cu vădită satisfacție de cronicar. Abuzurile comise de soldații români la târgul săptămânal au fost pedepsite de localnici prin măcelărirea soldaților, unii fiind chiar îngropați de vii. Domnitorul român, impulsiv ("domn tiran ca toți păgânii"), a ordonat represalii, dar populația a fost avertizată de unii nobili și s-a putut refugia din calea detașamentului de pedeapsă²⁰.

Odată cu lupta de la Mirăslău, evenimentele încep să se precipite, iar impactul mental al ocupației românești asupra societății și individului atinge apogeul. La Mirăslău, Mihai Viteazul a fost învins prin complotul Stărilor ardeleni împreună cu generalul Basta²¹. Paradoxal, parcă acuzându-l pe Mihai Viteazul de trădarea idealurilor antiotomane, Szamosközy insistă pe scrisoarea trimisă sultanului de către domnitor de la Praga(?), în care domnitorul se dezvinovătea pentru atitudinea antiotomană și habsburgofilă. Cronicarul adaugă că "aceste scrisori au fost pricina cea mare a morții lui Mihaiu Vodă", aici el lăsând să se înțeleagă cauzele pentru care Basta ar fi ordonat ulterior lichidarea fizică a domnitorului²².

La conflictul care opunea pe ardeleni lui Mihai Viteazul și respectiv generalului Basta se adaugă neînțelegerile publice ale celor doi cuceritori, personalități puternice, ambițioase și autoritare, în timpul șederii lor la Cluj. Executarea lui Baba Novac și a Banului Mihalcea (principali colaboratori ai lui Mihai Viteazul), tensiunile dintre cele două armate de ocupație, resentimentele domnitorului față de clujeni (în orașul lor începuse la 1600 conspirația care a dus la catastrofa de la Mirăslău), chiar amenințările sale că va arde Clujul, au marcat pe contemporani²³. Ca o completare, într-o notă marginală a cronicii citim că este în firea românilor să se răzbune pe unguri pentru înfrângerea de la Mirăslău și pentru alungarea lui Mihai Viteazul. În plus, după efemerul reviriment de după bătălia de la Guruslău, Mihai Viteazul ar fi poruncit haiducilor să ucidă "orice popă unguresc"²⁴. Astfel că asasinarea lui Mihai Viteazul (asasinare căreia Szamosközy îi dă mai multe variante) este resimțită de către cronicar ca o eliberare de sentimentul insecurității; așa trebuie înțeles și epitaful batjocoritor scris de Szamosközy la Sibiu²⁵. Acest epitaf nu trebuie înțeles prin filtrul de sensibilitate al secolului XX, ci prin mentalitatea omului de la 1600, asediat de multiple spaime.

La paginile dedicate de cronicar lui Mihai Viteazul ar trebui adăugate, din punct de vedere al alterității, informațiile despre delegația trimisă de Radu Șerban, noul domnitor al Țării Românești și campion filohabsburg al luptei antiotomane, la împăratul de la Praga. Aici ni se relatează că "au fost primiți cu o cinste atât de mare, încât împăratul a așezat pe puturoșii soli valahi, în timpul cât au stat în biserică, înaintea episcopilor"²⁶, gest care foarte probabil are legătură cu Mihai Viteazul, căci Radu Șerban era continuatorul programului politic al acestuia,

¹⁹ *Ibidem*, p. 133.

²⁰ *Ibidem*, p. 134-136.

²¹ *Ibidem*, p. 138-139.

²² *Ibidem*, p. 150.

²³ *Ibidem*, p. 156-158.

²⁴ *Ibidem*, p. 160.

²⁵ *Ibidem*, p. 160.

²⁶ *Ibidem*, p. 179.

program antiotoman și filohabsburgic, iar cronicarul nu putea să nu aibă resentimente față de foștii ocupanți, mai ales că acestora li se acorda la Praga o importanță mai mare decât reprezentanților Stărilor ardelene.

După ce am trecut în revistă manifestările atitudinii cronicarului Szamosközy față de români și am încercat să le interpretăm din prisma mentalităților epocii, ne îndreptăm atenția asupra lui Ioachim Crăciun, istoricul clujean care a tradus și comentat fragmentele referitoare la români din cronica lui Szamosközy. După ce am înțeles mobilul care făcea pe acesta să adopte un anumit ton față de Mihai Viteazul și față de români în general, observăm că și istoricul din primele decenii ale secolului XX l-a înțeles conform sensibilității epocii sale pe cronicarul de la începutul secolului XVII. Istoricul reproșează cronicarului că "nu este totdeauna obiectiv", dar el însuși scrie lăsând uneori la o parte principiul "sine ira et studio" și, după 300 de ani, mai este încă supărat pe cronicar. Expresiile utilizate o dovedesc: "săgeți pline de venin", "atrocități", "satisfacție diabolică", "răutate ridicată până la abominabil", "teribilă supărare", "atitudini dușmănoase", "ascunzișurile sufletului"²⁷.

Explicația cea mai potrivită pentru cele două cazuri de alteritate, al cronicarului maghiar de la începutul secolului al XVII-lea și al istoricului român de la începutul secolului al XX-lea, explicație pe care ne permitem să o preluăm ca pe o concluzie a lucrării de față, ne este oferită de istoricul francez Lucien Febvre, preocupat și el de alterități: "Examinarea critică a faptelor ar trebui să ne ducă la înlocuirea formulei magistratului: "E adevărat că..." cu aceea a istoricului: "Cum se explică faptul că..." (...) acel sens ultim al oricărei istorii, care nu e "a ști", în ciuda etimologiei, ci "a înțelege"²⁸.

L'attitude de Szamosközy devant les Roumains (les temps du Michel le Brave)

(Résumé)

Notre étude essaye une nouvelle lecture de la chronique du Szamosközy István (début du XVIIe siècle) en ce qui concerne les fragments qui parlent sur les Roumains généralement et sur Michel le Brave (prince de la Valachie, 1593-1601) spécialement. On propose une nouvelle interprétation de l'attitude de l'historien, en partant de sa formation intellectuelle et de sa position dans la société transylvaine et du point de vue des mentalités collectives et individuelles de l'époque. Finalement, on présente une courte évaluation de l'attitude envers Szamosközy de Ioachim Crăciun, l'historien roumain d'entre guerres qui a traduit et commenté les fragments sur les Roumains de la chronique de Szamosközy.

²⁷ Vezi *Ibidem*, capitolul *Atitudinea față de Români*.

²⁸ Lucien Febvre, *Religia lui Rabelais. Problema necredinței în secolul al XVI-lea*, vol. I. Traducere, introducere și note de Horia Lazăr, Ed. Dacia, Cluj, 1996, p. 36.

Vom avea un corpus al documentelor medievale? (Despre noul diplomatariu angevin)

Anjou-kori oklevéltár. /Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387. Praeside Julio Kristó. Adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk/. I. (1301-1305). II. (1306-1310). III. (1311-1314). IV. (1315-1317). V. (1318-1320). Szerkesztette: Kristó Gyula. Budapest - Szeged, 1990, 1992, 1994, 1996, 1998; VII. (1323). Szerkesztette: Blazovich László - Géczi Lajos. Budapest - Szeged, 1991; VIII. (1324). Szerkesztette: Blazovich László. Budapest - Szeged, 1993; IX. (1325). Szerkesztette: Géczi Lajos. Budapest-Szeged, 1997. XI. (1327). Szerkesztette: Almási Tibor. Budapest-Szeged, 1996. p. 529 + 613 + 535 + 361 + 494 + 509 + 441 + 460 + 431.

Cu apariția fiecărei colecții de documente medievale se face un important pas spre dotarea mediavisticii cu surse, fără de care dezvoltarea acesteia rămâne un deziderat nerealizabil. Cu astfel de diplomarii însă, cercetarea istorică se îmbogățește cu noi culegeri de surse arhivistice, care, alături de celelalte diplomarii referitoare la evul mediu al regatului Ungariei vor asigura o bază sigură oricăror investigații care au ca scop o clarificare științifică a trecutului acestei țări. În acest sens, pe lângă alte produse importante ale istoriografiei maghiare, putem enumera ediția celor mai vechi diplome privitoare la istoria Ungariei, a documentelor regilor arpadieni, publicarea sub formă de regeste a documentelor din perioada domniei lui Sigismund de Luxemburg, a celor peste 5400 de însemnări din protocoalele conventului Cluj-Mănăstur sau a documentelor transilvănene din perioada arpadiană*. În afară de cele enumerate, în acest șir se va include și colecția - aflată în pregătire și redactată de către László Solymosi - care va cuprinde documentele arpadiene neregale (emise de către alți emitenți decât regele).

Realizarea unor diplomarii care să conțină totalitatea documentelor unei perioade istorice (sau doar a unor instituții mai importante) a fost posibilă doar după înființarea în cadrul Arhivei Naționale Maghiare a colecției numită Antemohácsiana, care cuprinde toate documentele anterioare datei de 29 august 1526, atât cele interne, cât și cele ale emitenților externi, dar care au date privitoare la istoria Ungariei medievale. Colecția a fost realizată prin strădaniile mai multor generații de medieviști și arhiviști ai Arhivei Naționale Maghiare, cum ar fi Gyula Pauler (1841-1903), Lipót Óvári (1833-1919), Dezső Csánki (1857-1933), Iván Borsa, și este compusă din două fonduri: o Arhivă Diplomatică (Diplomatikai Levéltár) și o Fototecă Diplomatică (Diplomatikai Fényképtár) și care cuprind 108.030 respectiv 90.030 de documente (piese arhivistice), însemnând - din cauza transcrierilor multiple - cca. 170-180 mii de texte (datele reflectă situația din anul 1996). Pe

* *Diplomata Hungariae Antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1000-1196.* I. (1000-1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Baptista Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini, 1992; - *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* I/1 (1001-1225), I/2 (1225-1257), I/3 (1257-1270), II/1 (1270-1272): Szerkesztette Szentpétery Imre. Budapest, 1923, 1927, 1931, 1943; II/2-3 (1272-1290), II/4 (1290-1301): Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1961, 1990); - *Zsigmondkori Oklevéltár.* I. (1387-1399), II/1. (1400-1406), II/2. (1406-1410): Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1951, 1956, 1958. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és sajtó alá rendezte Borsa Iván: III. (1411-1412), IV. (1413-1414), V. (1415-1416). Budapest, 1993, 1994, 1997; - *Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* I-II. Budapest, 1990; - *Jakó Zsigmond: Erdélyi Okmánytár. Codex diplomaticus Transsylvaniae* I. (1023-1300). Budapest, 1997.

lângă mai multe cataloage proprii, colecția are și o bază informatizată de date și care va fi completată o dată cu introducerea regestelor fiecărui document. (Această bază de date poate fi accesată pe Internet la home-page-ul: <http://www.iif.hu/db/dipl/index.html>).

Bogăția relativ mare (cel puțin pentru Europa Central-Estică) a documentelor medievale care privesc istoria Ungariei istorice face ca acestea să nu poată fi editate prin publicarea integrală a textului (nemaivorbind de o eventuală traducere integrală a acestuia). Din acest motiv, în mediivistica maghiară publicarea documentelor în formă de regist - redactat în limba maghiară - a devenit o practică general răspândită.

Amintim aici că editarea documentelor perioadei angevine a fost și scopul colecției de documente publicate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul acestuia, intitulată *Anjoukori Okmánytár* (vol. I-VII, publicat de Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, la Budapesta, între 1878-1920), dar care, în cele șapte volume ale sale, nu și-a putut propune decât prezentarea unei foarte mici părți a materialului documentar al acestei perioade. Colecția, datorită greutăților financiare cu care s-a confruntat Ungaria după sfârșitul primului război mondial, nu a putut fi terminată, ultimul an din al cărui material s-au publicat documente fiind 1359. De menționat că, pe lângă numeroasele diplomatari ale diverselor familii nobiliare, un număr mare de documente din această perioadă a fost publicat și de către *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis* al lui Fejér György (Budae, 1829-1844). Existența - pe lângă cele complet needitate - a multor documente dispersate în foarte multe ediții diferite, de calitate variabilă (unele foarte greu accesibile) a îngreunat mult cercetarea și a impus prelucrarea critică a materialului documentar al acestei perioade. Această prelucrare critică trebuia să realizeze examinarea, ordonarea uriașului material, confruntarea diferitelor ediții răsfirate cu originalul documentului, și pregătirea materialului - într-un chip satisfăcător - pentru cercetarea istorică.

Seria noului diplomatarium angevin dorește să exploateze întreaga moștenire diplomatică a Ungariei perioadei Angevine (mai precis cea dintre 1 ianuarie 1301 și 30 martie 1387), indiferent de forma în care ni s-a transmis aceasta. Astfel, sunt reunite în volumele seriei toate documentele interne și externe care privesc istoria Ungariei angevine, fără selecții și indiferent dacă au văzut deja lumina tiparului sau nu. La fel sunt publicate și cele pierdute, cunoscute doar din ediții mai vechi. Regestele documentelor care în ediții anterioare au apărut ca fiind emise în perioada 1301-1387, dar care de fapt au fost emise anterior sau după domnia regilor angevini, au fost totuși incluse în colecție, cu indicarea datei corecte. La fel, când un document a fost editat cu date greșită și aceasta diferă semnificativ de data reală a emiterii documentului, registul este dat și cu datarea greșită și se face trimitere la datarea nouă (corectă), stabilită de editori. Astfel, s-a dorit înlăturarea definitivă a greșelilor menținute până acum în literatura de specialitate și s-a urmărit și înlesnirea cercetării.

Cu toate că introducerea extrem de scurtă (de doar 2 pagini și jumătate) dă doar câteva repere referitoare la modul de alcătuire a registului, vom încerca să schițăm pe scurt practica seriei recenzate de noi. (Vom ține seama de principiile generale ale tehnicii de elaborare a registului, prezentate mai pe larg în: Mályusz Elemér - Borsa Iván: *A Szent-Iványi család levéltára 1230-1525*. Budapest, 1988, p. 7-10, de metodologia de regestare a Arhivei Naționale Maghiare și de practica seriei *Erdélyi Okmánytár*).

În primul rând, fiecare document medieval (înțelegând prin acesta toate sursele arhivistice, nenarative) primește un regist elaborat în limba maghiară. Deci și documentele cunoscute doar din transcrieri, transumpturi, rezumate sau chiar cele doar menționate sunt separate de documentul în care sunt transcrise / rezumate / menționate și regestele lor sunt plasate - în ordine cronologică - la locul care li se cuvine în cadrul seriei, iar în documentele

din care au fost extrase se face trimitere la acestea. Regestele cuprind toate informațiile de orice natură (dar cu omiterea formulelor stereotipe), precum și numele proprii (numele de persoană, de localități, nume geografice), în toate variantele existente în document (excepție constituind doar unele documente papale sau dalmatiene). În afară de numele de persoană general răspândite în lumea creștină (ex.: Gheorghe, Ioan, Andrei etc.), toate celelalte apar în forma originală (ex. vol. IV., doc. nr. 142 din 11 aug. 1315: cnezii "Dan" și "Ztonizlov"). În cazul numelor unor persoane a căror origine etnică putea fi determinată fără dubii, ar fi fost indicată redarea numelui în limba acelei etnii. Astfel de exemplu, numele de persoană din doc. 363, 522, 837 din vol. III, ar fi trebuit redat în limba germană. Acele nume proprii care în originalul documentului apar în traducere latină în regist sunt redat în limba maghiară, dar în paranteză se reproduce forma originală (ex.: vol. IX, nr. 201 "Óvár /in Antiquo Castro/", vol. V nr. 570: "Tövis /villa Spinarum/", vol. III nr. 849: "Sánta /Claudus/" vol. I. regist nenumărat dintre doc. 242 și 243: "Süket /Surdus/" etc.). Data emiterii documentului, precum și toate datele calendaristice care apar în document, sunt date în forma utilizată astăzi, dar se dă - prescurtat - și în forma care apare în document, pentru ca utilizatorul registelor să poată controla corectitudinea transpunerii datelor. Pasajele de o importanță deosebită sau expresiile a căror traducere nu ar fi fost destul de clară se publică și ele în forma în care apar în original. În unele cazuri sunt redat și expresiile care fac referire la diferite relații de rudenie (ex. frater uterinus, carnalis, etc.). Regestele cuprind, de asemenea, toate expresiile nelatine în forma în care apar în document (ex.: vol. III, doc. nr. 745: "keseken [Egerfey]," "rakathia," "gepu," "egerfa," "berek," "fyz", vol. III, doc. nr. 437: "wyz", "nyarffa" "[Aba] wta", "thoo", "wiz" sau vol. IV. doc. nr. 630: "bicfa," "gemulchin"). Din păcate hotărnicirile/descriderile de hotar nu sunt reproduse în întregime (după original), ci se dau doar elementele mai stabile din acestea (tumuli, fântâni, pârâuri, clădiri, satele/pământurile învecinate, drumurile, pomii/copacii etc. etc.). În mod firesc, numele geografice - precum toate numele proprii - apar și ele în forma originală a documentului, ceea ce oferă și informații privitoare la structura etnică a teritoriului. (Cf. ediția documentului nr. 556 din vol. IV.: "nomina autem dictarum metarum plerumque in vulgari Teutonico expressimus, ob fauorem fratrum predictorum, quia in illis partibus plures sunt Teutonici, et ut facilius veniant ad notitiam plurimorum"). Este însă regretabil, că aceste hotărniciri nu au fost reproduse în întregime în forma în care apar în document, deoarece ar fi servit la identificări topografice, ar fi oferit date mai ample privind geografia istorică a unor teritorii, iar importanța acestora este deosebit de mare în cazul teritoriilor a căror material arhivistic ne-a parvenit numai cu mari pierderi (de ex. teritoriile Ungariei ocupate mai târziu de turci sau Transilvania).

Un aparat critic minuțios elaborat însoțește fiecare regist. Acesta cuprinde enumerarea originalului (cu cota arhivistică actuală), a transumpturilor, a transcrierilor simple sau rezumative, a mențiunilor documentului (dacă ele există) și sunt date și cotele acestor documente. Enumerarea acestora din urmă - chiar în cazul în care originalul există - a avut menirea de a sprijini autenticitatea actului, sau de a releva ante quem-ul confecționării falsurilor. În cazul transcrierilor multiple, se înșiră toate documentele, deci nu numai documentul-cadru. La documentele care nu se păstrează în original în Arhiva Diplomatică (DL), se dă și cota din Fototeca Diplomatică (DF). Sunt înșirate toate edițiile existente (in extenso, sub formă de regist, în traducere maghiară sau română) în ordinea cronologică - pentru că acesta arată de multe ori și filiația edițiilor. În cazul mai multor exemplare ale aceleiași document (care există în mai multe variante), se indică și varianta care a stat la baza fiecărei ediții. Dacă documentul a fost publicat și în formă de facsimil, și acesta este amintit, iar dacă sunt necesare, editorii dau note explicative referitoare la modul de editare, datarea, autenticitatea etc. documentului. Existența arengăi este semnalată cu

litera A, pusă după regist, iar la documentele false, în fața numărului curent al registului, este pus semnul +. Aparatul critic cuprinde și forma de întărire a documentului, felul sigilului (dacă el s-a păstrat) și starea în care s-a păstrat. Foarte rar, în cazul documentelor inedite, de o importanță deosebită, sau în cazul unora cu conținut mai special, registul este urmat de ediția întregului text al documentului (ex. vol. VII, doc. nr 56, vol. XI doc. nr. 75). În cazul foarte rar al documentelor care nu au fost scrise în limba latină, aparatul critic precizează și limba în care a fost redactat documentul original.

Este de menționat că redactarea fiecărui regist s-a făcut după original (sau fotocopia acestuia), iar nu după edițiile a căror calitate este de multe ori nesatisfăcătoare. S-au exclus astfel și greșelile din edițiile anterioare, iar edițiile lacunare devin astfel înlocuibile.

Menționăm și existența în acest diplomatarium a unui mare număr de documente transilvănene complet needitate (deci nici sub formă de regist) sau puțin cunoscute, datorită răsfrâirii edițiilor în publicații de importanță mai mică sau greu accesibile pentru cercetarea istorică din România și care astfel sunt practic excluse din circuitul științific. (Fără o cercetare sistematică, enumerăm aici câteva documente până acum complet needitate ce privesc voievodatul Transilvaniei: vol. I: 129, 206→207, 230, 260, 361, 383, 425→426, 631, 747, 748, 786; II: 102, 156, 157, 114, 165, 330, 331, 333, 354, 684, 894, 899; III: 36, 239, 269, 307, 392, 461, 492, 618, 849; IV: 198, 262, 263, 301, 302, 319, 388, 389, 432, 463, 502, 515, V: 120, 128, 291, 399, 524, 604, 560, 570, 592, 604, 643, 645, 718, 760, 761, 923, 926; IX: 82, 300, 378, 412, 418, 488, 546). Numărul documentelor - necunoscute până acum - care privesc teritoriul din afara voievodatului, dar care astăzi sunt cuprinse între granițele României este multiplu numărului de documente inedite ce privesc Transilvania propriu-zisă. De menționat existența unui mare număr de documente, care, deși erau editate la data apariției seriei Documente privind istoria României - seria C. Transilvania, București, 1951-1955, (DIR) au scăpat totuși editorilor acestei din urmă serii. În vol. VIII este inclus chiar registul unui document care amintește pe voievodul muntean Basarab și a rămas necunoscut istoriografiei românești. (Este vorba de doc. nr. 360 din vol. VIII /1324/ din data de 26 iulie 1324 cu cota DL 95556, care este aproape identic cu documentul publicat în Documenta Romaniae Historica - DRH - seria D, Relații între Țările Române vol. I, București, 1977, p. 36-37, dar nu aduce nimic nou referitor la persoana lui Basarab.). Desigur, în enumerarea diferitelor ediții ale documentelor găsim și unele omisiuni, cu toate că și publicațiile românești de până acum au fost parcurse de editorii volumelor. Astfel doc. 21→22 din vol. II a fost editat și de DRH, seria C, Transilvania vol. XI (București, 1981), p. 481-482, iar doc. nr. 876 și 877 din vol. II a apărut și în DIR, veacul XIV, vol. I (București, 1953), p. 173-174. Nu a fost utilizat însă unicul volum al seriei D a colecției DRH, care cuprinde două documente ale căror regeste au apărut deja în volumele cărții recenzate de noi. Numerotarea destul de anevoioasă a volumelor marelui corpus al documentelor transilvănene editat de Academia Română a creat însă probleme în lista bibliografică. (Astfel, seria DIR /sec. XI-XII-XIII: vol. I-II, sec. XIV: vol. I-IV/, odată ajunsă până în anul 1350, a fost abandonată și editarea documentelor s-a continuat - cu anul 1351 - sub un nume nou, DRH, al cărui prim volum apărut este vol. X.) Aceste două serii apar în lista bibliografică a cărții recenzate de noi ca o unică serie, astfel: "DocTrans = Documente privind istoria României. Documenta Romaniae Historica. Veacul XIV. C. Transilvania. I-XII. București, 1953-1985". După o viitoare apariție de mult așteptată a volumelor I-IX a seriei DRH, utilizatorii diplomatarului așteaptă se vor confrunța cu eventuala confundare a celor două serii, care, până la anul 1350, inevitabil, se vor suprapune.

O deficiență serioasă a volumelor seriei Anjou-kori oklevéltár este lipsa indicelui de materii, ceea ce îngreunează mult cercetarea. Desigur, sunt incluse toate numele proprii ce apar în documente (regeste), însă editorii seriei nu și-au propus identificarea fiecărui nume de localitate sau nume geografic și de multe ori nu sunt date lămuriri despre localizarea acestora. Indicarea comitatului medieval (eventual și a unității administrative actuale) în care s-a aflat/se află o localitate - chiar și deja dispărută - ar fi însemnat un real ajutor dat cercetătorului de astăzi, care, în cele mai multe cazuri nu este familiarizat cu geografia istorică a întregului regat medieval maghiar.

Editarea exhaustivă a materialului documentar (realizată deocamdată doar pentru o perioadă) va crea o bază sigură pentru dezvoltarea medievisticii maghiare și reprezintă și un important ajutor dat muncii de editare a izvoarelor documentare din țările vecine Ungariei, care, astfel, vor putea să aibă un corpus întreg al materialului documentar păstrat. La fel va înlesni realizarea unei viziuni de ansamblu asupra instituțiilor statului medieval maghiar și a modului de funcționare a acestora. În așteptarea noilor volume sperăm că această nouă serie va deveni un instrument util și pentru cercetarea medievistică românească.

W. Kovács András

Ioan Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*. Editura Mirton, Timișoara, 1997, 214 p. (Bibliotheca historica et archaeologica banatica, VIII).

Un "bănățenism" marcat stăpânește tot ceea ce Ioan Hațegan a semnat în medievistica românească. Nu este singurul, nici pentru perioada mai veche, nici pentru cea nouă, unde se regăsește alături de un Costin Feneșan sau Viorel Achim, de exemplu. Diferențele sunt însă substanțiale. Ioan Hațegan are apetență pentru "marea istorie", tradițional politică. Subiectele și realizările sale se înscriu consecvent în această tematică. Personajul pe care îl alege în acest volum, deși nu a fost un bănățean, a activat o bună parte a carierei sale, acolo unde s-ar fi putut redefini ca unul. Acesta este argumentul principal pentru care Filippo Scolari este revendicat și propus ca erou al istoriei românești medievale. Este adevărat, autorul nu aparține categoriei de căutători cu orice preț ai istoriei românești exlusive.

Sumarul este subordonat liniei autobiografice, presărat cu capitole cu titluri venite dintr-o istoriografie cu tente romantice. La începutul volumului, într-o prefață, Ioan Hațegan ne introduce în istoria volumului. Sinceritatea sa ne dezvăluie însă că manuscrisul a fost terminat în 1977. Lucrul ne-a determinat imediat să facem o investigație, în urma căreia am constatat cu ușurință că, din bibliografia finală de 214 titluri, cele mai multe lucrări apărute după anul indicat sunt ale autorului însuși, altele sunt sub zece la număr. Am mai observat apoi că un volum fundamental pentru subiect, ca acela al miscelaneului *Ozorai Pipo emlékezete*, apărut la Szekszárd, în 1987, este citat doar în bibliografie, întreg și separat cu unele studii incluse, dar a rămas complet nefolosit în paginile cărții.

După capitolul al VI-lea, cele trei următoare sunt mai speciale, ocupându-se cu o problematică generală, traversând întreaga viață a personajului: lăgăturile italiene și mecenatul cultural, raporturile cu românii, locul lui Scolari în conștiința europeană. Anexele conțin un arbore genealogic, lista funcțiilor și posesiunilor, bibliografia și o suită de ilustrații.

Lectura paginilor dă impresia de text istoric facil, adresat unui cititor din afara cercului de specialiști, în care prezentul istoric domină. Transferarea notelor de la subsol, la sfârșitul capitolelor, ca și restrângerea lor, adesea, la un minim insuficient pentru a înțelege

reconstrucția istorică propusă, impietează asupra stabilirii unui criteriu clar de clasificare valorică. Concluzia noastră este sprijinită și de aspectul și conținutul ilustrației, în care apar combinate nefericite de plăsmuri de portrete romantice ori de *Magazin Istoric*, alături de imagini autentice, dar mai vechi cu un veac, hărți învechite, și nu apar copii de acte ale personajului, fotografii ale rezidențelor sale, dintre care cea mai importantă a fost cetatea de la Ozora etc.

Raporturile stabilite cu Ioan (Iancu) de Hunedoara, sunt, după opinia noastră, prea speculative. Nu există despre aceste raporturi decât o informație cronicărească, care nu are o cronologie. Este totuși de neacceptat că vârsta "fragedă" de 17 ani, la care autorul ajunge din calcule personale, ar fi fost prea timpurie pentru stabilirea unor raporturi. Trebuie să notăm că, dimpotrivă, ucenicia armelor începea la tinerii nobili ândată după intrarea în adolescență. Dacă se raportează aceste supoziții, la concluziile mai noi, ale lui Engel Pál (*Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.95-96, 104-105), atunci contactele lui Ioan de Hunedoara cu Scolari se restrâng doar în preajma anului 1420. Desigur, aceasta nu exclude importanța pe care a avut-o perioada Scolari în formarea personalității Hunedoreanului.

Între cei care au beneficiat de danii de pământuri, prin intermediul lui Scolari, au fost și nobili care nu erau români. Dar, înșirarea lor este nepotrivită în capitolul care se intitulează *Românii și Filippo Scolari* (p.151-152).

Autorul abordează lucrurile mărunte cu suficientă superficialitate, fapt care impietează mult asupra reconstituirilor sale. Vom da câteva exemple. Judecarea furtului unui cal în valoare de 50 de florini, - în paranteză fie spus, un cal excepțional, - nu este deloc o pricină mărunță (p.154), ci se înscrie în competențele oricărui comite, cu atât mai mult cu cât făptașul era pasibil de spânzurătoare. Ceea ce autorul numește a fi "sfert filial" (p.154) este, de fapt, "pătrimea cuvenită fetelor", noțiune pe care o definește inclusiv o lucrare ca *Istoria dreptului românesc*. Noțiunea de "comisie" (p.155) este cu totul nepotrivită pentru evul mediu, fiind de fapt substituită de altele, cu rezonanță mult mai puțin modernă. Calitatea de oștean al curții (*aulae miles*), nu a dus la nașterea unei "largi pătri sociale" (p.156), ci este una de favoare strict personală, formând o sumă foarte restrânsă de personaje. Comiții de Timiș nu au fost niciodată în subordinea directă a voievozilor Transilvaniei (p.158), ci a palatinului.

Ne-am exprimat deja câteva gânduri asupra bibliografiei. Datele bibliografice sunt incomplete în numeroase cazuri. Paginația unor articole sau studii a fost omisă (nr.23, 24, 29, 44, 63, 69, 82, 91, 94, 108, 109, 126 etc). Nu înțelegem de ce s-a citat volumul de documente a lui Mihályi în limba maghiară (nr.123), când el a apărut în limba română. Sunt citate apoi lucrări care nu mai prezintă decât, cel mult, un foarte vag interes istoriografic (ex. Sbierea, nr.162). Lipsește, printre titlurile care trebuiau să fie obligatoriu folosite, monografia lui Málusz Elemer, privitoare la domnia lui Sigismund de Luxemburg. Monografia lui Ilie Minea, despre Vlad Dracul, merita și ea utilizată. Imperfecțiunile se întâlnesc și la note, cu variante de citare a acelorași lucrări, sublinieri neglijente, inconsecvențe în citarea autorilor, când cu nume întreg, când prescurtat, "op.cit." apare în dreptul unor autori cu mai multe lucrări citate anterior, făcând anevoioasă identificarea. Inovațiile lingvistice ale autorului sunt destul de greu de acceptat ("cumulard" (p.155), ca și unele locuțiuni ("catalizator al unor instanțe juridice" (p.156-157). Greșelile de redacție și tipar sunt excesiv de numeroase.

Dincolo de observațiile aici formulate, monografia este totuși de recomandat, ca o primă monografie românească privitoare la personaj și, totodată, ca una dintre destul de puținele lucrări de medievistică apărute în anii din urmă.

Adrian Andrei Rusu

Ioan Hațegan, *Pavel Chinezu*, Timișoara, Editura Helicon, f.a. (1994), 237 p.+hărți anexe.

Prima monografie românească privind personalitatea lui Pavel Chinezu are două merite importante, un neajuns mare și câteva mai mărunte.

Ea este, mai întâi, prima biografie românească a celebrului luptător antiotoman realizată pe baza unui efort impresionant de documentare, demn de a fi urmat. Bibliografia anexată numără 454 de titluri de lucrări românești, maghiare, germane, sârbești, din domeniul istoriei, lingvisticii istorice, folclorului etc. De pe urma acestei documentări exemplare a autorului, de-a lungul unei perioade de peste două decenii a rezultat o reconstituire convingătoare a vieții personajului, publicată inițial în mai multe studii, apoi susținută ca teză de doctorat la Universitatea din Cluj-Napoca. Autorul deschide lucrarea cu două capitole dedicate prezenței lui Pavel Chinezu în conștiința posterității și în istoriografie, încercând să lămurească problema delicată a originii sale învăluite în legendă. În continuare, istoria celor trei decenii probate documentar (1464-1494) ale biografiei personajului este marcată cronologic, în opt capitole, ale căror titluri încearcă a sintetiza etapele ("Ucenicia armelor", "Comitele de Timiș", "Câmpul Pâinii", "În flăcările focurilor de tabără" etc.). Lucrarea este complex ilustrată – și aceasta e un merit în sine – cu imagini reprezentând documente, manuscrise și fortificații de epocă, sigilii și blazoane ale eroului, tablouri târzii, planuri de bătălii și mai cu seamă un set de hărți, care completează în mod util reconstituirea istorică.

Al doilea merit al lucrării este acela că ne oferă o istorie politico-militară amănunțită a intervalului cercetat cu accent pe războaiele antiotomane și evenimentele din zona Banatului, făcând evident legătura lor cu personajul analizat. Este interesant chiar și capitolul "Banatul și turcii otomani 1368-1456", măcar că prezența sa nu se justifică decât ca anticipare a tezei susținute de autor, aceea a originii românești și bănățene a eroului.

Tocmai în afirmarea acestei teze, care nu este și demonstrată, rezidă marele neajuns al cărții, menționat mai sus. Autorul afirmă fără ocol faptul că Pavel Chinezu "a fost rodul poporului român" (p. 5), "a fost român născut în jurul anului 1432 într-un sat "cnez" din Banat. Singura problemă de rezolvat o constituie stabilirea exactă în care din cele trei localități bănățene "cnez" s-a născut ..." (p. 219). Asemenea aserțiuni ferme se cer însă susținute de argumente fără fisură. Or, "argumentul" autorului este de-a dreptul dezarmant: "prin negări repetate istoricii ajung la concluzia originii sale românești" (p. 64-sic!!). Simplul fapt al aglomerării toponimelor "Kenez" în apațiul românesc și comanda glorioasă peste Banat nu constituie totuși dovezi privind originea sa românească. Localități având numele "cnez", cu variante, se întâlnesc în tot cuprinsul regatului ungar. Singurul fapt evident, susținut și de către autor, este acela că eroul nostru stăpânește ca nobil unul dintre aceste sate inventariate și reprezentate pe o hartă, eventual e chiar originar de acolo, după cum afirmă fără tăgadă particula sa nobiliară "de Kynys" (ung. *Kynysi*). De ce este mai îndreptățită o localitate din Banat decât altele nu se demonstrează în nici un fel.

În opinia noastră sunt și alte indicii, care îndepărtează problema originii lui Pavel Chinezu de varianta românească, susținută de autor. În istoriografia noastră prima mențiune pare să fie a lui Nicolae Stoica de Hațeg în manuscrisul său "Cronica Banatului" alcătuit prin 1825-27, într-o epocă romantică, în care erau recuperați pentru istoria națională și Corvineștii, Iancu și Matia. El nu are argumente că ar fi român ("spun" <unii>), după cum nici istoricii de mai târziu nu au, preluând mecanic traducerea eronată a numelui "Pavel Chinezu", în loc de Paul "de Chinez". Chiar și unii istorici străini au căzut în această capcană. E interesant de subliniat faptul că Șincai, istoric de calibru, stăpân peste toate

sursele vremii sale, n-a riscat să afirme originea românească a lui Pavel Chinezu (numit de el *Chinisie*, ba chiar *Paul de Canisa*!!).

Cercetând recent evoluția frunțașilor nobilimii românești din regatul ungar din perioada Corvineștilor am putut constata o serie de elemente de identitate comune la toți nobilii români ridicați pe scara socială cu excepția explicabilă a Dragfieștilor*. Ei provin în proporție covârșitoare din Hațeg, Banatul de Severin și Maramureș, sunt familiari ai Corvineștilor sau ai unor dregători din aceste părți, sunt ușor identificați prin particula nobiliară formată din numele satului de origine, își constituie domeniul cu precădere în regiunile de la est de Tisa și își păstrează în toate cazurile moșia de origine, chiar dacă își mută reședința în altă parte, obțin adesea danii în vecinătate, uneori în dauna rudelor de sânge și vecinilor mai slabi, unii pot fi dovediți în legături reciproce și cu mediul de origine, formând la curtea regală ceea ce am numit „partida românească”. Pavel Chinezu nu se regăsește însă în grupul acum relativ bine cunoscut al frunțașilor (*egregii, magnifici*) nobilimii de origine română. Acest fapt anulează și singurul „argument” al adepților românității lui: originea dintr-un *cnez* de sat înnobilit. Nu putem exclude cu totul ipoteza originii familiei sale dintr-un *cnez* întemeietor, dintr-unul din numeroasele sate cu acest nume, inventariate de autor, deși nu avem alte indicii în acest sens. E însă sigur că el nu a făcut parte din grupul individualizat al nobilimii române.

El apare documentar brusc în anul 1464, cu calificativul *egregius*, cu care erau menționați cei care îndeplineau (sau au îndeplinit) o funcție oficială și se aflau între familiarii Curții regale. Evoluția contemporanilor săi români, aflați în poziție similară (Ioan Căndreș de Râu de Mori, Ioan Ungur de Nădăștia, Ștefan de Mătnic, Ladislau Ficior de Ciula) sugerează originea „Chinezului” dintr-o familie de mici nobili distinși în campaniile militare. Legenda originii sale nenobile, din familia unui morar, înnobilit de regele Matia nu ni se pare plauzibilă din această perspectivă.

Pavel Chinezu se afirmă la început în calitate de familiar al lui Blasiu Magyar de Podmania (Podmanicki) originar din părțile slovace, ban al Croației și Sloveniei (1470-1472, 1483) și voievod al Transilvaniei (1472-1475). Fiica acestuia, Benigna, i-a și devenit soție.

Domeniul său cuprindea cu predilecție posesiuni din aceleași părți nordice și din vestul Ungariei. Reședința și-a fixat-o la Nagy Vászony în comitatul Veszprém.

Prima danie cunoscută pentru Pavel Chinezu ne îndreaptă tot către aceleași părți ale Ungariei superioare din comitatul Abauj (posesiunile infidelului Valentin de Kéty – 1464), unde existau două localități gemene cu numele *Kinizs* Mare și Mic, cu grafie identică cu numele personajului nostru *Kinizsi* (majoritatea celorlalte sate derivând din „cnez” apar în forma „Kenez”). Ioan Hațegan trece cu multă ușurință peste această variantă susținută între alții de Gaspar Heltai, la 80 de ani de la moartea eroului, interval în care memoria poate păstra încă informații nealterate. În Cronica sa, Heltai afirmă că vestitul comandant de pe frontul antiotoman era fiul unui nobil din acele părți posesor la Kis Kinizs. Opinia sa nu s-a putut proba documentar deocamdată, însă a fost îmbrățișată de unii istorici maghiari, respinsă de alții. Noi o credem plauzibilă.

Indiferent însă de ce informații ar mai putea aduce viitorul, credem că de acum este destul de limpede un fapt: în toată lucrarea nu există nici un argument convingător privind originea românească a lui Pavel Chinezu. Această constatare rezultă cu evidentă din conținutul merituasei încercări a lui Ioan Hațegan, deși în concluzii se contrazice în mod flagrant susținând contrariul. Lucrarea sa, care utilizează cvasi-totalitatea informației cunoscute până la această dată, nu găsește un singur argument indubitabil în sprijinul tezei

* *Mediævalia Transilvanica*, I, 1997, nr. 1-2, p. 87-112.

pe care o susține, în continuarea unei întregi istoriografii de până acum. Mitul romantic al "eroului român" Pavel Chinezu, ridicat din mijlocul poporului își încheie ciclul istoriografic. Prima monografie românească a lui Pavel Chinezu are toate șansele să fie și ultima.

Nu putem încheia fără a avertiza cititorul asupra multor erori tipografice și nu numai (ex. titluri din Bibliografie în germană și franceză), a unor afirmații riscate (d. ex. despre *egregius*, românitatea nobililor Sokol ș.a.), lipsa unui indice de nume și a unei cronologii succinte care să faciliteze orientarea într-o narațiune vastă și bogată.

Ioan Drăgan

Kristó Gyula, *A székelyek eredetéről*. Szeged, 1996, 169 p. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 10).

Tema originii secuilor este veche și plină de dispute istoriografice pătimașe. Consensul nu a existat niciodată. S-au scris sute de pagini privind o origine ori alta. Kristó Gyula, unul dintre cei mai reputați medievști maghiari, declară cu prudență că s-a interferat în problematică pentru a-și susține punctele de vedere, fără ca să pretindă că va rezolva definitiv problema. Lucrul va fi posibil abia atunci când unele cercetări parțiale vor mai progresa.

Cu metodă, recurgând la bibliografia fundamentală și fără a se lăsa furat de ideile anterioare, autorul străbate o suită de probleme, grupate în capitole distincte. Se oprește astfel la etimologie, etnografie, istorie socială, arheologie, lingvistică, istoria bisericii și a așezărilor. La început (p. 7 și urm.), citim despre transferul numelor etnice în nume de ocupații, situație care, în cazul secuilor, indica de obicei pe paznicii de hotare. Pare imposibil ca secuii să fi preluat scrierea pe răboj de la români, ci mai curând de la slavi și greci, la nordul Mării Negre. Cercetările mai noi indică faptul că ele nu sunt moștenirea tuturor secuilor, ci provin mai ales din jurul Odorheiului (p.21-23). Pentru a încerca explicarea evoluției etnice a secuilor, se apelează la analogia evoluției cavarilor și calizilor în aceiași ambianță a statului maghiar.

Au fost mereu auxiliari militari. Caracterul acesta este pus, din nou în relație cu acela al cavarilor. De aici se reia și problema relației de rudenie a secuilor cu aceiași cavari. Dintr-o polemică cu Hóman Bálint și Györffy György, Kristó trage concluzia că nu sunt argumente serioase care să confirme independența etnică a secuilor față de cavari. El consideră că cei din urmă au reprezentat pe toți ori pe majoritatea auxiliarilor care s-au alăturat ungarilor la venirea în Pannonia. Secuii erau doar una dintre ramurile lor și nu cea mai mare, deoarece o parte dintre ei rămăseseră pe Volga, lângă bulgarii de acolo. În cifre absolute, ar putea să fi fost vorba de 5-10.000 de indivizi. Kristó stabilește o graniță dintre istoria secuilor din statul nomad maghiar și cel feudal, înființat la începutul secolului al XI-lea. În timpul celor două prime veacuri de conviețuire comună cu ungurii, secuii și-au pierdut treptat limba cu care veniseră (türca), adoptând-o pe cea maghiară. Secuii au fost nomazi, călăreți legați de creșterea animalelor. Darea boilor este o moștenire a dării cailor.

După secolul al X-lea, hotarele de atunci ale ungarilor erau populate cu aliați. Poziționarea secuilor în Bihor pare să fie sigur legată de acest moment. Prezența lor, destul de însemnată, în alte puncte geografice, din nordul și vestul statului, poate fi mai greu cronologizată. Ea este doar o certitudine a secolelor XIII-XIV. Secuii din afara Transilvaniei se vor asimila organizării din jurul cetăților. Situația celor din Transilvania a fost deosebită datorită numărului sporit și a poziției geografice pe care au ocupat-o. Inițial

au fost grupați pe neamuri, apoi, în secolele XV-XVI, organizarea lor se definește în funcție de scaunul în care locuiesc. Kristó schițează caracterul comunităților secuiești din Transilvania. El socotește că toți secuii au pornit de la o bază socio-politică comună, care s-a degradat și pierdut în alte părți decât în Transilvania.

Transferul secuilor, în etape, spre estul Transilvaniei, nu mai are nici un fel de ândoieli. Din punct de vedere arheologic, singura lucrare utilă pentru cercetare este repertoriul arheologic realizat de Benkő Elek pentru fostul scaun Cristur. Mărturisim că suntem de acord că unele lucrări de interpretare arheologică (dar fără date arheologice serioase), aparținătoare unor cercetători maghiari ardeleni, din generațiile mai vechi, nu merită a fi luate în serios. Comentând faptul că Benkő susține că la Cristur exista în secolele XI-XII o locuire destul de consistentă, a populației maghiare comune, Kristó vine cu o observație de bun simț, dobândită din încercarea de a discerne corect datul arheologic al secolelor respective, observație potrivit căreia ar fi destul de hazardată atribuirea etnică pe bază de elemente arheologice. De la tentativa neizbutită de atribuire etnică a așa-numitei culturi Bjelo-Brdo, ar fi imposibil de stabilit cu certitudine cine locuia într-un anume teritoriu lipsit de informații documentare scrise. Același Benkő subliniașe că venirea secuilor s-a produs la turnura secolelor XII-XIII ori la începutul secolului al XIII-lea, lucru dedus numai prin mărirea numărului de așezări, nicidecum prin sesizarea unei culturi materiale sau a unor rituri de înmormântare "specifice" secuilor. Tot în același segment al volumul se mai amintește că pe baze toponomastice, în zona Treiscaune trebuie să fi existat o serioasă populație slavă. Urmele acesteia nu sunt însă semnalate decât prin texte contradictorii, ajunse la cunoștința istoriografiei maghiare prin pana lui Székely Zoltán. Acesta vorbea, în 1971, de prezențe ale culturii Dridu, în Secuime. Pe baza unor elemente de harnașament și arme, foarte puține de altfel, Kristó admite că în secolele X-XI ar fi fost prezente în Treiscaune, cel mult grupe mici de auxiliari maghiari, între care puteau fi și secuii. În legătură cu cimitirele de sub unele biserici romanice din nordul Universității sâsești, interpretarea (p.93 și urm) ar trebui să țină seama de observațiile foarte noi, care privesc orizontul de morminte cu nișă la cap, tipuri de morminte care trădează nu o anterioară locuire secuiască, ci una germană timpurie (sec.XII). Kristó remarcă contradicția dintre Bóna István și Benkő, în ceea ce privește cronologia deplasării secuilor spre estul Transilvaniei. Dacă primul susține că secuii au plecat de pe Tîrnave la mijlocul secolului al XII-lea, odată cu colonizarea sașilor, celălalt constată că aportul de populație și mărirea numărului de sate, explicat ca urmare a venirii secuilor, s-a produs mai târziu, la sfîrșitul secolului al XII-lea, eventual chiar la începutul secolului al XIII-lea. El este de părere că secuii au plecat din Sebeș abia după 1224, iar sașii s-a așezat inițial doar în partea de sud, abia mai târziu instalându-se și spre nord și vest de zona Sibiului. Următoarea analiză se face în urma scrierilor lui Székely Z., care, pe baza cimitirelor de la Zăbala și Peteni, susținuse că ar fi fost vorba despre maghiari de secol XII, așezați acolo înaintea secuilor. Bóna a adus deja corecții privind cronologia, anume urcând-o pînă la 1241, iar prin aceasta a făcut posibilă socotirea cimitirelor ca secuiești. Din nou, Kristó solicită arheologilor să definească elementul slav, citînd și opinia antropoloagei K. Hoffman Szusanna, potrivit căreia, eșantionul masculin analizat de la Zăbala, are legături cu slavii (p.104). Prezența unor oase de animale, lipsa bisericilor și inventarul bogat, îndeamnă pe autor să presupună inclusiv prezența unor păgâni ori slab creștinați, care nu sunt, în mod obligatoriu secuii.

Faptul că în Secuime nu se găsesc toponime de origine turcă, nu înseamnă că secuii nu ar fi avut această origine. Dacă toponimele sunt de origine maghiară, nu înseamnă automat că, de la început, secuii au vorbit ungurește (p. 116). Toate datele indică faptul că secuii nu sunt autohtoni ai Transilvaniei, ci venetici. Remarcă numărul impresionant de biserici construite în Secuime în prima jumătate a secolului al XIV-lea, număr care

corespunde aproape întru-totul cu numărul satelor existente. Fenomenul este socotit un produs de colonizare specifică.

Nu se poate formula un punct de vedere definitiv, pentru că nu sunt puse la punct o serie de culegeri de surse, din care sunt de citat cele documentare, arheologice și lingvistice. Scrierea volumului se justifică, - ca de altfel și la alte subiecte controversate ori cu documentație incompletă, - pentru evaluarea etapei atinse.

La concluzii (p.135-157), Kristó Gyula reia o seamă din remarcile formulate în capitolele anterioare. Fără să ne repetăm, vom remarca construcția istorică potrivit căreia, în secolul al XII-lea, deplasarea celor mai multe grupuri de secui către hotarele de est ale regatului s-a făcut deopotrivă din voința regalității cât și a lor. Acest interes este explicat prin existența pământurilor și o mai bună garanție a libertăților sociale. Cei rămași în vest s-au topit treptat în structurile comune. În mișcarea către est secuii au antrenat cu ei și pe unii unguri, slavi ori alte etnii. Deși maghiarizați, au păstrat conștiința separației lor, invocând originea hunică, iar cei direct coborâți din secuii originari, respectiv cei din Tileagd și apoi Odorhei, au conservat și scrierea runică. Individualitatea secuilor a rezultat din spiritul libertății, etnicul aparte, funcția de grăniceri transilvani și organizarea socială în obști. Cu timpul, numele de secuii s-a echivalat și cu o stare de om liber, stare în care au fost incluși și unguri, slavi, germani "și se pare chiar români" (p.150). Comunitatea lor nu a fost complet ermetică, ci a permis pătrunderi din afară. Prezența masivă a bisericilor reflectă puternicile pătrunderi alogene în rândurile secuilor. Kristó estimează că în jurul anului 1330 erau circa 24-28.000 de secui sau elemente maghiare puse sub numele de secuii. Iar concluzia finală este aceea că fără originea turcă nu ar fi fost niciodată secuii, iar fără originea maghiară, de asemenea nu ar fi fost astăzi secuii.

Încheierile autorului sunt de natură să stârnească multe reacții în rândurile contemporanilor. El și le-a asumat, considerând că își face meseria de istoric, mai presus de orice.

Subiectul tratat, deși atât de adânc racordat realităților istorice din Transilvania, nu are nici un fel de trimiteri către o bibliografie românească. Cauzele sunt duble: implicarea autorilor români a fost considerată neesențială ori autorul însuși nu a avut acces la lucrările românești. Ambele variante cauzale ni se par a fi reale, repetând - a câta oară ? - paralelismul istoriografic, dar și slaba competitivitate a medievalisticii românești din Transilvania.

Adrian Andrei Rusu

Arheologia Medievală. I. Reșița, 1996, 212 p.

În noiembrie 1995, la Cluj-Napoca s-au pus bazele Asociației Arheologilor Medievaliști din România (AAMR). Aceasta a fost concepută ca o organizație profesională de nivel național. Scopul AAMR este promovarea cercetării, susținerea, formarea și perfecționarea specialiștilor în domeniul cercetărilor arheologice privind epoca medievală.

Dacă celelalte istoriografii de pe continent aveau, încă de prin anii '70, în domeniul medievalisticii, și o publicație de arheologie medievală (Anglia - *Medieval Archaeology*, Franța - *Archéologie Médiévale*, Germania - *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Italia - *Archeologia medievale*, Cehia și Slovacia - *Archaeologia Historica*), iată că a sosit și rândul istoriografiei românești să aibă o astfel de lucrare de specialitate. Primul număr al acestui periodic, intitulat *Arheologia Medievală* și realizat în condiții grafice de o bună calitate, a apărut în anul 1996, la Editura Banatica din Reșița, sub îngrijirea Consiliului Științific al Asociației Arheologilor Medievaliști din România.

Potrivit articolului programatic, semnat de către Adrian A. Rusu și intitulat *Pledoarie pentru arheologia medievală*, de la bun început se precizează faptul că arheologia medievală, cea mai tânără ramură a arheologiei românești, nu se constituie într-un corp distinct față de medievistica autohtonă, cum se mai încearcă a fi etichetată, ci într-unul auxiliar care se străduie să aducă plusul necesar de informație acolo unde (ne referim la cultura materială), în majoritatea cazurilor, documentul scris nu este relevant ori nu există. De ce avem nevoie de arheologia medievală ? Iată doar două motive care ni se par a fi deosebit de importante pentru întrebarea pusă anterior. A face abstracție de rolul arheologiei medievale în reconstituirea unei epoci istorice când, pentru Țara Românească și Moldova, în primele cinci veacuri de după anul o mie avem doar patru tomuri de documente interne, iar pentru Transilvania, unde, cu instituțiile ei specifice, catolice, documentele sunt mai numeroase dar, aici, realitățile românești au fost marginalizate datorită specificului lor, ar însemna să neglijăm deliberat o sursă de informație de prim ordin. Un al doilea motiv pentru care necesitatea arheologiei medievale se impune este numărul mare de monumnte istorice medievale (cetăți, castele, biserici, orașe), care există pe teritoriul României. Doar în Transilvania există câteva mii de astfel de monumente ! Cu siguranță că repunerea lor în valoare va face necesar apelul la contribuțiile arheologiei medievale.

Arheologia Medievală stabilește limitele cronologice ale studiilor și materialelor care vor fi prezente, înscriindu-le între secolele IX - XVI (evul mediu propriu-zis), dar vor fi incluse și materiale din epoca premodernă (secolele XVII - XVIII), în măsura în care acestea vor prezenta o importanță deosebită. În paginile acestei reviste, arheologii medieviști vor avea ocazia să publice cele mai recente și mai interesante cercetări, să prezinte modele metodologice proprii în realizarea unor săpături care să poată fi urmate de tânăra generație de arheologi aflată în formare, să creeze un limbaj propriu meseriei pe care o practică etc.

Cuprinsul acestui prim număr este bogat și se structurează astfel: Istoria arheologiei medievale din România (D.Țicu, *Forschungen mittelalterlicher Archäologie im Banat*); Studii (V. Spinei, *Generalități privind geneza orașelor medievale din Moldova*); Materiale arheologice (N.M. Simina, *Căldări de lut din Transilvania și Crișana cu însemne pe buză*; Paraschiu V. Batariuc, *Cahle descoperite în locuințe de orășeni la Suceava*; A.A. Rusu, *Cahle din Transilvania* (II); Al.Artimon, *Ceramica fină de uz comun din secolele XIV-XV*; Ingrid Poll, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Brățări de sticlă medievale descoperite în România*; R. Lupescu, *Un monument funerar inedit în biserica din Densuș*); Topografie arheologică (Sanda Mihaela Salontai, *Considerații privind identificarea amplasamentului unor mănăstiri dominicane în Transilvania*). Volumul mai conține încă două capitole: Cronică, în care sunt prezentate principalele manifestări științifice care țin de arheologia medievală și, în final, Recenzii, unde avem semnalate și discutate critic ultimele apariții editoriale în domeniu.

Parcugând articolele care privesc exclusiv Transilvania și Banatul, vom remarca mica sinteză de cercetări de arheologie medievală din Banat. Sinteza, abordează mai ales siturile mari (cetăți, biserici, necropole, sate). N.M. Simina prezintă o metoda de lucru destul de riguros organizată. El prezintă mai întâi un catalog al descoperirilor cu bibliografia aferentă, după care încearcă să analizeze critic însemnele de pe buzele căldărilor de lut descoperite la Sănnicolaul de Beius, Sfântu-Gheorghe și Vințu de Jos. Concluzia la care se ajunge este că, datorită numărului mic al descoperirilor de pe întreg teritoriul României, dar și a tratării sumare în literatura de specialitate a acestor însemne, ele nu pot fi considerate decât "mărci" ale unor meșteri olari (p. 59). Încercarea de a le atribui acestor elemente o semnificație magico-religioasă rămâne, la ora actuală, doar o

simplă speculație. Cahlele din Transilvania, cuprinse într-un serial ajuns la al doilea capitol, redactat de către același autor, A.A.Rusu, (primul a fost publicat în Ziridava, 1996), relevă o realitate foarte puțin cunoscută: o lume întreagă de plastică ceramică, transmite imagini de o generozitate incredibilă. Sunt publicate materiale descoperite în castelul din Hunedoara, în orașul medieval Oradea, la Micăsasa (jud. Sibiu), și din vechile colecții ale Muzeului Unirii din Alba Iulia. Ceea ce ni se înfățișează sunt mai ales eșantioane ale unui tezaur pe care abia putem încă să-l intuim. În articolul său, Radu Lupescu reanalizează critic, și cu mai multă atenție, lintoul ușii de intrare în biserica medievală din Densuș. Concluziile la care ajunge autorul sunt puțin surprinzătoare, în sensul pozitiv al cuvântului, dacă tinem cont de faptul că acest element arhitectonic a fost studiat și de către V.Vătășianu. Astfel, "blocul de marmoră albă" decorat cu "un cerc și un punct în centru" este, de fapt, una dintre cele mai vechi pietre tombale românești ale Transilvaniei, databilă, pe baza unor analogii cu piese asemănătoare din Cehia și Ungaria, în secolul al XIII-lea. Sanda Mihaela Salontai face o investigație de arhitectură privitoare la dominicanii, care dovedește cât este de precară informația despre vechile mănăstiri catolice ale provinciei. Trebuie menționat și faptul că, deocamdată, cercetările de arheologie medievală la așezămintele dominicane ardelenice lipsesc, ele fiind în curs de desfășurare doar la Vințu de Jos. Chiar dacă articolele directe se încheie, nu putem să trecem cu vederea faptul că atât cahlele sucevene, cât și ceramica fină ori sticlăria, au raporturi serioase cu Transilvania. Dacă nu au provenit direct, măcar au circulat sau se vor regăsi în viitor.

Revista, una dintre foarte puținele reviste de arheologie tematică din România, poate fi socotită ca un eveniment editorial. Îi dorim viață lungă și cu succese !

Vasile Mizgan

Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerkesztette: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged 1997, 695 p.

Apariția unui volum omagial este un moment editorial deosebit. Putem spune chiar că în urma publicațiilor de acest fel s-a ajuns la conturarea unui gen istoriografic special. Aceste volume depășesc nivelul colecțiilor de studii, oferind o imagine în ansamblu asupra stadiului la care a ajuns un domeniu științific, în cazul nostru cea a istoriei ideilor în sensul larg al termenului. Profesorul Bálint Keserű, cel căruia îi este dedicat acest volum, poate fi denumit fără a exagera, unul dintre promotorii acestei linii de cercetare în spațiul Central European. Pe lângă contribuțiile personale, importanța majoră a activității sale științifice, desfășurate timp de patruzeci și cinci de ani în cadrul Catedrei de Literatură Maghiară Veche de la Universitatea József Attila din Seghedin, constă în crearea unei adevărate școli de cercetare în acest domeniu.

Pornind de la problemele literaturii maghiare vechi și-a extins aria preocupărilor asupra istoriei cărții și a culturii de carte, a peregrinării academice, asupra dezvoltărilor istorice ale manifestărilor și ideilor religioase din secolele 16.-18. Ca adept al vechiului stil academic cel al muncii colective și-a subordonat activitatea acestei modalități de exprimare. Astfel numele lui s-a făcut cunoscut mai ales ca îndrumător și coordonator al unor programe științifice colective de amploare. Sub numele lui au apărut treizeci și patru de volume din colecția "*Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*" care a avut scopul de a publica în primul rând izvoarele referitoare la istoria culturii din perioada premodernă. În domeniul istoriei peregrinării academice a promovat publicarea colecției

"*Peregrinatio Hungarorum*" din care au apărut până acum nouă volume. Publicarea izvoarelor privind istoria învățământului este în derulare în cadrul colecției "*Fontes Rerum Scholasticarum*", având șase volume apărute.

Lângă aceste preocupări profesorul Kesorú s-a dedicat îndrumării multor generații de tineri cercetători, conducând programe de doctorat din anii șaizeci. Studiile publicate în acest volum omagial aparțin în cea mai mare parte acestora dar și colaboratorilor și prietenilor care au lucrat împreună cu distinsul profesor. Volumul oglindește și o altă latură a realizărilor celui sărbătorit. Prezența lucrărilor trimise de la Geneva, Erlangen, Basel, Amsterdam, Utrecht, Leiden, Birmingham, Strasbourg, Cluj, Cracovia și Varșovia arată roadele viziunii europene în care și-a conceput activitatea științifică. Trecerea în revistă a activității profesorului pe parcursul studiului introductiv "*Dedicatio*" scrisă de Mihály Balázs, se întrecește deci prin cele patruzeci și șapte de studii și publicații de izvoare care într-un fel sau altul au legătură cu persoana sărbătoritului.

Lucrarea doamnei Ágnes Ritoókné Szalai se asociază în mod deosebit atmosferei volumului. Căutând răspuns la întrebarea pusă în titlu "*Miért Melanchton?*" ("*De ce Melanchton?*") autoarea arată rolul atitudinii profund umane a marelui profesor Melanchton, prin care a influențat cariera tinerilor maghiari care au studiat la Wittenberg. Astfel este explicabilă apariția "*cultului Melanchton*" în rândul protestanților maghiari, care pornind de la prima generație de discipoli s-a moștenit la urmași.

Cea mai mare parte a studiilor din volum este axat pe tratarea diverselor manifestări ideologice religioase din epoca premodernă. Aceasta s-a datorește prezenței studiilor aparținând generației tinere, care și-au început cariera sub îndrumarea profesorului Kesorú, într-o perioadă când atenția lui s-a îndreptat spre acest domeniu. Atmosfera religioasă cu care debutează această perioadă în Europa este ilustrat prin studiul lui Wacław Urban "*Drei altpolnische Schüler Wittenbergs: Thomas Sobocki (Lutheraner), Franciscus Krasinski (Katholik) und Lukas Delfin (Antitrinitarier)*". Rămânând în spațiul polonez Aleksandra Golik-Prus și Zdzisław Pietrzyk folosindu-se de însemnările unui *album amicorum* arată modalitățile prin care Frații Polonezi recent desprinși din biserica calvină (1560) își propagau ideile.

Gizella Kesorú aduce un argument împotriva tezei intrate în istoriografie potrivit căreia unitarianismul din Transilvania ar fi ajuns în secolul XVIII. în stadiul unui sectarianism izolat. Argumentarea ei se bazează pe interpretarea lucrării lui Andrei Wissowatius "*Religio Rationalis*" care a influențat marii gânditori iluminiști, și pe demonstrarea faptului că această lucrare a fost tradusă în maghiară și a circulat în mediile unitariene din Transilvania. Aart de Groot, în studiul "*Sozinianismus in Hardewijk?*" prezintă atitudinea protestanților din Olanda față de unitarienii refugiați din Polonia. Deși erau tolerați, s-au luat măsuri severe față de ideile lor antitrinitariene.

Studiul lui Carlos Gilly trece în revistă principalele simboluri ale proorociriilor hiliaste din timpul războiului de treizeci de ani, care erau folosite cu scopuri propagandistice. Legăturile studenților maghiari cu spațiul englez este prezentat de Graham Murdock în studiul "*The Experience of Péter Körmendi. Foreign Calvinist Students' Contact with Presbyterians and Puritans in England*". Lucrarea lui Gábor Sipos se leagă de această tematică urmărind soarta preotului clujean Szőnyi Nagy István, care a suferit în urma convingerilor sale puritane în Transilvania sfârșitului de secol XVIII.

Legat de curentul pietismului, în volum sunt publicate patru studii. Zoltán Csepregi un cercetător al pietismului din vestul Ungariei aduce noi detalii în conturarea acestei problematice prin reconstituirea istoriei publicării în limba maghiară a cărții lui Johann Arndt "*Wahres Christentum*". Zsuzsa Font, urmărind activitatea lui Andreas Teutsch ajunge la concluzia că până și în cazul celor mai convinși propagatori ai

pietismului existau diferențe de atitudine de la o perioadă la alta. Studiul doamnei Andrea Schaffer prezintă o curiozitate istoriografică publicând un fragment care aparține socinianului Johann Preuss, inclus în istoria ecleziastică scrisă de Gottfried Arnold, un pietist radical. Gizella Hoffmann exemplifică prin persoana și opera lui Cristoph Besold împletirea ideilor religioase cu gândirea filosofică din prima parte a secolului XVII.

Lucrările care încheie acest ciclu al ideilor religioase sunt cele cinci studii care își au ca temă contrareforma și propaganda iezuită. Autorii acestor publicații sunt Balázs Mihály cu studiul "Ecsedi Báthory István és a jezsuiták", László Lukács - Antal Molnár cu studiul "A homonnai jezsuita kollégium" (1615-1619), Katalin Péter și Tamás Kruppa. Aceștia din urmă analizează modalitățile de "reconvertire" a protestanților din nordul Ungariei, precum și propaganda iezuită aplicată în timpul campaniei lui Sigismund Báthory în Țara Românească. Dietrich Blaufuß prezintă atitudinea refugiaților protestanți care în urma amintirilor legate de acțiunile represive ale contrareformei greu se puteau acomoda cu atmosfera de toleranță religioasă de la Augsburg.

Un alt grupaj al studiilor din volum se ocupă de istoria cărții și a culturii de carte. Zsigmond Jakó urmărește mecanismele procurării cărților din perioada manuscriselor până la apariția primelor librării la începutul secolului XIX. Ferenc Szakály aduce o contribuție la informațiile pe care le avem despre tipărirea Bibliei în limba maghiară. Nóémi Viskolcz prezintă și analizează lista de cărți a editurii lui Lucas Jennis din Frankfurt, iar Martin Bircher ilustrează, prin prezentarea bibliotecii familiei von Auersperg din Leibach, cultura de carte a unei familii de aristocrați germani. István Monok caută răspuns la întrebarea dacă familiile nobiliare care dețineau biblioteci în Ungaria erau doar colecționare sau și cititoare de carte. Concluzia lui este aceea că până în secolul XVII. colecționarii de carte erau totodată și cititori, fenomen care se schimbă în secolul XVIII. doar în cazul familiilor aristocrate.

Legat de tematica peregrinării academice ale studenților maghiari, se remarcă studiul lui G. van de Graaf, care analizează însemnările studenților maghiari în albumele colegilor lor danezi de la facultatea din Franeker, de la mijlocul secolului XVII. și din secolul XVIII. Ferenc Postma interpretează un fragment din însemnările de călătorie ale lui Szepsi Csombor Márton, cea referitoare la academia din Franeker. Nicolette Mont prezintă modificarea imaginii maghiarilor în Țările de Jos în cursul secolelor XVI.-XVII. Despre viața și studiile celor care urmau colegiile din țară scriu autorii Péter Ötvös și Edit Dományházi.

Nu lipsesc din volum nici contribuțiile din domeniul filologiei. Autorii acestor studii sunt: Ferenc Földesi, István Horváth, Attila B. Kiss, Miklós Latzkovics, László Szilasi, István Vadai și István Vizkeleti. Contribuțiile acestora vizează probleme legate de interpretarea unor opere din literatura maghiară veche. Tot în acest domeniu se înscriu studiile lui Béla Holl, "Az ars metrica és a középkori kontrafaktúra" și a lui Gizella H. Hubert "Adalék a 16-17. századi gyűlekezesi énekek műfaj-meghatározásához". Probleme filologice sunt tratate din perspectiva filosofiei de către Endre Szőnyi-György care pune întrebarea: "Dacă matematica sau poezia ne învață limba îngerilor?" și László Kisbali care aduce o critică asupra metodei hermeneutice de interpretare promovată de Hans-Georg Gadamer. André Séguenny analizează evoluția interpretării credinței la principalele curente religioase și ideologice de la autorii scolastici până la iluminism.

Câteva studii ale volumului omagial nu pot fi incluse în categoriile mai sus amintite. Prezența lor se datorează legăturilor de prietenie între autorii respectivi și profesorul sărbătorit. Samu Benkő trecând în revistă viața lui Imre Szentgyörgyi, fostul secretar al cancelarului bibliofil Sámuel Teleki prezintă un colecționar de cărți din secolul

XIX. András Kiss publică un proces de vrăjitoare inedit din secolul XVI, iar istoricul de artă András Kovács analizează specificitatea planului bisericii fortificate din Sânzieni.

Acest volum prin prezența contribuțiilor valoroase credem că va constitui pentru cei interesați de istoria culturii, a ideilor religioase din epoca premodernă în spațiul Central European un reper important în viitor.

Ambrus Ibolya

Lista abrevierilor revistelor:

AARMSI	Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, București.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice.
AIIA "A.D. Xenopol"	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași.
AIIAC	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
AIIIC	Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
CI	Cercetări Istorice, Iași.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, București.
RHSEE	Revue historique du sud-est européen, București.
R. Ist.	Revista istorică, București.
RI	Revista de istorie, București.
RRH	Revue roumaine d'histoire, București.
SAI	Studii și articole de istorie, București.
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București.
TSz	Történelmi Szemle, Budapest.

Lista autorilor:

1. Ibolya Ambrus, prof. de istorie, Școala Generală Jebuc, jud. Sălaj.
2. Marius Diaconescu, student Ph.D., ELTE, Budapest.
3. Ioan Drăgan, arhivist, Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca.
4. W. Kovács András, bibliotecar, Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca.
5. Radu Mârza, documentarist, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.
6. Vasile Mizgan, student, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.
7. Francisc Pap, cercet. șt., Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca.
8. Dr. Ioan-Aurel Pop, prof. univ., Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.
9. Dr. Adrian Andrei Rusu, cercet. șt., Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
10. Cosmin C. Rusu, masterand, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.
11. Dr. Sipos Gábor, lector univ., Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.
12. Tudor Sălăgean, muzeograf, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj-Napoca.
13. Zsoldos Attila, cercet. șt., Történettudományi Intézet MTA, Budapest.

[Faint, mostly illegible handwritten text in a cursive script, likely from a historical document.]

[Handwritten text in a cursive script, likely from a historical document. The text is written in a dark ink on a lighter background.]